
УДК 94+101+ 082

ББК 94

Z 40

Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour»

Druk i oprawa: Sp. z o.o. «Diamond trading tour»

Adres wydawcy i redakcji: Warszawa, ul. Wyszogrodzka, 16
e-mail: info@conferenc.pl

Cena (zł.): bezpłatnie

Zbiór raportów naukowych.

Z 40 Zbiór raportów naukowych. „Teoria i praktyka-znaczenie badań naukowych. (29.07.2013 - 31.07.2013) - Lublin: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2013. - 136 str.

ISBN: 978-83-63620-07-3 (t.7)

Zbiór raportów naukowych. Wykonane na materiałach Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej Konferencji 29.07.2013 - 31.07.2013 roku. Lublin.

Część 7.

УДК 94+101+ 082

ББК 94

Wszelkie prawa zastrzeżone.

Powielanie i kopiowanie materiałów bez zgody autora zakazany.

Wszelkie prawa do materiałów konferencji należą do ich autorów.

Pisownia oryginalna jest zachowana.

Wszelkie prawa do materiałów w formie elektronicznej opublikowanych w zbiorach należą Sp. z o.o. «Diamond trading tour».

Obowiązkowa odniesienia do zbioru.

ISBN: 978-83-63620-07-3 (t.3/3)

"Diamond trading tour" ©

1. Крик Н. В.	5
ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ УЧИТЕЛЬСЬКОЇ СПІЛКИ ПО ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛ ПІДРУЧНИКАМИ ТА ПОСІБНИКАМИ В ПЕРІОД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 РР.)	
2. Мануилова Е.В.	9
КОНСТИТУЦИОННЫЙ ПРОЦЕСС В УКРАИНЕ 1990 - 1996 гг. В НОВЕЙШЕЙ ЛИТЕРАТУРЕ	
3. Марченко С.Д.	15
АГРАРНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ: НАМІРИ ТА НАСЛІДКИ	
4. Сініцький А.Ц.	20
ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПІЗНАННЯ РЕЛІГІЙНОГО ФЕНОМЕНА	
5. Михайлов В.В., ...	27
ДІЯЛЬНІСТЬ НЕФОРМАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПО ВІДРОДЖЕННЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ У ДР. ПОЛ. 80-Х – ПОЧ. 90-Х РР. ХХ СТ..	
6. Токмакова Л.П.	32
МИР НА РУБЕЖЕ XIX – НАЧАЛА ХХ ВЕКОВ	
7. Кириллова А.И.	50
ОЛЕНЕВОДСТВО В ПЕРИОД СОВЕТСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ РАЗВИТИЯ ОЛЕНЕВОДСТВА У БЫСТРИНСКИХ ЭВЕНОВ, КАМЧАТКА)	
8. Неделькин Е.В.	58
СЕЛО ЧЕРНОРЕЧЬЕ (СЕВАСТОПОЛЬСКИЙ ГОРСОВЕТ) В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1920-Х ГОДОВ	
9. Аржаных Т. Ф.	60
ИДЕЯ ИСТОРИЗМА КАК ОСНОВОПОЛАГАЮЩАЯ ИНТЕНЦИЯ СОЗНАНИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ XIX ВЕКА	
10. Хрящевська Л.М.	65
ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В 90-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ	
11. Елмуратов И.	69
РАЗВИТИЕ СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО, ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПАКСТАН	
12. Уразбаева Р. Д.	72
КАРДИНАЛЬНОЕ РЕФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ КАРАКАЛПАКСТАНА	

**SEKCJA 23. FILOZOFIA.
(ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ)**

13. Райхерт К. В.	77
ИОГАНН АВГУСТ ЭБЕРХАРД О СОКРАТЕ	
14. Мамедова А.С.	87
АМИН АР-РЕЙХАНИ ВИДНЫЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ВОСТОЧНОГО РОМАНТИЗМА	
15. Гаврилюк Т. В.	91
ПРОБЛЕМА ПОЛА В ХРИСТИАНСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ	
16. Стасюк Л.О.	97
ФЕНОМЕН ОРТОДОКСІЇ У ХРИСТИАНСТВІ	
17. Нагіленко І.А.	102
ГАРМОНІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	
18. Ołena Popowycz	106
ANOMALIA LUDZKA PROBLEMEM FILOZOFII ANTROPOLOGICZNEJ	
19. Попович О.В.	123
ФЕНОМЕНОЛОГІЯ КРЕАТИВНОСТІ: ДІАЛОГ ДВОХ ФІЛОСОФСЬКИХ ТРАДИЦІЙ	
20. Вершина В.А.	129
ФЕНОМЕН СТРАДАНИЯ КАК СТРУКТУРНЫЙ ЭЛЕМЕНТ ОБРАЗА ЧЕЛОВЕКА	
21. Madrakhimova F.R.	132
MASS CULTURE AND HER SOCIAL FUNCTION	

Крик Н. В.

магістр історії, провідний бібліотекар наукової бібліотеки
Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка

**ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ УЧИТЕЛЬСЬКОЇ СПІЛКИ ПО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛ ПІДРУЧНИКАМИ ТА
ПОСІБНИКАМИ В ПЕРІОД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
(БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 РР.)**

Для розвитку української школи та забезпечення її необхідною навчально-методичною літературою значну підтримку надавали громадські організації. Однією із таких організацій була Всеукраїнська учительська спілка. Вперше за період революції питання про необхідність об'єднання українського учительства було підняте І Всеукраїнським учительським з'їздом, який відбувся 5-6 квітня 1917 року. Із доповіддю по цьому питанні виступила Софія Русова. Але практичні кроки по створенню організації були здійснені в травні 1917 року, коли в Києві проходили лекторські курси з підготовки організаторів та керівників учительських курсів. На загальних зборах слухачів було розглянуте питання про організацію Всеукраїнської учительської спілки та утворено комісію для вирішення організаційних питань її створення. До складу комісії було обрано трьох представників від лекторських курсів, по три представники від агітаційних курсів, організованих інформаційним бюро Київського губернського земства та трьох представників від шкільного відділу при Українській Центральній Раді. За короткий час роботи комісією було вироблено два документи, а саме проект “Тимчасового статуту Всеукраїнської учительської спілки” та проект “Організації тимчасового бюро”. 30 травня 1917 року на перших установчих зборах спілки були розглянуті та затверджені два важливих документи та відроджено Всеукраїнську учительську спілку [8, с. 186].

Питання про забезпечення українських шкіл підручниками стало одним із пріоритетних під час роботи учительського з'їзду. Розглядалася проблема підготовки нових українських підручників та вимоги до предметних комісій при Товаристві шкільної освіти, при їх розробці та узгодженні єдиної термінології. Поки нові підручники вийдуть з друку, було вирішено використовувати навчальну літературу попередніх років видання, передрукувавши її в необхідній кількості [8, с. 210-211].

В період Центральної Ради вчительські організації утворювалися по всіх містах та містечках України. Так, 15 квітня 1917 року в Харкові відбувся перший з'їзд учителів Слобожанщини, робота якого була направлена на практичні заходи щодо українізації школи та забезпечення навчальних закладів українськими підручниками. У доповіді учителя Стороженка “Про шкільні підручники” було проаналізовано існуючі українські підручники та наголошувалося, що для учнів першого класу можна використовувати “Буквар” Б. Грінченка, читанку “Рідне слово” С. Черкасенка та арифметичний задачник Степовика. Меншою мірою були придатні “Буквар” С. Черкасенка та читанка “Рідне слово” Б. Грінченка. Для учнів другого та третього класів були придатні читанка “Віночок”

О. Білоусенка та задачник з арифметики Степовика.

І. Стешенко, який був призначений 15 червня 1917 року Генеральним секретарем народної освіти [12, с. 128], повідомив директорів середніх шкіл і всіх відомств про те, що по школах України запроваджується українознавство і запропонував педагогічним радам шкіл перелік нових підручників, які вже вийшли з друку або мали незабаром з'явитися. Вони поділялися на шість груп: 1) історія (Грушевський М. “Ілюстрована історія України”, “Про старі часи на Україні”, Коваленко Г. “Оповідання з історії України від найдавніших часів з вступним словом про всесвітню історію, портретами, історичними картами та малюнками”); 2) рідна мова (Тешенко О. “Рідні колоски”, Грінченки Б. та М. “Рідне слово”, Курило О. “Початкова граматика української мови”, Залозний П. “Коротка граматика української мови”, Шерстюк Г. “Граматика української мови”, Огієнко І. “Граматика української мови”); 3) історія української літератури (Єфремов С. “Історія українського письменства”); 4) географія України (Русова С. “Початкова географія”); 5) арифметика (Охріменко З. “Арифметика”, Чепіга Я. “Задачник для початкових народних шкіл”, Степовик “Арифметичний задачник”, Шарко В. “Арифметика. Систематичний курс”); 6) геометрія (Кравчук “Пропедевтична геометрія”) [7, арк. 188-189; 13, с. 156-157].

На підставі розпорядження Генерального секретаріату, головна увага була звернена на нижчу початкову школу, забезпечення її підручниками та вчителями [3, арк. 1]. Відчуваючи брак вчителів, Секретаріат клопотався про звільнення їх з військової служби. Другою справою, за якою стежив Секретаріат, було задоволення шкіл підручниками, виданням яких займалося Товариство шкільної освіти та інші видавництва. 24 липня 1917 року Секретаріатом було розіслано до земств повідомлення, де зазначалось, що в справі замовлення підручників для шкіл звертатися до інформаційного бюро. Від Української Центральної Ради Секретаріатом було отримано 18 тис. крб. на друкування шкільних підручників [3, арк. 1 зв.].

На другій сесії Української Центральної Ради, яка відбулась 22-23 квітня 1917 року, було ухвалено рішення про створення Української шкільної ради, якій належало зайнятися планомірною українізацією школи по всій Україні [12, с. 128]. До складу шкільних рад входили представники громадських організацій, органів міського і земського самоврядування [15, с. 109].

17 липня 1917 року на першому засіданні Всеукраїнської шкільної ради, яка займалася питанням підготовки підручників до початку нового навчального року, наголошувалося, що справи з читанками та граматиками для початкових шкіл у доброму стані. Підручник з історії України неможливо було скласти за такий короткий час, тому шкільна рада доручила В. Прокоповичу і Л. Добровольському розглянути книжки Б. Грінченка та Г. Коваленка для тимчасового використання їх “за браком справжніх підручників”. Повідомлялось, що підручник з географії України готується до друку С. Русовою [1, арк. 2].

Проблема підготовки українських підручників розглядалася і на II Всеукраїнському учительському з'їзді, який відбувся в Києві 10-12 серпня цього ж року. Його учасники звернулися до Секретаріату і Товариства шкільної освіти з проханням забезпечити школи підручниками та по можливості якнайшвидше підготувати детальну програму єдиної школи [14, с. 34].

В свою чергу, завідувач відділом нижчої освіти Секретаріату освітніх справ А. Музиченко в середині жовтня 1917 року повідомляв про велику нестачу шкільних

підручників, що негативно впливає на навчальний процес [6, арк. 9-11 зв.]. Через брак посібників в багатьох школах не мали змоги проводити навчання на рідній мові [2, арк. 110]. Зокрема, учителі шкіл Золотоніського повіту повідомляли про недостатню кількість шкільних підручників. Навчання українською мовою проводиться у всіх групах, але в трьох старших не систематично за браком підручників. У школі в наявності є тільки 35 примірників української граматики Б. Грінченка, тоді як учнів у I групі 45 осіб. Українською мовою викладаються в двох старших групах тільки арифметика, інші предмети за відсутності підручників доводилося викладати російською мовою. Історія і географія України викладалися українською мовою несистематично, у зв'язку із відсутністю підручників. Учителька першої Денежської початкової школи повідомляла, що для учнів першого та другого класів в наявності є тільки граматика Грінченка та читанка "Рідне слово". Для четвертого класу в наявності є тільки задачник Степовика [4, арк. 1, 10-11].

Учителі шкіл Катеринославщини повідомляли Міністерство народної освіти про проблему забезпечення шкіл українськими книгами. Не кращою була ситуація і на Волині. Зокрема, в середині серпня губернська шкільна рада та виконавчий комітет волинської учительської спілки повідомляли генеральному секретареві народної освіти про стан освіти на Волині та наголошували, що навчання в школах не може розпочатися у зв'язку із відсутністю підручників [5, арк. 25-25 зв.; 8, с. 196].

Для розв'язання проблеми навчально-методичного забезпечення української школи необхідні були значні кошти, яких у цей період не вистачало. Тому Центральне бюро Всеукраїнської учительської спілки, обговоривши це досить важливе питання, в листопаді 1917 року ухвалило заснувати кооперативне видавництво "Всеукраїнське учительське видавничє товариство", основним завданням якого було забезпечення українських шкіл підручниками, малюнками, таблицями, мапами та іншим вчительським приладдям. Була також створена окрема комісія (із членів кооперативів і правників), яка виробила проект статуту Товариства [9, с. 4; 10, с. 4].

Згідного статуту воно мало право видавати книжки, брошури, журнали, газети та іншу друковану продукцію, організувати власні друкарні, майстерні, крамниці, а також колегії з наукових фахівців для складання, перекладу та редагування літератури різного змісту: класичної, педагогічної, шкільних підручників тощо. Крім цього, Товариство утворювало для своїх членів читальні, лікарні, санаторії для дітей, відкривало школи, музеї, проводило курси та різного роду лекції. До складу Товариства мали можливість вступити всі українські вчителі, учительські спілки, а також інші інституції й організації: народні (земські) управи, кооперативи та "Просвіти" [11, с. 3].

Отже, в період діяльності Української Центральної Ради швидкими темпами йшло відродження національної культури і освіти, видавалися українські книги. Всеукраїнська учительська спілка користувалася великим авторитетом серед населення. Видавничий рух був спрямований на видання книг, брошур, карт, шкільних підручників та навчальних посібників. Завдяки Спілці українське друковане слово забезпечувало культурні потреби українців, що допомогло не тільки зберегти, але й збагатити українську культуру.

Список використаних джерел та літератури:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.

- 2581, оп. 1, спр. 1, 158 арк.
2. Там само, спр. 14, 215 арк.
3. Там само, спр. 15, 104 арк.
4. Там само, спр. 51, 155 арк.
5. Там само, спр. 52, 132 арк.
6. Там само, спр. 61, 16 арк.
7. Держархів Хмельницької області, ф. 66, оп. 1, спр. 1136а, 253 арк.
8. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917-1920 рр.) / А. М. Боровик. – Чернігів: КП Видавництво “Чернігівські обереги”, 2008. – 368 с.
9. Всеукраїнське учительське видавниче товариство // Нова Рада. – 1918. – 21 (8 квіт.) (№ 64). – С. 4.
10. Всеукраїнське учительське видавниче товариство // Нова Рада. – 1918. – 28 (15 квіт.) (№ 70). – С. 4.
11. До учителів, земств, “Просвіт” та кооперативів Української Народної Республіки // Нова Рада. – 1918. – 6 січ. (№ 4). – С. 3.
12. Завальнюк О. М. Генеральний секретар народної освіти І. Стешенко: курс на національну вищу школу (червень 1917 – січень 1918 р.) / О. М. Завальнюк // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 13. – С. 125-136.
13. Мельник Е. М. Становище Кам’янець-Подільської середньої технічної школи (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / Е. М. Мельник // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 12. – С. 153-167.
14. Резолюції II Всеукраїнського учительського з’їзду в Києві // Вільна Українська Школа. – 1917. – верес. (№ 1). – С. 32-35.
15. Янковська О. В. Культурне життя в Україні у період національно-демократичної революції (1917-1920 рр.) / О. В. Янковська // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 105-118.

Мануилова Е.В.

кандидат исторических наук

Южно-украинский национальный педагогический университет

**КОНСТИТУЦИОННЫЙ ПРОЦЕСС В УКРАИНЕ 1990 - 1996 гг.
В НОВЕЙШЕЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

В жизни любого государства конституция играет особую роль, так как является высшим правовым актом – Основным Законом в государстве.

Уже в конце 1980-х годов, в ходе осуществления политики «горбачевской перестройки» стало очевидно, что Конституция СССР и Конституция УССР не отвечают дальнейшему демократическому развитию украинского общества. В Конституцию УССР были и внесены некоторые изменения, в частности была отменена 6 статья, которая предусматривала монопольную власть Коммунистической партии; также было разрешено выдвигать кандидатов в депутаты на собраниях избирателей и проводить выборы на альтернативной основе. Эти изменения имели огромное значение для украинского общества. Впервые в истории СССР и УССР было разрешено избрать в состав высшего законодательного органа страны представителей разных политических сил. В результате выборов в Верховную Раду УССР прошли не коммунистические партии. Избранная на альтернативной основе Верховная Рада приняла 16 июля 1990 г. Декларацию о государственном суверенитете Украины. Эта Декларация стала основой новой Конституции Украины, которая была принята 28 июня 1996 г.

Конституционный процесс 1990 – 1996 гг. отражает важнейшие преобразования в украинском обществе. Именно от конституционного процесса в демократическом правовом государстве зависит дальнейшее реформирование политической системы, выход общества из кризиса и дальнейшие перспективы демократического развития государства.

Проведение комплексного историографического анализа проблем конституционного процесса с учётом отечественного и зарубежного опыта позволит воссоздать целостную картину исторического развития конституционного процесса в Украине в течение 1990 – 1996 гг.

Историография по данной проблематике, была частично рассмотрена в исследованиях перечисленных в Бюллетене Отраслевого центра научно-технической информации по архивному делу и документоведению. В этих публикациях охарактеризована сущность понятий конституции и конституционализма; проанализированы разные периоды становления и принятия действующей Конституции Украины. [1]

Проблема конституционного процесса частично затрагивалась в трудах отечественных и зарубежных учёных. Однако, комплексной работы посвящённой исследованию историографии конституционного процесса в Украине 1990 – 1996 годов в новейшей научной литературе нет.

Целью статьи является анализ состояния научной разработки исследуемой

темы.

До недавнего времени вопросы конституционного процесса не были среди приоритетных исследований. На первом плане проблема конституционного процесса оказалась лишь в последние годы. До этого времени Конституционный процесс, как правило, не выделялся в самостоятельный правовой институт и не был объектом научного исследования.

Конституционный процесс частично рассматривался в фундаментальных трудах некоторых отечественных и зарубежных учёных правоведов.

В монографическом исследовании российского учёного-конституционалиста С.А. Авакьяна [2] проанализированы особенности конституции СССР 1977 г. и конституционные реформы 1990-х годов.

Профессор Страсбургского университета Ж.-П. Жакке [3] опубликовал краткий курс конституционного права и политических институтов. В своей книге автор охарактеризовал попытки проведения реформ в СССР в 1990-х гг. в СССР.

Российский учёный юрист Баглай М.В. [4] рассмотрев особенности принятия конституций в странах СНГ, в том числе и в Украине пришёл к выводам, что демократическая направленность преобразований, происходящих в обществе и государстве, находит своё отражение в конституциях стран СНГ. Конституционные реформы, осуществлённые и осуществляемый в этих странах, наглядно свидетельствуют о тех общественно-политических процессах, которые связаны с совершенствованием организации государственной власти в постсоветском период [4, с. 672]

В учебном пособии «Конституционное право» заслуженного юриста Украины В.В. Кравченко [5] изложены основы конституционной доктрины и конституционного строя Украины. А также перечислены перспективы конституционной реформы 1990 – 1996 гг.

Российский юрист В.В. Бородин [6] определил функциональное назначение конституционного процесса. Учёный выяснил, какие факторы оказывают влияние на формирование и развитие конституционного процесса на этапе разработки, обсуждения, принятия и реализации основного закона.

В новейшей украинской науке конституционный процесс рассматривается под разными углами зрения.

Отдельные аспекты конституционного процесса в Украине (1991 – 1996 гг.) неоднократно рассматривались учёными правоведами, политологами, социологами и историками на различных международных, всеукраинских научных конференциях [7].

В Украине стало традицией проводить ежегодные конференции посвящённые исследованию проблем государственного строительства и права. Среди таких конференций стоит выделить «Международное экономическое сотрудничество Украины (правовые проблемы)» (Киев), Международная научно-практическая конференция «Государство и право : проблемы становления и стратегия развития» (Сумы), Международная научная конференция профессорско-преподавательского и аспирантского состава «Правовая жизнь современной Украины» (Одесса) и другие.

Проведённый автором историографический анализ позволяет условно разделить новейшие исследования украинского конституционализма на

юридический, политологическо-социологический и исторический направления.

Проблемами украинского конституционного процесса в Украине активно занимаются различные институты НАН Украины. Под их руководством проводятся фундаментальные исследования наиболее актуальных проблем политического развития современного украинского общества. Так, исследования по широкому кругу правоведческих проблем осуществлялись Институтом государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины. В сборнике под редакцией Ю.С. Шемшученко учёные-правоведы этого института составили в хронологической последовательности тексты различных конституционных актов и Конституции Украины.[8]

В научном издании «Конституция и исполнительная власть» украинский учёный в области конституционного права, государственный деятель, член-корреспондент Академии правовых наук Украины, доктор юридических наук, профессор, заслуженный юрист Украины В.М. Шаповал проанализировал исторические и актуальные аспекты создания конституции Украины. [9]

В первом томе коллективной монографии «Методологические и историко-теоретические проблемы формирования и развитию правой системы Украины» освещены вопросы совершенствования её конституционных основ. [10]

В коллективной монографии «Источники конституционного права Украины» [11] значительное внимание уделено исследованию Конституции Украины в контексте конституционной реформы в Украине.

В академическом издании Скрипнюка А.В. «Курс современного конституционного права Украины» [12] проанализирована история и источники конституционного права Украины, а также дальнейшие перспективы развития конституционного права Украины.

Значительный вклад в дальнейшее исследование украинского конституционного процесса было сделано рядом украинских учёных - правоведов. [13].

Украинские политологи и социологи плодотворно исследуют конституционный процесс в Украине.

В кандидатской диссертации Мамонтовой Э.В. [14] проанализированы методы и стили работы многих отечественных газет разных политических ориентаций и приведён сравнительный анализ степени их влияния на ход конституционного процесса в Украине.

Школа политической аналитики при Национальном университете «Киево-Могилянской академии» совместно с Украинским независимым центром политических исследований и Комитетом избирателей Украины при содействии National Endowment for Democracy выполняла в 2008 г. проект «Экспертная поддержка конституционного процесса в Украине». По результатам этого проекта было опубликовано брошюра : «Какой могла быть украинская Конституция. Проекты гражданского общества». [15] В исследовании представлены направления и механизмы осуществления конституционной реформы в Украине, которые были предложены экспертами и различными политическими партиями в течение 1990 – 2008 гг. В введении к этому изданию, авторы на наш взгляд, очень точно отметили : «к сожалению, приходится констатировать, что вследствие отсутствия в Украине устоявшихся традиций реформирования Основного Закона и чрезмерной политизированности

конституционного процесса, последний часто рассматривается и используется украинскими политическими игроками исключительно как инструмент политической борьбы. Большинство представителей нынешней политической элиты не собираются ликвидировать учредительную и институциональную бессистемность, которая влечёт за собой кризис судебной, административной системы, системы местного самоуправления с соответствующими социально-экономическими последствиями. Более того, они используют эту ситуацию для реализации собственных политических амбиций и бизнес-интересов. Именно поэтому конституционный процесс проходит методом проб и ошибок на фоне постоянной внутренней и внешней нестабильности и характеризуется отсутствием системного, научного и стратегического подхода в формировании основ государства, без учёта инициатив гражданского общества при реализации политической реформы». [15, с.4].

В политологической монографии известного украинского государственного деятеля и политика Томенко Н.Ф. «Конституционный процесс как поиск стратегических приоритетов Украины» [16] рассмотрены различные периоды становления Конституционного процесса сквозь призму поисков стратегических приоритетов Украины. Автор также охарактеризовал последствия конституционного процесса в Украине.

В области исторического направления некоторые аспекты проблематики рассматривались в исследованиях академиков Института истории Украины НАН Украины В.А. Смолия, [17] В. М. Литвина [18], С.В.Кульчицкого [19] и других. [20] Также значительный вклад в исследование истории конституционного процесса внесли сами создатели Конституции Украины. [21].

В кандидатской диссертации В.П. Авсеевича проанализированы роль и деятельность Верховной Рады Украины в конституционном процессе (1990 - 1996 г.). [22]

Таким образом, анализ имеющейся историографической литературы показал, что проблема «Конституционного процесса» больше всего исследована юристами, на втором месте политологами и социологами, меньше всего монографий и диссертационных исследований по истории. Мало исследованными остаются темы влияния конституционного процесса на формирования мировоззрения различных национальных и социальных слоёв украинского общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Джерелознавчий та історіографічний огляд видань, присвячених історії розвитку українського конституціоналізму (до 15-ліття прийняття Конституції України) / Держкомархів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства, Галуз. центр наук.-тех. інформації з архів. справи та документознавства ; уклад.: А. А. Майстренко, Р. В. Романовський, С. С. Артамонова, Л.П. Одинока. – К., 2011. – 68 с. – (Бюлетень Галузевого центру науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства ; № 15, I півріччя 2011 р.).
2. Авакьян С.А. Конституция России : Природа, эволюция, современность /С.А. Авакьян. -2-е изд. -М. : РЮИД «Сашко», 2000. -528 с.
3. Жакке Ж.-П, Конституционное право и политические институты. Учебное пособие: Перевод с французского вступ. ст.: Маклаков В.В. – М. : Издательство: Юристъ, 2002. – 365 с.

4. Баглай М.В. и др. Конституционное право зарубежных стран Учебник для вузов / Под общ. ред. чл. – корр. РАН, проф. М. В. Баглая, д. ю. н., проф. Ю. И. Лейбо и д. ю. н., проф. Л. М. Энтина. – М.: Норма, 2004. – 832 с.
5. Кравченко В.В. Конституционное право Украины учебное пособие.-Вид. 3-е виправл. и доповн.- К.К Атикак 2004 - 512 с.
6. Бородин Виктор Васильевич. Конституционный процесс (Сравнительно-правовой анализ) : Дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 : СПб., 2000 321 с.
7. Проблеми, досвід, перспективи реалізації Конституції України: [зб. ст.] / Луган. держ. пед. ін-т та ін. – Луганськ, 1997 – 97 с.; Конституція – основа державно-правового будівництва і соціального розвитку України: тези наукових доповідей та повідомлень учасників наукових конференцій молодих вчених (м. Харків, 30 черв. 2001 р.) / відп. Ред., редкол. М.І. Панов; національна юридична академія України фім. Ярослава Мудрого. – Х. [Б. в.], 2001. – 218 с.; Демократія та право: проблеми взаємовпливу і взаємозалежності [Текст] : матеріали міжнар. наук. конф. (26 жовтня 2007 р., м.Київ) Академія правових наук України, Київський регіональний центр ; ред. О. Скрипнюк. – Х. : Право, 2008. – 295 с.; Проблеми сучасного українського конституціоналізму [Текст] : зб. на пошану першого Голови Конституційного Суду України, професора Леоніда Юзькова / Конституційний Суд України, Академія правових наук України ; упоряд. В. Д. Бринцев [та ін.] ; заг. ред. А. А. Стрижак, В. Я. Тацій. - К. : Логос, 2008. - 352 с.
8. онституції і конституційні акти України. Історія і сучасність [Текст] / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького ; упоряд. І. О. Кресіна ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. - К. : [б.в.], 2001. - 400 с.
9. Шаповал. В. М.. Конституція і виконавча влада [Текст] / В. М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 80 с.
10. Правова система України: історія, стан та перспективи [Текст] : у 5 т. / ред. кол. вид.: В. Я. Тацій (голова ред. кол.) [та ін.] ; Акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2008. –Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / [М. В. Цвік та ін.] ; за заг. ред. акад.-секр. від-ня теорії та історії держави і права, акад. АПрН України М. В. Цвіка, акад. АПрН України О. В. Петришина. – 2008. – 726 с.
11. Джерела конституційного права України / Ю. С. Шемшученко, Н. М. Пархоменко, О. В. Скрипнюк [та ін.] ; відп. ред. : Ю. С. Шемшученко, О. І. Ющик. – К. : Наук. думка, 2010. – 710 с. – (Проект «Наукова книга»).
12. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України : академ. вид. / О. В. Скрипнюк. – Харків : Право, 2009. – 468 с.
13. Медведчук, В. В. Конституційний процес в Україні: організація державної влади і місцевого самоврядування [Текст] : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / В. В. Медведчук ; Українська академія внутрішніх справ. – К. : [б.в.], 1996. – 24 с.; Куненко, І. С. Конституційний процес в Україні: актуальні питання правового забезпечення [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Куненко Ірина Сергіївна ; ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – К., 2011. – 20 с.; Приходько Х. В. Конституційний процес в Україні: актуальні проблеми становлення та розвитку [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Приходько Христина Вікторівна ; Ін-т законодавства Верховної Ради України.

- К., 2012. – 39 с.; Шаповал. В. М. Історія Основного Закону (конституційний процес в Україні в 1990 – 1996 роках) [Текст] / В. М. Шаповал, А. В. Корнеєв. – Х.: Фоліо, 2011. – 111 с.
14. Мамонтова Е. В. Фактор преси у конституційному процесі в Україні [Текст] : дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Мамонтова Елла Вікторівна ; Одеський держ. політехнічний ун-т. Кафедра історії та етнографії України. - О., 2000. - 241 арк.
15. Якою могла бути українська Конституція. Проекти громадянського суспільства/ ШПА при НаУКМА, УНЦПД, КВУ: За заг. ред. Н.В. Линник. – К.: «Лікей», 2008.– 64 с.
16. Томенко М. В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України : монографія / М. В. Томенко. – К. : Вид.-полігр. центр «Київ. ун-т», 2010. – 299 с.
17. Україна: Утвердження незалежної держави (1991 – 2001) / Редкол.: В.А. Смолій(голова) та ін.; Авт.: Н. П. Барановська, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднявський та ін. – К.: Альтернативи, 2001. – 704 с.
18. Литвин В. М. Формування і розвиток в Україні влади демократичного типу. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 50 с.; Україна незалежної держави (1991–2001) [Текст] / За ред. В.М. Литвина. – К. : Альтернативи, 2001. – 704 с.
19. Кульчицький С. В. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2001. – 160 с.
20. Уряди України у ХХ ст.: Науково-документальне видання / НАН України Ін-т історії України та ін.; Н. П. Барановська, В. Ф. Верстюк, С.В. Кульчицький та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – 607 с.
21. Валентин Яблонский. Это была действительно волшебная ночь! Как Украина получила Конституцию / Историческая правда - [Електронний режим] <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/06/28/44060/> Режим доступу : 27.07.2013
22. Авсеєвич В.П. Верховна Рада у конституційному процесі в Україні 1990 – 1996 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.П. Авсеєвич; Запорізь. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002 – 19 с.

АГРАРНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ: НАМІРИ ТА НАСЛІДКИ

Кризові явища, що характеризують сучасний стан аграрного сектору економіки України, зумовлюють актуальність дослідження аграрної реформи 1990-х – 2000-х років з позицій історизму. Саме аналіз стратегічних намірів та об'єктивних наслідків реформування дає можливість більш чітко визначити перспективи розвитку аграрної сфери в Україні.

Після здобуття незалежності у 1991 році в Україні почалось поступове запровадження ринкових відносин в економіці, стратегічною метою яких був злам радянської моделі з її суцільним одержавленням і створення ефективного власника, формування багатуокладної економіки, на що були спрямовані процеси роздержавлення та приватизації підприємств, землі і житлового фонду, передбачені відповідною Концепцією, яку Верховна Рада України схвалила у жовтні 1991 року [7].

З 1993 року почався процес приватизації громадянами України земельних ділянок, наданих їм для ведення особистого підсобного господарства, будівництва і обслуговування жилого будинку і господарських будівель (присадибна ділянка), садівництва тощо. Станом на 1 жовтня 1995 року право на приватизацію отримали 13 мільйонів 694 тисячі осіб [10, арк.143].

На початковому етапі аграрної реформи (перша половина 90-х років) домінували заходи, спрямовані на зміну форм власності. Замість колгоспів і радгоспів створювались колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), земля яким передавалась у колективну власність. Паралельно йшов процес розпаювання цієї землі між членами КСП.

Набували розвитку й інші формування та їх об'єднання: агрофірми, приватні підприємства у формі товариств з обмеженою відповідальністю (ТОВ), сільськогосподарські виробничі кооперативи, акціонерні товариства, почався фермерський рух.

Проте, на нашу думку, передача земель у колективну власність КСП з наступним розпаюванням не сприяли одному з головних завдань – посиленню мотивації до праці. Члени КСП одночасно були власниками і найманими працівниками в них. Таким чином, конфлікт інтересів знижував мотивацію керівників і членів підприємства зосередитися на довгостроковій прибутковості та інвестиціях, а не на споживанні [8, с.218].

В цілому досвід першої половини 90-х років виявився не дуже вдалим. Спроби негайно реформувати сільське господарство шляхом архіреволюційної трансформації діючих господарських структур (колгоспів і радгоспів), не створивши елементарних економічних передумов для формування конкурентноздатних, більш продуктивних нових, не дали позитивних результатів. На третину зменшилось валове виробництво сільськогосподарської продукції, її товарність і доходність катастрофічно скоротилися, значна частина основних фондів громадського сектора

була зруйнована і розкрадена [4, с.241].

Однією з цілей розпаювання землі між селянами було сприяння розвитку фермерського руху. Саме на фермерські господарства покладалися основні надії щодо створення справжнього власника, здатного забезпечити прибуткове високоінтенсивне товаровиробництво. Проте держава не змогла надати фермерському руху належної підтримки, кількість фермерських господарств, досягнувши 43 тисяч у 2003 році, далі практично не зростала, а їх частка у сільськогосподарському виробництві залишалася незначною [9, с.88]. Станом на 2009 рік фермери обробляли більше 4,0 мільйонів гектарів сільгоспугідь. У середньому на одне господарство припадало 95 гектарів, більше 40% господарств обробляли площі понад 500 гектарів [6].

Примітно, що динаміка виробництва у фермерських господарствах була кращою, ніж у сільському господарстві в цілому. Проте, в країні не було свого часу створено і немає сьогодні концепції розвитку фермерського укладу. Фермерство неспроможне самостійно протистояти великому корпоративному капіталу.

Ще складніше становище особистих селянських господарств. Обробляючи порівняно з підприємствами менше сільськогосподарських угідь, ці господарства без державної фінансової, правової та інших форм підтримки виробляють понад 50 відсотків (в окремі роки – дві третини) валової продукції сільського господарства.

За нашими підрахунками не менше четвертої частини з них уже реалізують продукції на суму понад 1000 доларів США (За статистикою США реалізація продукції в таких об'ємах є нижньою межею ідентифікації фермерських господарств). Тобто, по суті, це вже дрібні фермерські господарства і щоб сімейна форма господарювання на селі на підприємницьких засадах поширювалася, необхідно передусім підвищити привабливість вітчизняного фермерства, про що мова йшла вище.

Окрему увагу слід звернути на розвиток орендних відносин, які, на нашу думку, не набрали цивілізаційних рис, а консервація їх у нинішньому вигляді несе серйозні загрози продовольчій безпеці України. Після паювання земель у КСП, їх члени передавали свої паї у користування підприємств, в яких вони продовжували працювати. Із загального числа 6,48 мільйона селян, що отримали сертифікати на паї, лише близько 400 тисяч вилучили свої земельні паї в натурі (на місцевості) і отримали державні акти на право приватної власності на землю. З них до особистого підсобного господарства (без створення юридичної особи) приєднали належні їм земельні паї 300 тисяч громадян [2, с.8].

Після Указу Президента України від 3 грудня 1999 року процес реформування КСП активізував формування приватної власності на землю селянами.

Розмір паю по Україні складав в середньому 4,2 гектари. Але держава не забезпечила відповідні правові, організаційні, структурні, технологічні та інші інструменти з метою ефективного використання приватних земельних паїв для виробництва сільськогосподарської продукції, тому абсолютна більшість селян змушені були їх передавати в оренду підприємствам, які виникали замість КСП. Указом встановлювалось, що орендна плата не може бути меншою одного відсотка від нормативної грошової оцінки землі. І якщо для селян-пенсіонерів (таких було близько 3 мільйонів) це був хоч і незначний, але певний додаток до пенсії, то для працездатної категорії така орендна плата не могла забезпечити прожиткові потреби (хоча пізніше цей відсоток і був збільшений до трьох).

В наукових і офіційних статистичних українських джерелах вказуються різні розміри середньої орендної плати, але якщо навіть взяти найвищий показник – 260,2 гривни за 1 гектар, то це свідчить, що в Україні орендна плата за землю досить низька [5].

Недоліки у законодавчій базі України у сфері орендних відносин призвели до того, що у 2000-х роках відбулося вторгнення в аграрний сектор великих і надвеликих власників, в основному несільськогосподарського походження, і формування вертикально інтегрованих корпоративних структур, які прийнято називати агрохолдингами.

Склалася певна тенденція, коли на засадах оренди концентруються значні земельні ресурси, корпоративні структури із залученням іноземного капіталу нагромаджують технічні засоби, створюють складські та інші потужності. Ці процеси направлені на нарощування експортного потенціалу окремих видів продукції, насамперед, зернових, соняшнику (олії) та ріпаку. Суть в тому, що у процесі реструктуризації КСП в умовах руйнування майнових комплексів, відсутності джерел кредитування, незначної державної підтримки суб'єкти господарювання, що створювались, по суті «підштовхувались», безумовно не без участі аграрного політичного лобі, в залежність від торговельно-промислових і фінансових компаній, які надавали паливо, техніку й інші засоби виробництва на засадах товарного кредиту. Через неспроможність розплатитися частина господарств опинялася в залежності за борги, ставши дочірніми підприємствами або філіями. Іншу частину було скуплено позааграрними бізнес-структурами, які, маючи кошти і користуючись низькою оцінкою виробничих активів сільськогосподарських підприємств, диверсифікували в такий спосіб свій капітал.

В руках таких агрохолдингів опинилося від десятків до сотень тисяч гектарів землі, але скільки їх – статистика мовчить, оскільки це неконтрольовані процеси, а держава нездатна навести відповідний порядок. У середовищі дослідників вважається, що діяльність агрохолдингів охоплює понад третину, а в південних, ряді східних і центральних областей – понад 60 відсотків земель, які першопочатково оброблялися сільськогосподарськими підприємствами, створеними в процесі реструктуризації КСП.

Наприклад, корпорація Uklendfarming, зареєстрована на Кіпрі, у 2010 році контролювала 150 тисяч га землі для виробництва зернових і продукції тваринництва; утримувала 25 тисяч голів великої рогатої худоби (ВРХ), виробляючи молоко та м'ясо ВРХ (40%), а також м'ясо свиней (60%); мала у власності 18 м'ясокомбінатів, два заводи з переробки шкіри. 2011 року компанія займала 20% ринку яловичини, забезпечувала 75% українського експорту цієї продукції. Потужності для одночасного зберігання зерна становили 1 млн. тонн.

Навесні 2011 року компанія придбала контрольні пакети акцій двох агрокорпорацій – «Райз» і «Дакор Агро Холдинг». Корпорація «Райз» була створена у 1992 році, земельний банк – 180 тисяч га. Їй належали також кілька елеваторів і цукровий завод. Західноукраїнська компанія «Дакор Агро Холдинг» – один із найпотужніших в Україні виробників зернових і цукру. При загальному банку 106 тисяч га у 2010 році холдинг засіяв тільки 66 тисяч га. Після поглинання цих корпорацій земельний банк Uklendfarming збільшився майже втричі і становить 436 тисяч га.

«Кернел Холдинг» належить групі компаній «Кернел» і є одним з найбільших експортерів зерна та найбільшим виробником соняшникової олії (торгові марки «Щедрий дар», «Стожар», «Чумак домашня», «Чумак золота», «Любонька») в Україні. У 2010 році обробляла близько 100 тисяч га землі. Володіла трьома олійноекстракційними заводами потужністю 730 тисяч тонн на рік, заводом з виробництва рафінованої олії, терміналом з перевалки зернових і елеваторами сукупною потужністю 1,7 млн. тонн одночасного зберігання, шістьма цукровими заводами, 24 сільськогосподарськими підприємствами, чотири торговельними компаніями.

У 2011 році «Кернел Холдинг» викупив понад 70% акцій вертикально інтегрованого агрохолдингу «Цукровий союз «Укррос», другого за величиною виробника цукру в Україні, якому належали п'ять цукрових заводів загальною потужністю 25,6 тисяч тонн на добу, земельний банк майже 100 тисяч га. «Укррос» також володів трьома елеваторами загальною потужністю 152 тисячі тонн. Тобто «Кернел Холдинг» контролює близько 200 тисяч га землі [3].

Проникаючи у експортно вигідні галузі, в першу чергу виробництво зернових і соняшнику, великі компанії забезпечують собі конкурентні переваги шляхом глибокої спеціалізації, руйнуючи при цьому збалансованість місцевих аграрних комплексів, що породжує підвищення продовольчої залежності національного ринку від імпорту цілого ряду важливих для людей видів продовольства, зменшення зайнятості сільського населення, подальшої занедбаності соціальної сфери села, бо у більшості випадків поглинуті підприємства втрачають свою юрисдикцію, а материнські компанії, зареєстровані в містах, не платять податки до місцевих бюджетів, знекровлюючи можливості сільських територій.

А подовження Верховною Радою до 2016 року мораторію на ринок землі буде діяти, на нашу думку, в інтересах саме таких агрохолдингів, які, по суті, стали латифундіями південноамериканського типу, бо їм вигідно здійснювати орендну плату, переважно у натуральному вигляді, і отримувати від експорту надприбутки.

Крім того, в Україні за останні 10 років суттєво змінилась структура посівних площ основних сільськогосподарських культур на користь експортоорієнтованих.

Аграрна реформа через суто український варіант оренди землі дуже подібна до ваучеризації промисловості, результатом якої стало те, що промисловий сектор України контролює близько десятка олігархічних фінансово-промислових груп. І якщо не буде проявлена політична воля і державницький підхід, українське селянство знову буде обезземелене, а значна частина сіл просто зникнуть.

У підсумку слід відмітити, що питання реформ на селі завжди було актуальним на теренах України, але не завжди доводилось до логічного завершення. Сучасні аграрні перетворення беруть початок ще з часів перебудови, коли відроджувались оренда, фермерство, кооперація. Аграрна реформа, на думку провідних вчених-економістів, історично запізnilась, затягнулась і ускладнилась кризою та смутою [1, с.398].

Якщо держава не почне суттєво контролювати і відповідно регулювати діяльність агрохолдингів, то Україні загрожує не лише домінуюча латифундизація і обезземелення селян (потенційних фермерів), а й втрата національної ідентичності.

Список використаних джерел та літератури

1. Аграрна реформа в Україні / П.І.Гайдучкий, П.Т.Саблук, Ю.О.Лупенко та ін.; За ред. П.І.Гайдучького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
2. Аграрна реформа в Україні: здобутки і прорахунки (Аналітична доповідь УЦЕПД) // Національна безпека і оборона. – 2001. – №5. – С.2 – 55.
3. Бородіна О. Чи зможе Україна стати світовим аграрним лідером? // Дзеркало тижня. – 2011. – №33. – 16 вересня.
4. Лукінов І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя) / НАН України Інститут економіки. – К., 1997. – 455 с.
5. Мельник Л.В. Удосконалення організаційно-економічного механізму формування земельних орендних відносин в аграрній сфері. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.nubip.edu.ua/8556/1/MLV.pdf>
6. Панорама аграрного сектора України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minagro.gov.ua/files/00006351/Pan_10.pdf
7. Про Концепцію роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду Постанова Верховної Ради України № 1767-ХІІ від 31.10.1991. // Відомості Верховної Ради. – 1991. – №53. – Ст.795.
8. Пугачов М., Пугачова К. Еволюція структури сільськогосподарських підприємств в Україні // Політика і розвиток сільського господарства в Україні / За ред. Штефана фон Крамона-Таубаделя, Сергія Зорі, Людвіга Штріве. – К.: Альфа-Принт, 2001. – С.214 – 226.
9. Україна у цифрах у 2007 році. Статистичний збірник /Держкомстат України: За ред. О.Г.Осауленка; Відп. за вип. П.П.Забродський. – К.: Вид-во «Консультант», 2008. – 258 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.5233. – Оп.2. – Спр.387. – 265 арк.

Сініцький А.Ц.

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, політології та психології
Житомирського національного агроекологічного університету

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПІЗНАННЯ РЕЛІГІЙНОГО ФЕНОМЕНА

Глобальні трансформаційні процеси, які відбуваються у світі, крах комуністичної ідеології в Україні полибили деструктивний аспект еволюції суспільної свідомості, призвели до утворення ціннісно-світоглядного вакууму в духовній сфері, відтіснили на її задвірки моральність. Все це спонукає дослідників, людей звертатись до релігії, до її позитивного ціннісно-регулятивного потенціалу, що вимагає конструювання універсальних етичних принципів, які б скріплювали не тільки національну, а й загальнолюдську солідарність.

Загалом, соціально-економічне реформування України проходить у вкрай складних і суперечливих умовах, коли одним із найважливіших завдань постає кристалізація ціннісних орієнтирів розвитку держави і окремого її громадянина. Складність зазначеного завдання зумовлюється тим, що релігія є суперечливим явищем, оскільки, окрім позитивних рис, вона має й безліч вад, що стосується формування за допомогою релігії ілюзорного світогляду, нерідко деструктивного її впливу на внутрішній світ віруючого індивіда та суспільну психологію. Крім того, певну небезпеку для суспільства завжди становлять міжконфесійні та внутрішньоцерковні конфлікти, прояви екстремізму в релігійному середовищі, зрощування релігії з політикою, «підігрівання» нею націоналістичних настроїв тощо.

У вітчизняній релігієзнавчій і педагогічній науці опрацьовано проблеми, пов'язані з теорією й історією релігії, зокрема у працях А. М. Колодного, Б.О. Лобовика, П. Л. Яроцького, Л. О. Филипович, О. Н. Сагана та багатьох інших учених. Питання свободи совісті та державно-церковних відносин досліджуються у роботах В. Д. Бондаренка, М. М. Заковича, М. Ю. Бабія, В. Є. Єленського, В. О. Пащенко тощо. Проблема гуманізму та релігійні аспекти української духовності вивчають такі сучасні дослідники, як А. М. Колодний, Л. О. Филипович, А. І. Пашук, В. П. Мельник, М. В. Кашуба, М. Г. Братасюк, О. І. Гринів, А. А. Фартушний, М. Гайковський та інші.

Для поглиблення розуміння сутності релігії в контексті актуальних проблем розбудови Української держави актуальним постає вивчення історичних основ пізнання релігії в Україні, що визначено метою нашої статті.

Нині можна говорити про такі підходи до розуміння та визначення релігії, як історичний, богословсько-теологічний, філософський, соціологічний, психологічний та інші, які відрізняються, головним чином, за пояснювальним принципом. Однак зазначені підходи діалектично взаємопов'язані через взаємний вплив та використання тією чи іншою світоглядною традицією окремих ідей своїх опонентів тощо.

Термін «релігія» походить від латинського «геїдіо», що означає набожність, святиня, предмет культу, зв'язок з Богом. Вважається, що однією з перших теологічних праць із цього питання був твір Августина «Про град божий». Згідно з богословсько-теологічною інтерпретацією, релігія є «величина особливого

роду», надприродне явище, результат зв'язку людини з Богом, є все те, що об'єднує особистість з Божественним (святе писання, церква, культові дії тощо). Богослови однозначно стверджують, що у глибоко віруючої людини обов'язково відбувається зустріч з Богом.

Слід зазначити, що в християнській богословській традиції термін «релігія» використовується для визначення поглядів, які базуються на вірі в те, що надприродні сили дійсно існують і відносини з ними можливі. «Істина буття Божого, – писав український філософ XIX століття П. Юркевич, – становить, можна сказати, життя і душу релігії» [17, с. 271] Історичний підхід до пояснення релігійного феномена передбачає розгляд історичних умов виникнення і функціонування релігії, її вплив на існування окремих соціумів. Так, А. Тойнбі вважав, що релігії мають інтегративну роль у плані вищих цінностей. Відомо, що виникнення тієї чи іншої світової релігії визначало магістральний напрям у розвитку суспільно-економічних формацій на тривалий термін. Так було на Близькому Сході, в Північній Африці і Середній Азії в ранньому середньовіччі з приходом ісламу; так було з буддизмом перших індійських імперій і зороастризмом – іранських. Виникнення феодальних соціально-економічних відносин у пізній Римській імперії пов'язано з появою християнства [5, с. 16; 7, 14].

У цьому ракурсі аналізу проблеми можна стверджувати, що з релігією пов'язані народні вірування та повір'я, коли міфологічні і демонологічні уявлення, магічні обряди, звичаї та ритуали в своїй першооснові належать до релігійного світогляду та відіграють велику роль у житті людини, формують її духовність, відбивають багатючий міжпоколінний досвід людей, а часом відтворюють їхні вікові прагнення, мають не тільки історико-пізнавальний, а й практичний інтерес [13, с. 21]. Тому процес національного відродження України може бути прискорений, зокрема, через засвоєння духовних багатств народу, накопичених багатьма поколіннями, у тому числі й у цій сфері.

Теологічний підхід до пояснення релігійного феномена передбачає, що зрозуміти його сутність можуть тільки віруючі, оскільки вони володіють безпосереднім досвідом «зустрічі з Богом», коли розуміння релігійних феноменів можливе лише з позиції самої релігії, специфічних форм її пізнання. Як писав П. Флоренський, досить філософствувати над релігією і про релігію, треба філософствувати в релігії, занурившись в її середовище [15, с. 243]. А. Колодний, характеризуючи сутність релігійного феномена, зазначає: «Особливістю релігії є те, що в ній відображається не якісь зовнішні щодо людини природні чи суспільні сили, як донедавна стверджувалося, а такий стан, який можна назвати самовизначенням у світі, пошуком і здобутком людиною самої себе. Будь-яку релігійну систему характеризує віра в трансцендентне. З огляду на це, особливістю релігії є й те, що вона виступає як засіб позалогічного освоєння людиною своєї причетності до процесів, що відбуваються у Всесвіті, зазнає впливу якихось вищих сил, які не піддаються логічному аналізу» [1, с. 17-18].

Слід зауважити, що релігія виявляє не тільки трансцендентні світу риси, вона водночас є іманентною світу і суспільству. Так, як пише П. Бергер релігія, оточує ауру святості підвалини життя, накидає на них «священну завісу» і наділяє їх безумовним значенням, коли спільність релігійних вірувань, цінностей і символів є,

отже, тим «клеєм», який з'єднає суспільство в одне ціле. На думку П. Бергера, саме діалектичність зв'язку між релігією і суспільством перешкоджає доктринерському підходу до «іdealізму» чи «матеріалізму» [2, с. 351].

О. Мень у своєму творі «Витоки релігії» пише, що «подібно до того, як людське тіло пов'язане з об'єктивним світом природи, так і людський дух тяжіє до близької йому і в той же час перевищуючої його невидимої Реальності». Далі О. Мень робить такий висновок: «Хіба не показово, що, коли людина відвертається від цієї Реальності, замість неї виникає марновірство та секулярні «культи». Інакше кажучи, якщо люди відходять від Бога, вони неминуче приходять до ідолів» [9, с. 15]. Як бачимо, О. Мень прагне перебороти пагубність однобічного трактування релігійного вчення; він робить спробу дати визначення релігії із загальнолюдських позицій, коли стверджує, що релігія формує стабільність у суспільстві, здійснює вплив не тільки на духовну сферу, а й на економіку, є основою морального життя. Стосовно останнього О. Мень зазначає, що «всі моральні кодекси наших днів, як би від цього не відхрещувались, базуються на принципах релігійної етики» [9, с.72-73].

Філософії притаманне критичне ставлення до всіх явищ дійсності, в тому числі й до релігії, тобто філософія вимагає розглядати релігію з позиції розуму, логіко-теоретичних і емпіріо-наукових критеріїв істинності, напрацьованої нею та іншими науками методології дослідження (тут важливими є праці Демокріта, Т. Гоббса, Б. Спінози, П. Гольбаха, І. Канта, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха, Ж. Меньє, Ф. Вольтера, В. Соловйова, М. Бердяєва, С. Франка, К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. Плеханова та ін.). Отже, одне з головних завдань філософії, як відомо, є розробка світогляду, який відповідає би сучасному рівню науки, історичній практиці та інтелектуальним потребам людини.

Слід сказати, що в Україні зародження філософських основ пізнання релігії припадає на ХІХ століття та пов'язане з іменами М. Драгоманова, О. Потебні, І. Франка, П. Юркевича, М. Грушевського та ін. Раніше до оцінок релігійного феномена неодноразово звертався Г. Сковорода. Зрозуміло, що цими видатними творцями філософії їх перелік не завершується.

Як зазначає Л. Митрохін, є щонайменше дві причини, що пояснюють інтерес філософії до релігії: 1) неможливо зрозуміти специфіку релігії, її соціальні функції і механізм їхньої дії, не здійснивши дослідження «кінцевих» (тобто соціально-онтологічних) основ релігійного культу, поведінки, віри; а це виключно прерогатива філософської науки; не випадково до релігії незмінно була прикута увага найбільших творців «науки наук»; 2) у релігійних уявленнях і в узагальнених теологічних концепціях закарбований багатомісячний морально-психологічний досвід, який становить особливу цінність для філософських роздумів, насамперед, щодо проблеми людини; саме тому низка філософських шкіл була тісно пов'язана з християнською доктриною і лише згодом відокремилась від неї [10, с. 25].

Отож, можна говорити як про релігійну філософію, так і філософію релігії. В останній превалує позитивна тенденція в оцінці ролі релігії в житті людини і суспільства та отримує розвиток деїзм, який стверджує, що, хоча Бог й існує у світі у вигляді першопричини, однак після його створення рух світобудови здійснюється без участі Бога; а також пантеїзм, який відстоює тотожність Бога і Всесвіту. У філософії релігії слід виділити роботи І. Канта та Гегеля та матеріалістичну тенденцію, яскравим представником якої був німецький філософ Л. Фейєрбах. У своїх працях «Сутність

християнства» і «Походження релігії» [14] він намагався довести, що людина - початок, середина і кінець будь-якої релігії, а Бог – це досконала і могутня людина. Більш розвинутою формою матеріалізму, ніж антропология Л. Фейербаха, виступає діалектичний матеріалізм, який трактує релігію як «опіум для народу».

Соціологія вивчає релігію з позиції суспільнознавчих підходів. Так, М. Вебер започаткував вивчення ролі протестантської етики в генезисі західноєвропейського капіталізму, а його праця «Протестантська етика і дух капіталізму» [4] викликала до життя цілу низку досліджень, пов'язаних з аналізом «господарської ролі» світових релігій, виявленням соціальних функцій релігії, її місця в культурі, а також вивченням сучасних форм релігійності. Таким чином, важливість соціологічного підходу до релігії полягає в тому, що сучасна теологія не відсторонюється від соціології, а, навпаки, намагається взяти її на озброєння, відбувається соціологізація теології, з'являється можливість світоглядного і теоретичного діалогу між світською гуманістичною думкою і різними течіями теології, а також відповідних спільних практичних дій. Зазначимо, що у працях М. Вебера отримали подальший розвиток ідеї та висновки, які раніше розробив Е. Дюркгейм, який вважав релігію соціальним феноменом, а загальні вірування, цінності і практичні життєві орієнтації релігії науковець розглядав як основу суспільного організму, що дозволяє соціуму функціонувати у вигляді певної цілісності; тому призначення релігії такою ж мірою, як моралі та права, Е. Дюркгейм убачав у забезпеченні нею соціальної рівноваги, яка постійно порушується різними суспільними імпульсами і зрушеннями. Якщо релігія не спроможна підтримувати такий баланс, вона, на думку соціолога, замінюється іншими релігійними утвореннями. Розуміння Е. Дюркгеймом релігії як інтегруючої сили та стимулятора суспільного розвитку – вагомий внесок до скарбниці академічного релігієзнавства та філософської науки загалом.

За висловом М. Бердяєва, будь-який тоталітаризм сам воліє бути церквою, а ідеологічний міф, що сприймається на віру, є по суті перелицьованою релігією [3, с. 348].

Важливо, що релігія є не тільки соціальним, а й психологічним явищем, це важлива складова внутрішнього емоційно-вольового і духовного життя віруючої людини. Саме на цій стороні релігії роблять акцент у своїх дослідженнях представники психології релігії, коли, як вважав В. Джеймс, релігія має коріння в емоційній сфері психіки індивіда.

Згідно з ученням К. Юнга, релігія допомагає людям, які відчувають потребу в доступі до тайного і символічного, коли релігія відіграє насамперед у художній творчості. На думку Е. Фромма, релігійний досвід не обов'язково може бути пов'язаний з теїзмом. А ідею Бога можна розглядати як символічну. При цьому релігійність вбачається ним в будь-якому служінні ідеалам незалежно від того, кому поклоняється людина: чи ідолам, богам і святым, чи вождям, класу, нації, партії або своєму успіху, багатству і силі [16, с. 3].

Існують інтегральні концептуальні позиції, які прагнуть інтегрувати розмаїття підходів до вивчення релігії. У концепції «еволюційно-космічного християнства» П. Тейяра де Шардена подолання традиційного для християнства поділу буття на дві субстанції – духовну і матеріальну, божественну і земну – здійснюється на основі визнання загальної «одуховленості» матерії. В ході творення еволюційно-космічної

картини світу він застосовує низку принципів діалектичної методології і насамперед принцип розвитку [12, с. 218].

Таким чином, можна погодитися з Е. Фроммом, який під релігією розуміє «будь-яку систему поглядів і дій, котрої дотримується певна група людей і котра надає індивіду систему орієнтацій та об'єкт поклоніння» [16, с. 236]. Відповідно до Е. Фромма, кожна людина певною мірою є релігійною, а релігія притаманна всім історичним епохам. Отож, інтегральний підхід прагне виявити релігійні феномени у багатьох проявах життя соціумів. Тут можна говорити про світську природу релігії. Про це свідчать, наприклад, дані з щоденників Геббельса, де можна знайти розповідь про величезний авторитет особи Гітлера і його своєрідний «світсько-релігійний» вплив на маси. Коли виступав фюрер, – писав Й. Геббельс, – то це нагадувало богослужіння. У громовому рокоці схвальних вигуків, в ейфорії особливого душевного піднесення, чим «мільйони виявляли свою відданість Гітлеру та його ідеї, здається, чувся заклик, який порушував Німеччину в часи хрестових походів: «Така воля Божа!» [6, с. 46].

Розглядаючи культ Сталіна та Мао, О. Мень називає світську релігію «атеїстичним сурогатом релігії». Вона, за його баченням, є результатом витіснення почуття Бога, яке все одно так чи інакше дає про себе знати [9, с.15].

Таким чином, можна також говорити про громадянську релігію, яка не конкурує з трансцендентними релігіями, а своєрідно вибудовується над ними та обожнює національні цінності, символи та ритуали, які слугують інтегруючою силою і центром особливих значень для нації, сприяють утвердженню порядку, моралі та законності в державі.

Історичний аналіз розвитку релігії доводить, що за громадянською релігією велике майбутнє, в тому числі й в Україні, оскільки така релігія поряд із консолідацією нації, формуванням моральних і особливо патріотичних засад у громадянському суспільстві, виявляє тенденцію до нівелювання суперництва між церквами.

Зазначимо, що громадянська природа релігії виявляється в ідеологічній природі людини, на що вказував ще Аристотель, коли стверджував, що людині притаманна потреба у власних віруваннях (переконаннях), здатних служити надійним захистом її приватного інтересу, її прав на місце у земному бутті.

Отже, релігія як культ та форма суспільної свідомості являє собою багатоаспектну систему, тому її можна аналізувати як один із способів організації явищ дійсності – за змістом і формою. За своїм внутрішнім змістом вона містить, згідно з висновком Г. Плеханова, такі елементи: а) міфологічний елемент або релігійні уявлення. Останні базуються, головним чином, на вірі, віровченні; б) емоційний елемент, або релігійні почуття: в) культовий (обрядовий) елемент, або релігійні дії; г) організаційний елемент, або відповідні структури церковної організації [11, с. 167]. При цьому зазначені елементи становлять внутрішню єдність, цілісність та мають певну структурованість, завдяки чому релігію розглядають як комплекс, тому в релігієзнавстві часто користуються такими поняттями, як «релігійний комплекс» та «функції релігії».

Останні характеризують спосіб дії релігії, спрямований на досягнення певного ефекту, визначають роль, яку вона виконує у соціумі, його структурних елементах, у людському житті. Можна говорити про такі основні функції релігії, як світоглядна, компенсаційна, комунікаційна, регулятивна, інтегруючо-дезінтегруюча,

культуротрансляюча, легітимуючо-розлегітимуюча.

Загалом, кожна функція релігії є своєрідним відтворенням однієї або ж сукупності духовних потреб, які з необхідністю постають перед індивідом чи людською спільнотою і знаходять своє виправдання для певного історичного часу, типу суспільства, цивілізації і тих умов, яким ці потреби зобов'язані своїм народженням.

Зазначені функції мають багату історію становлення. Так, можна говорити про церковно-інтегруючу функцію релігії, яка, у свою чергу, виявляє такі субфункції, як ідеологічна (богослужбова), місіонерська (пропагандистська), філантропічна (благодійна), миротворча, просвітницька, соціально-етична, політико-правова, організаційна і господарсько-економічна функції. Зазначені субфункції дозволяють релігійному комплексу ширше охоплювати суспільне середовище, здійснювати на нього більш значний вплив, мати вихід не тільки на віруючих, а й на невіруючих.

Зазначені функції і субфункції релігії склалися на певних історичних стадіях розвитку релігії як соціального інституту та форми суспільної свідомості.

Загалом, можна говорити про діалектичні етапи розвитку релігійних уявлень, які еволюціонували від примітивних релігій первісних суспільств, до яких можна віднести фетишизм, тотемізм, магію, культ предків, анімізм, елементи яких зберігаються і в багатьох сучасних релігіях. На цьому етапі виявляється таке явище, як психізація дійсності, інтеграція психічного і фізичного. Потім цей єдиний комплекс розщеплюється, формується пандемонізм (від грецьких слів «пан» – «все» і «демоні» – «дух»), в якому надприродне ставилося поряд із природним, коли вважалося, що кожний предмет або явище має своїх духів: у лісі – лісовик, у воді – водяник, у домі – домовик; при цьому духи не створюють предметів, а тільки живуть у них. Це привело до розвитку політеїзму (від грецьких слів «полі» – багато і «теос» – бог, тобто багатобожжя) – віру в існування багатьох богів.

На третьому етапі розвитку релігійної свідомості людства виявляється синтез двох попередніх етапів та вихід до узагальнюючого підсумку у формі монотеїзму (єдинобожжя), яке виникає тоді, коли почали формуватися централізовані рабовласницькі держави. При цьому гносеологічною передумовою монотеїзму є те, що в період розквіту рабовласництва починає розвиватися філософія як форма суспільної свідомості.

З розвитком капіталістичних відносин, культу абстрактної людини і її абстрактних свобод, починає формуватися абстрактний монотеїзм. У цій формі релігії бога вже описують абстрактними визначеннями і категоріями: бог не має тіла, його не побачиш, він всюдисущий, всемогутній, всевидючий, вічний, незмінний, він – дух. Але цей бог є унікальна особистість: він чує, бачить, діє, керує, карає, має розум, почуття і волю. Абстрактний монотеїзм, на думку вчених, це останній ступінь розвитку класичної релігії. Подальше «вдосконалення» образу монотеїстичного Бога може привести лише до того, що поступово буде втрачено й уявлення про особистість бога, він перетвориться в Початок, Основу, Всезагальний Закон, Логос Всесвіту тощо. Але все це вже не релігія, а філософія, такому богу не можна молитися і не треба поклонятися, філософський бог випадає з релігійних уявлень і перетворюється на об'єкт спекуляцій філософського ідеалізму [8, с. 182].

Таким чином, абстрактний монотеїзм – це межа подальшого еволюційного

розвитку релігії. Саме на тлі абстрактного монотейзму формується аналітичний апарат для диференціації функцій релігії, що дозволяє привести вивчення релігії до певних інтегративних висновків, які свідчать про синтез історичного, загальнонаукового та філософського підходів до пізнання світу.

Література

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. проф. А. Колодного. – К: Світ знань, 2000. – 862 с.
2. Бергер П. Религиозный опыт и традиции // Религия и общество. – М.: Духовное просвещение, 1996. – С. 346-356.
3. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества. – М.: Правда, 1989. – 607 с.
4. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
5. Вознюк О., Грабар І., Тичина О. Онтологічний аспект дослідження духовності українського народу // Духовність українства: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Житомир, 1998, – С. 15-17.
6. Геббельс И. Дневники 1945 года. Последние записи: Пер. с нем. / Вступ. слово и общ. ред. А. А. Галкина. – Смоленск: Фирма «Русич», 1993. – 416 с.
7. Грушевский М. С. Історія української козаччини // Вітчизна. – 1991. – № 60. – С. 12-43.
8. Калашніков В. Г. Релігієзнавство: Курс лекцій. – Житомир, 2006. – 212 с.
9. Мень А. В. История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни: В 7 т., –Т.1. Истоки религии / Пред. С.С. Аверинцева – М.: СП «Слово», 1991.– 286 с.
10. Митрохин Л. Н. Философы и религия // Вопросы философии. – 1989. – № 9. – С. 16-35.
11. Плеханов Г В. Про атеїзм і релігію в історії суспільства і культури (Вибрані твори і уривки із праць) / Заг. ред. Н. Т. Іовчука. – К.: Політвидав України, 1981. – 327 с.
12. Тэйяр де Шарден П. Феномен Человека, – М.: Наука, 1987. – 239 с.
13. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. - К.: Либідь, 1992. – 640 с.
14. Фейербах Л. Избранные философские произведения. – Т. 1, 2. – М.: Госполитиздат, 1955. – 943 с.
15. Флоренский П. А. Столп и утверждение истины. - Т.1. (I) - М.: Изд-во «Правда», 1990. – 490 с.
16. Фромм З. Иметь или быть?: Пер. с англ. / Общ. ред. и посл. В.И. Добренъков. – 2-е изд., доп. – М.: Прогресе, 1990. – 215 с.
17. Юркевич П. Д. Философские произведения. – М.: Правда, 1990. – 700 с.

Михайлов В.В.,

аспірант кафедри новітньої історії України,
Запорізький національний університет

**ДІЯЛЬНІСТЬ НЕФОРМАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПО ВІДРОДЖЕННЮ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ У ДР. ПОЛ. 80-Х – ПОЧ. 90-Х РР. ХХ СТ.**

Демократичні процеси, що відбувалися в Україні за доби перебудови, призвели до розгортання національного відродження. Біля витоків українського ренесансу стояли невідконтрольні радянській владі неформальні громадські організації. Розбудова неурядових товариств відбувалася під впливом народної ініціативи на основі актуальних проблем українського суспільства того часу – рідної мови, екології, національної історії тощо. Тим не менш, незважаючи на широкий спектр діяльності, всі товариства відзначалися антикомуністичною спрямованістю.

В умовах національного відродження, ключового значення набувають питання функціонування української мови в усіх сферах політичного, економічного і культурного життя республіки. Основними «мовними» проблемами, що постали перед громадськими організаціями, було утвердження статусу мови як державної, формування україномовного простору, державне та громадське піклування про розвиток мови.

Дослідження діяльності національно-демократичних формувань по відродженню української мови у др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. відображено у працях українських істориків О. Бойка [2], О. Гараня [3], О. Горбачової [4], К. Левчука [10], Русначенка [13] та інших. Проте, регіональний аспект мовно-культурницької діяльності «неформалів» висвітлений фрагментарно. На цьому фоні слід відзначити монографію Ф. Турченка [16] та дисертаційну роботу О. Шипотілової [17].

Джерельною базою дослідження виступають документи Державних архівів Миколаївської, Одеської та Херсонської областей. Використано матеріали регіональної преси Південної України.

Мета даного наукового дослідження полягає у визначенні внеску неформальних організацій у затвердженні статусу української мови як державної та у формуванні україномовного простору в південному регіоні країни напр. 80-х – поч. 90-х років ХХ ст.

Після розгортання у середині 1980-х років дискусії про стан української мови починається процес організаційного згуртування шанувальників рідної мови, в наслідок чого утворюється низка товариств у різних регіонах республіки. Важливу роль у справі відродження української культури відіграло Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка (ТУМ).

Голова Миколаївської обласної організації ТУМ В.Бойченко у зверненні до Президії ВР УРСР зазначав, що «...українська мова повинна стати на території УРСР мовою спілкування всіх громадян республіки, представників всіх національних меншостей, які проживають в УРСР» [6,арк.1-3].

Боротьба за прийняття «Закону про мови» набула загальноукраїнського характеру, хоча і зустрічала сильний супротив партійного апарату. Протидія з боку влади особливо посилилася з початком збору підписів за утвердження української мови як державної. Члени Одеського ТУМ збирали підписи на вулицях, в бібліотеках та школах міста. Вчитель української мови та літератури СШ № 39 м. Одеси, М. Перегінчук був одним з перших, хто підтримав цю акцію. Вчителі, практично не відмовлялись від збору підписів. Однак, директори шкіл негайно донесли в партійні органи і райвно, що М. Перегінчук проводить антирадянську роботу. Директори наказали вчителям не пускати Перегінчука на поріг школи, а до завідуючої Жовтневого райвно м. Одеси Танкеевої звернулись зі скаргою. Проте, ознайомившись зі статутом організації, газетними матеріалами, повідомленнями про діяльність ТУМу, чиновниця піддала критиці директорів шкіл за безпідставність звинувачень на адресу Перегінчука [18, с.51].

Питання статусу української мови залежало від розв'язання низки дотичних проблем. Так на Миколаївщині тираж російськомовної газети «Южная Правда» становив 240 тис. примірників, тоді як український аналог «Південна Правда» складав 14 тис.. За 1989 рік в Миколаєві з'явилося 5 нових газет, і всі вони на російській мові. За таких обставин керівництво ТУМу пропонувало: збільшити тиражі вже існуючих україномовних періодичних видань, започаткувати нові літературно-мистецькі, краєзнавчі, історичні газети і журнали на півдні України, видавати твори світової класики українською мовою [6, арк.10-11].

При міському товаристві розпочала роботу редколегія газети «Рідне слово». Стіннівка вивішувалася біля приміщення міського поштового відділення. У виданні висвітлювалися проблеми відродження української культури на Миколаївщині, проблеми вітчизняної освіти та історії. Газета була добре ілюстрована та привертала увагу людей [1, с.4].

Особливо занедбаним мовне питання постало в Криму, як одному з найбільш зрусифікованих регіонів України. Голова Кримського обласного відділення Спілки письменників України того часу, Д. Кононенко констатував: «Крим багатонаціональний і кожній нації тут є місце для розвитку. Але 760 тис. українців не мають в Криму жодної української школи. Немає жодної української газети... Український театр немає національного репертуару, його перетворюють в російську оперетку...» [9].

Великого розголосу у той час набула стаття М. Гука «Корни питают крону» в газеті «Слава Севастополя» [14]. У публікації автор вперше порушив питання про вивчення й впровадження української мови у повсякденне життя севастопольців. У 1990 році «тумівці» – лікар Л. Амелькович і капітан-лейтенант І. Тенюх були висунуті товариством і обрані севастопольцями депутатами міської Ради, в якій ініціювали створення депутатської групи «Україна». І. Тенюх став першим народним обранцем у Севастополі, який на сесіях виступав українською мовою.

Самовіддана праця українських патріотів Криму дозволила заснувати народний український хор, яким керував диригент В. Ковальчук. Активісти ТУМу на міському рівні організували драматичний гурток, який поставив спектаклі: «Лісова пісня» Лесі Українки та «Вертеп», проводили у школах і на підприємствах міста літературні та музичні вечори і концерти, присвячені творчості Тараса Шевченка,

Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Грушевського. Через деякий час за допомогою «Просвіти» на весь голос заявив про себе дитячий фольклорний ансамбль «Веснянка» під керівництвом Т. Петрикової.

В листопаді 1990 р. в Севастополі відбулося відкриття на базі школи-інтернату № 1 на вул. Годлевського недільної української школи [5, с.23-27]. Але вже через три заняття місцева влада заборонила українську школу. Півроку вона діяла на квартирі Б. Процак, півроку – на квартирі С. Заторської, деякий час існувала на базі школи № 44. «Дрейфування» недільної української школи в Севастополі – це яскраве свідчення «ставлення» місцевої влади до відродження української духовності серед севастопольтян.

Одним із важливих напрямків роботи Кримського обласного ТУМу (м. Сімферополь) стала співпраця з навчальними закладами. За ініціативи голови товариства А. Петрової почали відкривати україномовні класи. Перший з таких класів, що складався з 13-х учнів був відкритий у загальноосвітній школі № 33. Згодом національні класи були відкриті у ЗОШ № 10 та № 29 м. Сімферополя [15].

Восени 1990 р. силами Запорізького ТУМу створено самодіяльний народний хор «Запорозькі козаки». Творчий колектив став важливим інструментом національного відродження в регіоні і далеко за його межами. Свідченням цього є концерт хору в Тернополі, що з великим успіхом проходив в березні 1991р. Колектив став лауреатом кількох обласних і всеукраїнських конкурсів, зажив гучної слави по всій Україні, а його керівник П.Степкін, отримав звання заслуженого діяча мистецтв [16, с.151-152].

Серед перших масових культурно-просвітницьких заходів організованих Одеським товариством «Південна громада» стало святкування 175-річного ювілею від дня народження Т.Г. Шевченка. Для вшанування пам'яті Кобзаря товариство запропонувало проводити усі культурологічні заходи в парку і на проспекті ім. Шевченка виключно українською мовою [12, с.4]. Активісти товариства брали участь у зустрічах з місцевими поетами, конференціях, екскурсіях, тематичних вечорах, конкурсах на кращий малюнок за творами Кобзаря тощо [7, арк.96-97].

Доволі продуктивною для «Південної громади» стала перша половина 1990 р. Товариством за сприяння львівських самодіяльних колективів, були організовані виступи народних театрів – вертепів. В березні проведено обласну вчительську конференцію з питань запровадження «Закону про мови» в УРСР та про державність української мови.

Над проблемою відродження української мови плідно працював Народний Рух України. Крайові осередки НРУ Південної України налагодили видавництво україномовних «позацензурних» газет: «Чорноморія» та додаток до неї «Дайджест» (Миколаївський Рух), «Голос Таврії» (Херсонський Рух), «Рух» (Запорізький Рух), «В сім'ї вольній, новій» (Мелітопольський Рух спільно з місцевим ТУМ ім. Т. Шевченка). Друковані видання були засобом єднання НРУ з населенням. Неформальна «самвидавська» преса мала національно-демократичне спрямування. На сторінках газет порушувались актуальні теми суспільно-політичного життя: про становище української мови в республіці, національну символіку, «білі плями» української історії, екологічні проблеми тощо.

На II-ій конференції Херсонського крайового осередку Руху у вересні 1990 р.

прийнято постанову про дотримання закону про мови в УРСР з боку влади, ухвалено рішення давати відсіч русифікації та чинити опір «культу Новоросії»[8, арк.8].

З 10 по 18 серпня 1991 р. в Запоріжжі відбувся другий Всеукраїнський фестиваль «Червона Рута». За словами директора фестивалю Т. Мельника «фестиваль покликаний виявити і підтримати найсучасніші тенденції на українській естраді, яких немає в музиці інших країн»[11, с. 4]. Фестиваль мав загальноукраїнський характер і висвітлювався на сторінках республіканської преси.

Конкурс організовано за сприяння Народного Руху України, «Просвіти», «Меморіалу», «Зеленого світу» та інших об'єднань. Вплив пісенного конкурсу на консолідацію суспільства був величезний, що сприяло формуванню україномовного простору. Це було пов'язано з тим, що Спочатку проходили відбіркові тури у всіх областях України, що мало великий резонанс по всій території держави. Після цього учасників направляли в Київ, де проходили остаточні репетиції. Не випадковим був і вибір місця проведення другого конкурсу «Червона Рута» – Запоріжжя, як один з найбільш зрусифікованих регіонів України, що забезпечувало залучення російськомовного населення до процесу формування загальнонаціонального простору. Про настрої слухачів фестивалю яскраво свідчать спогади співака А. Сердюка, який виконав знамениту згодом пісню під красномовною назвою «Вставай, Україно!»: «Коли я співав на стадіоні «Металург», таке піднесення було! Люди раділи, як діти, сміялися, обнімалися, бігали й танцювали... Дехто прийшов з жовто-блакитними прапорами, а вони були тоді заборонені. Міліція споглядала на все це, але не втручалася» [16, с. 153].

Наслідком активної діяльності неформальних товариств з вирішення мовної проблеми стало прийняття Верховною Радою УРСР 28 жовтня 1989 р. Закону «Про мови в Українській РСР», в якому державний статус української мови на території республіки був закріплений юридично. В подальшому національно-демократичні організації включилися в активну роботу по впровадженню даного положення в життя. Протягом др. пол. 80-х – поч.. 90-х рр. ХХ ст. «неформали» опікувалися питаннями розвитку української мови, освіти та культури, захищаючи їх від дискримінації з боку окремих посадовців. Серед форм діяльності «неформалів» домінували: просвітницька робота серед населення, видавництво україномовних газет та журналів, проведення публічних культурницьких та громадських заходів. Досягнення здобуті у вирішенні мовної проблеми стали фундаментом для майбутніх державотворчих процесів.

Література

1. Богун В. У товаристві імені Тараса Шевченка // Південна Правда. – 1989. – 2 грудня.
2. Бойко О.Д. Україна 1985-1991: основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Бойко. – К.: ІПЕНД, 2000. – 322 с.
3. Гарань О.В. Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України / О. Гарань. – К.: Либідь, 1993. – 196 с.
4. Горбачова О.С. Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. : процес становлення та розвитку : автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня канд. іст. наук / Горбачова Ольга Сергіївна. – К., 2008. – 14 с.
5. Данилов А. Український флот: біля джерел відродження / А. Данилов. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 599 с.
  6. Державний архів Миколаївської області, ф. р-5913, оп.1, спр.4.
  7. Державний архів Одеської області, ф. п-11, оп.152, спр.35.
  8. Державний архів Херсонської області, ф. р-4094, оп.8, спр. 3.
  9. З виступу Д.Кононенка / Протокол установчої конференції Кримської обласної організації ТУМ ім. Т. Шевченка //Архів А.В. Петрової, колишньої голови Кримської «Просвіти» ім. Т.Г. Шевченка.
  10. Левчук К.І. Створення та діяльність громадських організацій в умовах трансформацій українського суспільства (1985 – 1996 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук / Левчук Костянтин Іванович. – Київ, 2010. – 32 с.
  11. Мельник Т. Від «Червоної Руті» до ідеалу // Культура і життя. – 1991. – №20. – 18 травня.
  12. Пора зробити перші кроки // Чорноморська комуна. – 1989. – 17 лютого.
  13. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні середини 50-х – початку 1990-х років / А. Русначенко. – К.: Вид-во О. Теліги, 1998. – 720 с.
  14. Слава Севастополя. – 11 червня 1989 р.
  15. Спогади А.В. Петрової, колишньої голови Кримської «Просвіти» ім. Т.Г. Шевченка / Записано у 2011 // Архів автора.
  16. Турченко Ф.Г. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій) / Ф. Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – 368с.
  17. Шипотілова О.П. Громадсько-політична діяльність Народного Руху України на Миколаївщині (1989-1996 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Шипотілова Олена Павлівна. – Одеса, 2012. – 20 с.
  18. Ярещенко О.Т. Одеська «Просвіта»: історія, сучасність: історико-популярний нарис / Я. Ярещенко. – Одеса: Маяк, 1998. – 112 с.

Токмакова Л.П.

кандидат исторических наук,

доцент кафедры отечественной истории и археологии.

Поволжская государственная социально-гуманитарная академия

МИР НА РУБЕЖЕ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКОВ

План:

- 1. Основные черты развития капитализма в конце XIX – начала XX веков:**
  - а) Вступление капитализма в начале XX века в стадию империализма.**
  - б) Экономическое развитие России на рубеже XIX – начала XX веков.**
- 2. Важнейшие изменения социальной структуры капиталистического общества на рубеже XIX – начала XX веков.**
- 3. Политический строй и основные направления буржуазной политики в капиталистических странах.**

В последней трети XIX века капитализм одержал полную победу в главных странах Европы и США. Завершение процесса промышленного переворота создало условия для быстрого промышленного развития этих стран.

Однако рубеж столетий характеризуется крупными изменениями в экономике и политике капитализма. Этот период часто называют второй промышленной революцией. Здесь имеется в виду колоссальные научно-технические сдвиги: электричество теснит пар, широкое применение находит двигатель внутреннего сгорания, автомобили и аэропланы начинают превращаться из экзотики в повседневность. Самое же главное заключалось в том, что между производством и наукой формируются отношения современного типа, то есть наука становится органическим элементом производства. Если раньше импульсы экономического развития исходили от талантливых одиночек, то теперь эта миссия переходит в руки специально подготовленных кадров, ведущих планомерную работу по решению задач, которые технология постоянно ставит перед ними. Именно в 90-ых годах XIX века наука начала окупать себя, что было важнейшим аргументом в её пользу для привыкших строго учитывать доходы и издержки капиталистов.

Поскольку внедрение научно-технических открытий, изобретений, усовершенствований требовало крупных капиталовложений, переход на новые технологические рельсы способствовал образованию крупных предприятий, быстро перераставших в монополии. В отраслях, основанных на эксплуатации новейших достижений науки (химическая промышленность, электротехника, автомобилестроение), почти сразу же стали хозяйничать немногочисленные монополии, так как только концентрация капитала давала возможность браться за крупные дела, вводить новую технологию, новые методы организации труда и управления капиталом.

По данным на 1904 год американские тресты контролировали 2/5 промышленной продукции страны; примерно таким же был удельный вес германских картелей, которых в то время насчитывалось 385.

Господство монополий в отдельных странах было ещё более ощутимым. Уже в 80-ых годах XIX века рокфеллеровская «Стандарт ойл» держала под контролем почти 90% нефтеочистительных предприятий США. Дюпоны производили от 64 до 74% всей национальной продукции важнейших взрывчатых средств. В Германии на Союз магнатов Рура и Саара приходилось 83,5% производства стали. По два гигантских предприятия доминировали в электротехнической и химической промышленности Германии.

В отличие от Англии и Франции процесс концентрации производства совпал с завершением промышленного переворота и поэтому протекал особенно быстро. Наиболее распространённой формой монополии в Германии были синдикаты.

В США глубокие экономические кризисы ускоряли процесс концентрации производства, усиливали конкуренцию и приводили к массовому разорению маломощных предприятий. Так, во время кризиса 1893 года обанкротились 15 тысяч фирм. Концентрация производства и капитала и здесь вела к созданию монополий. Наиболее типичной для США формой монополии были тресты.

В Англии процесс возникновения монополистических объединений шёл несколько медленнее, чем в Германии и США. Ускорился этот процесс лишь в 90-ые годы, но и здесь роль монополий в жизни страны заметно выросла. Особенно большое место монополии заняли в военно-морском судостроении (К* Дорман-Лонг), что было связано с расширением английских колоний, с военной промышленностью (компании «Виккерс», «Армстронг и Уитверс») и в химической.

Во Франции процесс концентрации производства шёл ещё более медленно и в промышленности долго сохранялось преобладание мелких и средних предприятий. Однако крупные монополии возникали и здесь: «Комите де форж», включавший около 250 металлургических компаний и сконцентрировавший 75% производства чугуна и выплавки стали, «Сен-Габен» в химической промышленности, крупные монополии в сахарной и керосиновой промышленности и т.д.). Именно они занимали ключевые позиции в экономике Франции.

Хотя развитие промышленности Японии находилось ещё на раннем этапе, но и здесь в 80-ых годах появились первые монополии – концерны Мицуи, Мицубиши, Сумитомо и др. В 90-ые годы роль этих монополий значительно возросла, японский капитализм вступил в монополистическую стадию развития.

Процесс концентрации происходил и в банковском деле. Мелкие банки не обладали капиталами, достаточными для кредитования гигантских монополий, и были вынуждены объединять свои капиталы.

По мере возрастания мощи банков менялась их роль в экономике страны. Банки не только предоставляли кредиты различным монополиям, но и вкладывали в эти компании часть своих капиталов. Это переплетение и сращивание промышленных и банковских капиталов привело к образованию так называемого финансового капитала. В унию с банками прежде всего вступают электротехнические гиганты: концерн Сименс – с Немецким банком (капитал – 200 млн. марок), в руководстве которого стоял двоюродный брат главы концерна Г. Фон Сименс. Складываются грандиозные банковско-промышленные империи. В США в конце XIX века насчитывалось 60 семейств, сосредоточивших в своих руках контроль над экономической жизнью страны. При этом выделяли «большую тройку»: Рокфеллер

(нефть), Морган (финансы), Карнеги (сталь). Но уже в начале XX века, после того как Карнеги уступил Моргану свою империю за весьма круглую сумму в 500 млн. долларов, мощь большого бизнеса сосредоточилась в руках двоих. Символом финансового могущества во Франции были «200 семейств» - крупнейшие вкладчики Французского банка. Фактически же состав финансовой олигархии был ещё уже: 150 лиц занимали более 1900 постов в администрации крупнейших корпораций.

Сосредоточение громадных денежных средств в руках монополистов создавало условия для вывоза капитала за границу. Доходы от вывоза капитала превышали доходы, полученные в сфере промышленности и торговли. Капитал вывозился в разной форме: его вкладывали в промышленность колониальных и слаборазвитых стран, предоставляли в виде ссуд правительствам, частным компаниям и банкам.

Вывоз капитала осуществляли все крупные страны, и между ними скоро вспыхнула острая борьба за области наиболее выгодного помещения капитала и рынки сбыта товаров.

Для смягчения противоречий стали практиковаться соглашения между монополиями разных стран, создание международных картелей, в рамках которых устанавливались единые цены на товары, определялся размер производства данного товара, вырабатывались единые условия найма рабочей силы. Так, например, владельцы рельсовых заводов США, Германии, Англии, Франции и Бельгии образовали рельсовый картель. Американская «Дженерал электрик» и немецкая «Всеобщая электрическая компания» поделили рынок сбыта в области электротехники. К 1914 году таких картелей было 114, что означало неизвестный ранее экономический раздел мира между крупнейшими монополиями.

Одновременно с экономическим разделом мира союзами монополистов шла борьба за колонии между империалистическими государствами. С конца XIX века эта борьба вступила в новую фазу – начался передел уже поделённого мира. В основе передела лежало несоответствие между экономической мощью отдельных стран и распределением сфер влияния между ними, возникшее в результате скачкообразного развития капиталистической экономики. «Молодые» капиталистические страны – Германия, Япония, США, оказавшиеся к началу XX века впереди других по экономической мощи и темпам развития, отставали по числу колониальных владений от Великобритании, Франции и России, уже давно вышедших на арену колониальной политики и сконцентрировавших в своих руках к тому времени львиную долю колоний и полукolonий.

Борьба обострилась благодаря резко возросшему значению колоний, которые представляли империалистам не только возможность монопольного обладания источниками сырья и расширения сфер приложения капитала, но и служили для них военно-стратегическими плацдармами и поставщиками пушечного мяса. Неравномерность экономического развития и борьба империалистов за передел уже поделённого мира создавали экономическую основу для возникновения грабительских войн, которые были неизбежны, пока империализм оставался всеохватывающей системой.

Наступление эпохи монополистического капитализма ознаменовалось тремя войнами империалистического характера: испано-кубино-американской

войной 1898 года за передел испанских колоний, англо-бурской войной 1899-1902 годов, которая послужила своеобразным выражением столкновения интересов Англии и Германии в Южной Африке и русско-японской войной 1904-1905 годов за сферы влияния на Дальнем Востоке.

Итак, развитие торговли, промышленности, вывоз капитала за границу, образование колоний – всё это ещё ярче выявило тенденцию к хозяйственному сближению стран и народов и привело к завершению давно наметившегося процесса образования единой капиталистической системы мирового хозяйства. Это имело прогрессивное значение, ибо была достигнута новая ступень в общественном разделении труда.

Однако, в условиях капитализма, создание единой системы хозяйства приводило к дальнейшему обострению противоречий. С одной стороны, усиливалась борьба порабощённых народов против империалистов; с другой стороны, ввиду неравномерности развития капиталистических стран, усиливалась их борьба за сферы влияния.

Все эти новые черты, проявившиеся в экономике капиталистических стран, свидетельствовали о перерастании капитализма в новую стадию – империализм, которая сложилась на рубеже XIX и XX веков.

Его классическую характеристику дал В.И. Ленин: «Империализм есть капитализм на той стадии развития, когда сложилось господство монополий и финансового капитала, приобрёл выдающееся значение вывоз капитала, начался раздел мира международными трестами и закончился раздел всей территории земли крупнейшими капиталистическими странами».

В.И. Ленин, выявив общие для всех стран признаки империализма, одновременно отметил, что наряду с ними в каждой стране были свои специфические особенности, порождённые как характером исторического развития, так и неравномерностью их экономического развития.

Указывая на особенности империализма в разных странах, В.И. Ленин характеризовал английский империализм как колониальный, так как именно эксплуатация народов огромной Британской колониальной империи и её природных богатств давала английской буржуазии большую часть прибыли. Свыше 40% вывозимого Англией капитала шло в её владения в Азии, Африке, Австралии и Канаде. Огромные прибыли от эксплуатации колоний давали английской буржуазии возможность выделять часть средств на подкуп верхушки рабочего класса, превращая этим часть рабочего класса в сторонников колониальной экспансии.

Во Франции в конце XIX века бурно развивались новые отрасли – электроэнергетика, автомобилестроение, строительство паровозов, вагонов, химическая промышленность и др. тем не менее главную роль в экономике играла лёгкая промышленность. Во всё мире ценились рассчитанные на богатых потребителей французские товары, производство которых было сосредоточено на мелких предприятиях с высоким уровнем ручного труда.

Недостаточно высокие темпы развития французской экономики объясняется бедной сырьевой базой. Франция ввозила в большом количестве коксующийся уголь, железную руду, цветные металлы, хлопок и т.д. Это приводило к заметному удорожанию промышленной продукции, что заметно снижало её конкурентоспособность.

На рубеже веков во Франции также начался процесс концентрации производства, но гораздо медленнее, чем в Германии, Англии, США. Наиболее распространёнными формами объединений стали картели, синдикаты и концерны. В конце XIX века монополия «Комитэ де форж» объединяла около 250 металлургических и машиностроительных заводов и контролировала 75% производства чугуна и стали. Концерн «Шнейдер-Крёзо» состоял в основном из предприятий ВПК.

Во Франции большую часть прибыли буржуазия также получала не в сферах производства, а от финансовых спекуляций. Но в отличие от английских, французские финансисты вывозили свои капиталы главным образом в менее развитые страны Европы. Свыше 30% капиталов направлялись в Россию и более 25% - в другие европейские страны, где они не столько вкладывали их в местную промышленность, сколько предоставляли в качестве займов частным компаниям и правительствам под большие проценты. При этом предоставление займов правительствам часто сопровождалось определёнными политическими условиями. Французский империализм приобретал ростовщический характер. В различные облигации внутренних и внешних займов, выпускаемых крупными банками и компаниями, к 1908 году было вложено в 10 раз больше капиталов, чем в промышленность и торговлю. Значительная часть французской буржуазии, даже мелкой, превращалась в рантье, то есть людей, не связанных с производством и ведущих паразитический образ жизни на доходы, получаемые в виде процентов по облигациям различных займов.

В 1880-х годах Францией был завоёван Тунис, Западная и Экваториальная Африка, Мадагаскар, Индокитай, в 1912 году установлен протекторат над Марокко. Эти завоевания позволили Франции создать вторую по размерам (после Англии) колониальную империю. Из завоёванных стран в метрополию доставлялись сельскохозяйственные продукты (рис, какао, кофе, фрукты), а также сырьё для предприятий (хлопок, уголь, железная руда, цветные металлы и др.). Колонии являлись рынком сбыта для французских товаров. Многие колонии были нужны Франции по стратегическим мотивам – там были расположены военные базы.

На рубеже веков Германия стала развиваться более активно, чем в предыдущие десятилетия. Это было обусловлено следующими предпосылками:

- государственным объединением страны после 1871 года во главе с Пруссией;
- в течение 1872-1877 годов в стране было установлено единое торговое, железнодорожное, почтовое законодательство, единая система на основе немецкой марки, единая (метрическая) система мер и весов;
- победа во франко-прусской войне (1870-1871 гг.), в результате которой Германия вернула себе Эльзас и Лотарингию, богатые железной рудой и другими полезными ископаемыми и имевшие развитую хлопчатобумажную промышленность. Конtribusiю (5 млрд. франков) Германия вложила в развитие промышленности;
- введение протекционистских тарифов с 1879 г.;
- достижения германской инженерной мысли, которые почти ни в чём не уступали самым передовым американским достижениям и очень быстро внедрялись в производство.

В 1870-1890-х годах объёмы промышленного производства возросли в 6 раз, и по темпам роста Германия уступала только США, где оно увеличилось за эти годы

в 9 раз. Наиболее быстро развивалась тяжёлая промышленность, более чем в два раза опережавшая темпы роста лёгкой промышленности. Особенно интенсивно развивались электроэнергетика и химическая промышленность. В результате за последние 30 лет Германия вышла на второе место в мире по выпуску промышленной продукции.

На рубеже XIX-XX веков в немецкой экономике шёл процесс усиленной монополизации. В 1879 году в стране насчитывалось 14 картелей, которые объединяли наиболее жизнеспособные предприятия добывающей и тяжёлой промышленности. В отличие от США, где монополизация происходила на базе трестов, в Германии этот процесс шёл на основе картелей и синдикатов. Особенно быстро монополизация шла в 1880-х годах, когда ежегодно в стране возникало до 25 картелей.

Среди крупнейших монополий был Рейнско-Вестфальский каменноугольный синдикат, контролировавший до 50% добыча угля всей страны. В 1890-ых годах появились первые концерны: в электротехнической промышленности – АЭГ («всеобщее общество электричества») и «Сименс». В военной промышленности лидирующие позиции занимала фирма Круппа, ставшая позже акционерным обществом

Процесс монополизации шёл и в банковском деле. Но в отличие от Англии и Франции финансовый капитал Германии почти не имел выхода за рубеж и использовался в основном внутри страны, что способствовало всестороннему развитию экономического потенциала Германии.

К началу XX века Германия превратилась в индустриально-аграрную страну, в которой, несмотря на проведённые аграрные реформы, сохранилось крупное помещичье хозяйство. Императорская фамилия владела, например, около 200 тыс. га, в то время как 3 млн. крестьянских хозяйств имели наделы на более 2 га. К концу XIX века Германия из страны, вывозящей хлеб, превратилась в крупного импортёра продовольствия. В стране стал популярным лозунг о «нехватке жизненного пространства» для немцев.

В то время как в Западной Европе и России наибольшее распространение получили картели и синдикаты, объединявшие десятки относительно небольших предприятий, в США с самого начала основной формой монополии являлись тресты. Мощный американский монополичный капитал не шёл путём длительной эволюции, присущей европейским странам, а сразу перешагнул через промежуточные ступени.

Тресты представляли собой юридически самостоятельные компании или группы акционерных обществ, возглавляемые холдинг-компаниями. Огромная по сравнению с Западной Европой концентрация производства и капитала привела к тому, что всего несколько компаний заняли господствующее положение в американской экономике.

Монопольное, ничем не ограниченное положение на рынке промышленные гиганты использовали весьма своеобразно – установление монопольных цен, раздел рынков сбыта граничили с экономическим диктатом. Иногда цены на товары в местах их изготовления были в несколько раз выше, чем на аналогичную продукцию, продаваемую за рубежом. Это позволяло монополистам умело распределять доходы населения в свою пользу.

Монополизация, охватившая американскую промышленность, дополнялась

Teoria i praktyka – znaczenie badań naukowych

интенсивной концентрацией банковской системы. Этот процесс шёл двумя путями. С одной стороны, крупнейшие промышленные магнаты стали использовать свои доходы в качестве ссудного капитала (Д. Рокфеллер), с другой стороны, представители крупного финансового капитала (Д. Морган), начали приобретать контроль над деятельностью целых отраслей.

На рубеже веков эти две основные промышленно-финансовые установили контроль над различными промышленными, железнодорожными и банковскими компаниями. Влияние промышленно-финансовых групп на экономику было огромным. От них зависело благополучие миллионов людей, т.к. именно эти монополии давали им работу или выплачивали дивиденды по акциям.

Япония, благодаря революции Мэйдзи (70-ые годы XIX вв.), прочно встала на путь индустриализации, используя при этом западноевропейский и американский опыт. Японская экономика, в которой сохранились сильные феодальные пережитки и не завершилась мануфактурная стадия развития, начала быстро и уверенно переходить к фабричной стадии развития.

Но этот процесс имел ряд особенностей: острая нехватка капиталов, непосредственное участие государства и иностранного капитала в развитии промышленности. Государство стало быстро строить казённые «образцовые предприятия» в новых отраслях. Приняв на себя основные затраты и риск. Кроме того, государство активно занималось банковскими и внешнеторговыми операциями.

В 1880-1881 гг. государство стало передавать «образцовые предприятия» в частные руки, чтобы повысить их эффективность и снизить уровень инфляции. С этого периода начался новый этап в развитии японской экономики, сделавший ставку на частное предпринимательство. Наибольшим покровительством государства пользовалась известная ещё с XVI века компания «Мицуй», являвшаяся главным кредитором правительства.

Такая государственная политика привела к началу промышленного подъёма, прежде всего в текстильной отрасли. Стали укрупняться предприятия, возникли первые акционерные общества, например, первый картель «Босэки рэнгокай», объединивший крупнейшие хлопчатобумажные фабрики страны. В то же время, даже на рубеже веков японская экономика оставалась типично аграрной: около 2/3 населения было занято в сельском хозяйстве. Крестьяне не имели собственной земли, а обрабатывали земельные угодья на условиях аренды у крупных землевладельцев, сохранялась барщина.

В начале 1890-х годов, из-за проблем со сбытом текстиля на внутреннем рынке, японская экономика стала активно готовиться к вооружённому вторжению в Корею и Китай. В 1894 году японские войска напали на Китай и одержали ряд побед, в результате чего Япония получила Корею в качестве колонии, а также огромную контрибуцию от Китая.

Агрессивная направленность политики Японии стимулировала развитие её промышленного производства. В 1895 году парламент Японии принял 10-летнюю программу реорганизации и укрепления вооружённых сил страны. В эту программу входило также строительство новых металлургических заводов, железных дорог, телефонной и телеграфной сети. Количество рабочих, занятых в предприятиях ВПК за 10 лет увеличилось в 10 раз, энерговооружённость их труда возросла в 40 раз.

Надо отметить, что поскольку Япония почти не имела своего сырья, ей приходилось закупать большое количество промышленного сырья и оборудования, в основном в Англии и США. В связи с этим в начале XX века объём импорта и темпы его прироста заметно превышали объём экспорта, в составе которого преобладали шёлк-сырец, чай, рис и другие товары.

Падение крепостного права открыло известный простор для развития в России капиталистической промышленности. Расслоение крестьянства, дальнейшее отделение ремесла от сельского хозяйства, железнодорожное строительство и рост городов (за 1863-1897 г. численность городского населения Европейской России возросло почти вдвое – с 6105 тыс. до 12 049,3 тыс.) создавали внутренний рынок для крупной капиталистической промышленности. По своим абсолютным размерам это был обширный рынок, освоение которого порождало более быстрые темпы промышленного развития России не только с дореформенным периодом, но и по сравнению со многими капиталистическими странами Запада.

Развитие капитализма в различных отраслях хозяйства разных районов страны совершалось с большим отличием в сроках и формах. Наряду с ростом крупной капиталистической промышленности, железных дорог, акционерных банков в невиданных масштабах происходил процесс «первоначального накопления» - массового обезземеливания и разорения крестьянства.

Весь начальный этап истории российского капитализма проходит под знаком железнодорожного строительства. В конце 1860 г. длина сети российских железных дорог была чуть более 1600 километров. За два последующих десятилетия она выросла почти в 15 раз. И всё же дорог было меньше, чем во Франции, и почти столько же, сколько в маленькой Англии. Строительство железных дорог имело далеко идущие последствия для России. А именно:

1. Они связали земледельческие губернии с промышленными центрами и портами Балтийского и Чёрного морей, что:
  - а) втянуло деревенский мир в общероссийский и мировой товарно-денежный оборот;
  - б) способствовало бурному процессу разделения общественного труда;
  - в) ускорило разрушение патриархальных связей;
  - г) разорились самостоятельные деревенские промыслы, не выдержавшие конкурентную борьбу с фабриками.
2. Вызвало к жизни транспортное машиностроение – паровозостроительные и вагоностроительные заводы.
3. Создало обширный рынок для металлургии (особенно рельсового производства) и отраслей топливной промышленности – каменноугольной и нефтяной.
4. Способствовало изменению классовой структуры общества.

Развитие промышленного капитализма прошло через три стадии развития: а) мелкие, преимущественно крестьянские промыслы; б) капиталистическая мануфактура; в) крупная машинная индустрия. Эти три стадии даже в конце XIX века были тесно связаны между собой.

Промыслы очень гибко и быстро приспособлялись к рынку, заполняя бреши крупного производства. Развитию промыслов способствовала зимняя

безработица крестьян, расслоение крестьянства, деятельность скупщиков. В мелких промыслах было занято не менее 2 млн. наёмных промышленных рабочих. Мелкие промыслы в значительной степени удовлетворяли нужды населения города в товарах широкого потребления.

На базе промыслов возникали мануфактуры и фабрики. К фабрикам и заводам были отнесены заведения с 16 рабочими и более и с паровым двигателем. В период отмены крепостного права ряд отраслей промышленности был на стадии мануфактуры, а некоторые перешли к употреблению паровых машин, т.е. на фабричную стадию. На мануфактурной стадии вводилось разделение труда и преобразование техники на этой основе. На данном этапе задержались те отрасли промышленности, в которых отставала механизация работ или были сильны пережитки крепостничества. Так, на металлургических заводах Урала заводчики могли применять отработки, потому что одновременно они являлись и крупнейшими землевладельцами. При 111 уральских заводах было 10,2 млн. десятин земли. Раздавая рабочим участки земли, выгонов, леса, заводчики могли снижать им заработную плату, так что рабочий здесь стоил вдвое, а то и втрое дешевле, чем на юге.

В большинстве отраслей крупной промышленности к 80-м годам был завершён промышленный переворот, начавшийся ещё в 30-40-х годах. Быстрое развитие получила, как мы уже говорили, выплавка чугуна, который называли «хлебом промышленности». В 1870 г. Россия выплавляла 2,9% мирового производства чугуна, а в 1894 г. – 5,1%. За 10 лет выплавка чугуна утроилась. В США таких результатов добились за 23 года, в Англии – за 22, во Франции – за 28 лет, в Германии – за 12 лет. Самыми быстрыми в мире темпами развивалась добыча нефти и угля. За 30 лет (1867-1897 гг.) добыча угля выросла в 25 раз, а добыча нефти за 25 лет выросла в 226 раз. По темпам развития тяжёлой промышленности Россия занимала первое место в мире. Несколько ниже были темпы развития лёгкой и машиностроительной промышленности. Но отставание России к 1861 году было так велико, что догнать к середине 90-ых гг. передовые страны она не смогла, несмотря на гигантские темпы роста.

Завершение промышленного переворота создало реальные условия для индустриализации страны. Россия переходила к ней позже других передовых стран. Уже завершилась индустриализация в Англии, заканчивалась в Германии и США. Как и в других странах, в России индустриализация началась с лёгкой промышленности ещё в середине века. Из неё средства переливались в тяжёлую промышленность. Таким образом, к концу века производство средств производства давало ровно одну треть всей промышленной продукции, а две трети составляла продукция средств потребления. Одна текстильная промышленность давала продукции в полтора раза больше, чем добыча угля, нефти, руды и вся металлургия с металлообработкой вместе взятые. Преобладание лёгкой промышленности объяснялось тем, что капиталы в ней оборачивались быстрее и приносили больше прибыли, а, кроме того, сельское хозяйство России давало сырья во много раз больше европейских стран.

Отставание в индустриализации приводило к тому, что Россия вынуждена была ввозить уголь, металл, машины из-за их нехватки и низкого качества. Тем не менее, за 60-80-е годы был сделан огромный скачок в развитии тяжёлой промышленности. Индустриализация проявилась в росте машиностроения,

усиленном ввозе машин, техническом перевооружении заводов. С 1860 по 1896 годы число машиностроительных заводов выросло в 5,5 раза, а число рабочих на них в 7,4 раза, что свидетельствовало о преобладании крупных заводов. Среди них были Обуховский сталелитейный и пушечный, механический завод Нобеля в Петербурге, паровозостроительный в Коломне, пушечный и механический в Перми и т.д. С 1875 по 1892 годы количество паровых двигателей увеличилось в стране вдвое, а их мощность в три раза. Увеличился и ввоз машин, инженеров, высококвалифицированных рабочих и даже целых заводов (например, был заказан и перевезён из США новый трубопрокатный завод). В 1883 году в Петербурге была построена теплоэлектростанция, первая же теплоэлектростанция в мире была построена в США в 1882 году.

Вступление российской промышленности в эпоху капитализма обусловило её циклический характер, смену периодов упадка и подъёма. В результате конкуренции происходил быстрый рост производства, рынок насыщался, и это приводило к кризису перепроизводства товаров. После 1861 года в России наблюдалось некоторое временное снижение производства, основанного на принудительном труде, а затем начался быстрый рост всех отраслей. Первый значительный кризис произошёл в 1873-1875 гг. В основном он сказался на мелкой промышленности, не выдерживавшей конкуренции с фабрикой. Крупная промышленность пострадала меньше, так как работала на государственные заказы. 1878 год дал прирост в 20%, означавший начало промышленного подъёма, вызванного русско-турецкой войной 1877-1878 годов. Способствовало подъёму и введение пошлин на чугун, железо, повышением других пошлин. С 1881 года начался новый кризис, который в 1883 году охватил почти все отрасли. В 1883-1887 гг. наблюдалась депрессия, замедленные темпы роста. С конца 80-х годов началось оживление сначала в тяжёлой, затем и в лёгкой промышленности, которое в 1893 году переросло в бурный подъём во всех отраслях производства.

Особенностью российского капитализма была система казённых заказов и субсидий со стороны царского правительства. Это обусловило экономическую зависимость буржуазии от царизма, её политическую слабость, что проявилось в запоздалом организационном объединении в политические партии.

Экономическая и политическая отсталость царской России благоприятствовало проникновению в страну иностранного капитала. Обилие природных ресурсов, широкий рынок сбыта и дешёвая рабочая сила обеспечивали иностранным капиталистам получение более высокой нормы прибыли, чем у себя дома. Наибольший интерес иностранный финансовый капитал проявлял к ведущим отраслям тяжёлой промышленности: металлургической, каменноугольной, нефтяной, горнорудной и машиностроительной, где 72,2% вложений составлял иностранный капитал. Первое место по вложению в русскую промышленность занимали франко-бельгийские капиталисты. Подумайте, почему русские предприниматели уступали столь выгодные отрасли иностранцам?

Зависимость царской России от иностранного капитала не ограничивалась проникновением его в промышленность. Большую угрозу для независимости страны представляли внешние займы. Так, например, в течение 90-х годов внешний долг России возрос на 1 млрд. рублей и только ежегодная выплата по процентам стала составлять 100 млн. рублей.

В результате промышленного подъёма Россия стала страной со средним уровнем развития капитализма. Однако такого уровня достигли не все отрасли народного хозяйства. Промышленный подъём усилил разрыв между городом и деревней. Сохранялись значительные остатки крепостничества как в области экономики (крупное сословное дворянское землевладение и связанные с ним крепостнические методы эксплуатации крестьянства), так и в политическом строе страны (царское самодержавие). Старая, барщинная система хозяйства была подорвана, но не уничтожена.

В России, в отличие от многих государств Западной Европы, эпоха капитализма наступила не вслед за победоносной буржуазной революцией, а после реформы 1861 года, проведённой крепостниками. Эта реформа не уничтожила до конца феодальных производственных отношений, давно уже превратившихся в тормоз для развития производительных сил страны. Их экономической основой были крепостнические латифундии, которые по-прежнему оставались преобладающими типами помещичьих хозяйств. В конце XIX века 30 тысяч крупных помещиков имели 70 млн. десятин земли, или в среднем 2333 десятины на одно помещичье хозяйство. Тогда как у 10,5 млн. крестьянских хозяйств было 75 млн. десятин, или в среднем 7 десятин на одно хозяйство.

В 60-7- гг. в связи с ростом населения происходило измельчение крестьянских наделов, которые не в состоянии были даже обеспечить текущие потребности крестьянской семьи.

Страшным бичом в деревне была чересполосица. После отмены крепостного права у крестьян была отрезана значительная часть их наделов. Причём помещики старались отрезать не только лучшую землю, но и всё, без чего не могло обойтись крестьянское хозяйство: выгон или дорогу к выгону, доступ к воде, лесу, лугам. Это вынуждало крестьян платить разорительные штрафы за потравы или арендовать на кабальных условиях – исполу и за отработки – барскую землю.

Сохранение отработок и их неизбежного спутника – кабалы, вместо свободного найма, облегчалось тем, что крестьяне и после освобождения оставались нищим сословием. Их могли сечь, они были лишены права свободного передвижения и распоряжения наделами, платили особые налоги и исполняли великое множество натуральных повинностей.

Крестьянские наделы считались помещичьей собственностью до того момента, когда между помещиками и крестьянами будет заключена выкупная сделка. А заключение её зависело всецело от помещика. Крестьяне получили статус «временно обязанных» и только в начале 80-х годов, когда их оставалось 1,5 млн. человек (15% от всего крестьянства), царское правительство под напором крестьянского движения было вынуждено издать закон об обязательном выкупе земли.

Однако как ни велики были остатки крепостного права, уже ни они определяли развитие деревни. Крестьянин, сбрасывая с себя прямую зависимость от барина, втягивался в условия товарного производства. Начался процесс расслоения крестьянства и его результатом было образование новых классов – сельской буржуазии, сельского пролетариата и полупролетариата.

Хозяином деревни становился наряду с землевладельцем-дворянином кулак-«мироед». Свой капитал он приумножал торговыми операциями и особенно

ростовщицеством. Часть денег зажиточная верхушка деревни стала употреблять на покупку в аренду земли и устройства собственного хозяйства с применением наёмного труда. Масса крестьян уже не могла прокормиться без систематической работы по найму. Меньшинство их превратилось в «чистых» пролетариев, городских и сельских (батраков). Большинство же оставалось прикованными к общине и своему наделу. Их пролетаризация проходила в форме сезонного найма или ухода одного из членов семьи в город. Они-то и образовали своеобразный «класс наёмных рабочих с наделами», который составил почти половину деревенского населения.

Крестьяне отработками, кабальной арендой, сезонными наймами и непосильными податями были доведены до нищенского, голодного уровня жизни. Об обнищании крестьян свидетельствовал рост недоимок казённых сборов, несмотря на свирепые методы их выкачивания. К среднему окладу недоимки составили 22% в 1871г. и 119% в 1896-1900 гг.

Подводя итог, студентам следует выделить особенности капитализма в России: развитый монополистический капитализм, засилье иностранного капитала и отсталые формы полукрепостнических отношений в сельском хозяйстве.

После отмены крепостного права Россия твёрдо вступила на путь капитализма, но сохранила пережитки крепостничества. Царское самодержавие, помещичье землевладение тормозили её экономическое развитие, замедляли общественный прогресс, тяжело сказывались на положении трудящихся. Народные массы многонациональной страны были кровно заинтересованы в уничтожении самодержавия и других пережитков феодализма.

2

Развитие тяжёлой промышленности, создание крупных предприятий вызвали численный рост индустриального пролетариата. В начале XX века в Европе и Северной Америке сказывались последствия своеобразного демографического бума, возникшего не столько за счёт роста рождаемости, сколько в результате снижения смертности населения благодаря достижениям медицины и определённым социальным завоеваниям трудящихся. Население Европы по сравнению с 1900 годом увеличилось более чем вдвое, составив к 1900 году 401 млн. человек. Что касается Северной Америки, то этот континент, кроме того, привлекал миллионные массы иммигрантов и за тот же период население здесь увеличилось более, чем в шесть раз, составив 106 млн. человек.

Рост народонаселения сопровождался ускоренной урбанизацией. С 1880 по 1914 годы 60 млн. европейцев переселились из деревень в города. В середине XIX века только Лондон и Париж имели население свыше миллиона человек, а к 1900 году насчитывалось уже 13 городов-миллионеров. Даже в аграрной Венгрии с 1900 по 1910 годы седьмая часть населения перебралась в города. Самым выразительным примером может служить Чикаго, где в 1850 году было всего 30 тысяч жителей, а в 1900 – 1,7 млн. человек.

Рабочий класс в начале XX века составлял около 350 млн. человек. Но подавляющее большинство рабочих было сосредоточено в странах развитого капитализма, и в Европе они составляли свыше 30%, а в некоторых странах – абсолютное большинство населения. В Англии такое положение сложилось уже в

конце XIX века, в Германии, Бельгии, Голландии – в начале XX века.

В Англии накануне первой мировой войны одного только самостоятельного промышленного пролетариата было свыше 13 млн. человек, в Германии – 11 млн. В США, Франции, Италии и других странах рабочий класс в целом, и тем более промышленный пролетариат, ещё не превзошёл количественно другие классы общества, но уже насчитывал соответственно 7 млн., 3,7 млн., 3 млн. Вместе с членами семей это была достаточно значительная масса населения. Если же учитывать ещё сельскохозяйственных рабочих с их, как правило, многочисленными семьями, а также наёмных рабочих в сфере обслуживания и торговли, то удельный вес рабочего класса в социальной структуре общества окажется ещё более внушительным.

Высокие темпы роста рядов рабочего класса выдвигал так называемый рабочий вопрос на первое место среди множества проблем, трудностей, опасностей, с которыми сталкивались верхи буржуазного общества.

Даже самый невежественный в социальных науках и консервативно мыслящий буржуа не мог не понимать, что эксплуатировать и держать в узде быстрорастущую массу людей, не имеющих иных источников доходов, кроме заработной платы, сосредоточенных к тому же в самых важных жизненных центрах, становится и будет становиться всё труднее и труднее.

Конечно, сила и влияние рабочего класса определяются не только количеством пролетариата в целом или количеством фабрично-заводских рабочих. Пока рабочий класс составлял ничтожное меньшинство той или иной нации, господствующие классы могли либо игнорировать его протест, либо подавлять вспышки его возмущения военной силой, как это было, например, во времена лудистского движения Англии, лионских восстаний во Франции, восстания силезских ткачей в Германии.

Теперь же положение коренным образом изменилось, и презрение к этой безымянной массе эксплуатируемых людей начало переплетаться в сознании буржуазии со страхом перед ней. Буржуазия, применяя то метод уступок, то открытые репрессии, использовала в своих интересах государственную машину и проводила антинародную (и внутреннюю, и внешнюю) политику, что вызвало рост недовольства трудящихся. Так, например, Ф. Тейлор разработал основы теории и практики инженерной социологии, нацеленной на то, чтобы резко поднять уровень эксплуатации рабочего класса и одновременно попытаться устранить причины антагонизма между боссом и подчинёнными ему людьми. Обе стороны, по мысли Тейлора, должны целиком положиться на точное научное исследование производственного процесса. Тейлор высказывался достаточно решительно и откровенно: «Научное руководство делает коллективный договор и профсоюзную организацию ненужными в качестве средств защиты рабочих». Дегуманизация и дегуманизация поднялись на новый качественный уровень по сравнению с предшествующим периодом. Сам Тейлор любил подчёркивать приоритет системы по отношению к человеку. Это, конечно, не исключало внимания к личности рабочего, поскольку от его психологического настроения во многом зависит производительность труда, от его социального поведения зависит бесперебойная работа предприятия.

Последнее хорошо использовал автомобильный король Г. Форд. Он был одним из первых, кто понял, что рабочие приносят выгоду своим эксплуататорам

и как потребители. Если первые модели автомобилей Форда были доступны лишь весьма состоятельным людям, то уже к 1908 году он сумел подготовить модель «Т» стоимостью в 850 долларов, рассчитанную на массовый сбыт. В 1913 году в США было зарегистрировано свыше 1 млн. автомобилей. Развитие массового производства способствовало рождению монополистических гигантов, закрепляло их гегемонию, формировало стиль потребления, существенным образом влиявшей на всю социальную жизнь буржуазного общества. Предприниматель-монополист приобретал власть над повседневной жизнью миллионов людей, которые лишь в качестве потребителей имели отношение к той отрасли промышленности, в которой он господствовал.

Нараставшее противоречие в обществе в период империализма проявилось и в обострении внутриклассовой борьбы – между финансовой олигархией и немонополистической буржуазией. Буржуазия, как и любой другой класс, никогда не была однородной: в ней существовали различия по уровню богатства, характеру занятий, происхождению, месту жительства и т.д. Между различными группами буржуазии были нередки расхождения в интересах, политических симпатиях, образе жизни. Но никогда в прошлом не было такого жёсткого водораздела между верхушкой буржуазии и её основной массой и, главное, такого глубокого противоречия между этими слоями. Монополии, по меткому сравнению одного из американских публицистов, выглядели слонами среди цыплят. Раз возникнув, монополии должны были либо поглотить все родственные (по характеру производства) предприятия, либо добиться возможности диктовать им свою волю по вопросам качества продукции, её номенклатуры, а главное – цен и зарплат. На деле это означало перераспределение части совокупной прибыли господствующего класса в пользу его самого верхнего слоя. Проявление непокорности безжалостно пресекалось, вплоть до полного разорения и банкротства строптивого предпринимателя. Кроме того, немонополистическая буржуазия не имела доступа к таким источникам дохода как государственные и муниципальные заказы. Таковы были главные причины, породившие внутриклассовые противоречия и периодически создававшие весьма острые политические конфликты. Всё это создавало стержень истории господствующего класса в эпоху империализма.

Немонополистической буржуазии, несмотря на все, предпринимаемые ею, усилия, не удалось существенно ограничить власть монополий. Однако, проигрывая в экономической борьбе с ними, почти ничего не добившись в области антитрестового законодательства, она тем решительнее выступала на собственно политическом поприще, существенно повлияв на расстановку партийно-политических сил. Это ослабляло стабильность капиталистической системы на фоне активизации рабочего движения.

В деревне империализм находит своё выражение в выделении крупных, технически оснащённых кулацких и фермерских хозяйств. В то же время усиливается разорение основной массы сельского населения – малоземельного и среднего крестьянства в результате взвинчивания цен на промышленные товары капиталистическими монополиями, относительной застойностью цен на сельскохозяйственные товары, конкуренции латифундий и крупных фермерских хозяйств, высоких налогов и т.д. Разорение приводит к пролетаризации крестьянства,

к отливу крестьян в города, к росту сельскохозяйственного пролетариата.

В этом основная причина сокращения мелких и средних производителей в деревне в эпоху империализма.

В то же время происходит интенсивный процесс сращивания промышленных и банковских монополий с крупной земельной собственностью путём покупки крупными землевладельцами акций промышленных и банковских монополий, приобретения ими банковских ценных бумаг и т.д.

В результате крупные земельные собственники получили возможность участвовать в вывозе капитала за границу, и приобщаться к слою рантье. Это сулило им невиданные ранее прибыли. Но при этом ещё в большей степени обострились противоречия между монополистической верхушкой и массой крестьян, арендаторов и мелких землевладельцев, разоряемых монополистами и попадающих от них во всю большую экономическую зависимость.

Таким образом, все изменения, которые произошли в социальной структуре капиталистического общества, привели к сужению социальной базы господства монополистического капитала и создали непримиримое противоречие между монополистической верхушкой и громадным большинством нации.

3

В крупнейших державах на рубеже XIX-XX веков у власти стояла буржуазия – самостоятельно или в блоке с помещиками, но политический строй был различным. Наряду с буржуазными республиками (США, Франция) существовали и монархии – парламентская в Англии и полуабсолютистская в Германии и Японии.

В Германскую империю вошли двадцать две монархии, три «вольных города» (Гамбург, Бремен и Любек) и имперская область Эльзас и Лотарингия. В каждой из монархий был свой король или князь и свой парламент (ландтаг). Империя представляла собой союз князей под главенством прусской династии Гогенцоллернов.

Государственное устройство было таково: император (обязательно король Пруссии из династии Гогенцоллернов), имперский канцлер, союзный совет и рейхстаг – общеимперский парламент.

Император был наделён неограниченной властью – распоряжался армией. Назначал и смещал единственного общеимперского министра – канцлера. Это делало Германию полуабсолютистским государством. Союзный совет не избирался, а состоял из представителей немецких государств, назначенных их правительствами. Функции рейхстага сводились к обсуждению проектов законов и утверждению бюджета. Принятый рейхстагом законопроект обретал силу лишь после утверждения его союзным советом и императором. Это антидемократическое государство К. Маркс характеризовал как «...обшитый парламентскими формами, смешанный с феодальными придатками и в то же время уже находящийся под влиянием буржуазии, бюрократически сплочённый, полицейски охраняемый военный феодализм...».

В отличие от Германии в Англии король фактически не пользовался реальной властью, а английская буржуазия сохраняла своё давно достигнутое политическое господство с помощью парламентарной монархий.

Отличало Англию и то, что в ней существовала не многопартийная система, а двухпартийная, т.е. чередования у власти партий либералов (вигов) и консерваторов (тори). Основную опору либеральной партии составляла крупная торговая и

промышленная буржуазия. Консерваторы представляли преимущественно крупных землевладельцев и крупных предпринимателей тяжёлой промышленности. Разногласия между ними возникали лишь по отдельным конкретным вопросам, обе партии рьяно защищали интересы господствующих классов Англии в целом.

В США, где существовал республиканский строй, характерной чертой политической жизни, как и в Англии, стала двухпартийная система – господствующее положение двух чередующихся у власти – демократической и республиканской. После освобождения негров разница между партиями становилась всё меньше. Борьба этих партий велась преимущественно из-за вопроса о большей или меньшей высоте таможенных пошлин. Никакого серьёзного значения для массы народа эта борьба не имела.

Одним из важнейших последствий Парижской Коммуны явилось установление во Франции республики. Учреждался двухпалатный парламент из палаты депутатов, избираемой мужчинами старше 21 года, и сената, избираемого чиновниками местной администрации. Именно сенат был верховной законодательной властью, и без его согласия ни один закон не вступал в силу, т.е. в вопросах законодательства вся власть оказалась в руках имущих классов. Президент, избираемый парламентом на 7 лет, пользовался большими полномочиями: он назначал министров, высших чиновников и офицеров, мог распустить палату депутатов, заключать договоры с другими государствами и объявлять войну.

Знакомство с политической обстановкой в различных странах показывает, что все формы политического строя – буржуазная ли республика, парламентарная монархия или полуабсолютистское государство – защищали прежде всего интересы крупной буржуазии. Об этом свидетельствовал состав парламентов, в которых во всех странах была представлена ничтожная часть населения.

Всюду большая часть трудящихся (в Англии, например, более 80%) с помощью различного рода избирательных цензов – имущественного, образовательного, возрастного, оседлости и т.д. – отстранялись от избирательных урн. А такие категории населения, как женщины, молодёжь, индейцы и жители колоний, вообще были лишены избирательных прав. Зато около 25% сенаторов во Франции и США были миллионерами.

В исторической ситуации конца XIX и особенно начала XX веков главной задачей политики господствующего класса стали сохранение системы как таковой. Большие группы буржуазии и буржуазной интеллигенции специально работали над тем, чтобы привить рабочему классу буржуазный способ мышления, буржуазный подход к основным ценностям бытия, буржуазную мораль и тем самым воспрепятствовать духовному самоопределению пролетариата, развитию его сознания.

С этой целью создавались различные разновидности буржуазного просветительства – движения сложного, неоднозначного, содержавшего несомненно и некоторые прогрессивные черты и включавшего немало энтузиастов просвещения, но в целом игравшего роль одного из важнейших орудий буржуазного влияния на пролетариат.

С конца XIX века формируются своеобразные «мозговые тресты» разной ориентации из представителей интеллигенции, учёных, публицистов, общественных

деятели, видевших свою цель в разработке спасительных рецептов от революционной опасности, в просвещении правящей элиты. Их усилиями проблематика социальных реформ выдвинулась на авансцену политической и духовной жизни.

Все эти и многие другие формы воздействия на массовое сознание (в том числе при помощи разлагающей идеалы и нравственные устои «массовой культуры») отнюдь не были беспомощными.

Либерализм второй половины XIX века основывался на принципах полного невмешательства государства в экономические и социальные отношения, а либеральный реформизм начала XX века ориентировался главным образом именно на государственное регулирование между трудом и капиталом. Пенсии по старости, разнообразные формы страхования, пособия по безработице, гобсоновская идея национального минимума – таков комплекс конкретных социальных реформ либерального реформизма.

Консервативный реформизм во второй половине XIX века выражал тенденции землевладельческой части господствующего класса пойти на уступки массам трудящихся, и прежде всего рабочему классу, за счёт промышленной буржуазии. В начале XX века консервативный реформизм наряду с крупными землевладельцами стал выражать ещё и интересы верхних слоёв буржуазии, финансовой олигархии. Главной чертой его становится медленность, постепенность в проведении реформ и стремление осуществлять их, не затрагивая материальных интересов и общественного статуса сложившийся на рубеже веков новой элиты.

Революционное движение, хотя и ослабленное усилиями буржуазных и социал-демократических реформистов, всё же было настолько сильно, что в различных слоях господствующего класса возникла тенденция к пересмотру принципов, на которых основана политическая надстройка общества. Ни либеральный, ни консервативный реформизм, ни даже традиционный консерватизм, сводящийся к стремлению оставить всё, как есть, не обеспечивали прочность системы. Сложилось новое направление в буржуазной политике – экстремистский консерватизм. Для него было характерно сочетание жёстких насильственных методов с учётом новых реальностей политической жизни.

Итак, в конце XIX – начале XX веков складывались все предпосылки вступления капитализма в полосу своего общего кризиса, но в этот же период начинают формироваться те внутренние резервы, которые обеспечили дальнейшее развитие капиталистической системы на многие десятилетия. В это время закладываются некоторые основы государственно-монополистического регулирования экономики и социальных отношений, разрабатываются и проверяются на практике различные варианты буржуазного реформизма, накапливается опыт политического и социального маневрирования.

В то же время, весь ход исторического развития на завершающем этапе безраздельного господства капитализма показал, что сложившаяся общественная система его была крайне нестабильной. Внутри её созрели глубочайшие противоречия, которые империализм собственными силами, не подвергая опасности существующий порядок, разрешить уже не мог, что подтверждается событиями Первой мировой войны и Октябрьской революции 1917 года в России.

Литература.

1. Маркс К. Критика Готской программы. Соч. Т.19.
2. Ленин В.И. Империализм как высшая стадия капитализма. Т.27.
3. Аникин А.В. История финансовых потрясений. От Джона Ло до Сергея Кириенко. М.: Олимп-Бизнес, 2000.
4. Бартенев С.А. Экономическая история. М.: Экономистъ, 2004.
5. Гусейнов Р.М., Семенихина В.А. Экономическая история. История экономической учений. Из-во Омега-Л. 2012.
6. Заславская М.Д. История экономики. Из-во Дашков и К.2013.
7. История мировой экономики. Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. М.: изд-во Юнити-Дана, 2012.
8. Новейшая история стран Европы и Америки. XX век: В 3-х частях: рекомендовано Мин. Образования и науки. /Под ред. А.М. Родригеса, М.В. Пономарёва. М., 2004.
9. Новиков С.В. Всеобщая история. М., 2010.
10. Тимошина Т.М. Экономическая история зарубежных стран. Из-во Юстинцинформ. 2012.
11. Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет /Под ред. И.С.Королёва. М.: Юристъ, 2003.
12. Уэллс Г.Д. Краткая история мира: пер. с англ. / Г.Д. Уэллс; ред. В.Г. Кузнецов. М., 2004.

Кириллова А.И.

ассистент кафедры истории России и зарубежных стран,
Камчатский государственный
университет имени Витуса Беринга

**ОЛЕНЕВОДСТВО В ПЕРИОД СОВЕТСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ
(НА ПРИМЕРЕ РАЗВИТИЯ ОЛЕНЕВОДСТВА У БЫСТРИНСКИХ ЭВЕНОВ,
КАМЧАТКА)**

Данная статья посвящена истории развития оленеводства в Быстринском районе в условиях советских преобразований. На региональном материале автор прослеживает формирование и дальнейшее функционирование системы коллективных хозяйств, ее влияние на жизнь быстринских эвенов. В статье обозначены причины кризиса в оленеводстве, который наиболее полно проявился в 1990-е годы.

Ключевые слова: оленеводство, быстринские эвены, Быстринский район, коллективное хозяйство, занятость населения, традиционные занятия.

**DEER-RAISING IN THE PERIOD OF SOVIET REFORMS (1920-S-1991)
(BASED ON THE MATERIALS OF BYSTRINSKY DISTRICT, KAMCHATSKY
KRAI)**

The article is devoted to the development of deer-raising in Bystrinsky district during the period of Soviet reforms. Using the local material the author describes appearance and development of kolkhoz system and its influence on Evens' way of living. The author also describes the origin of crisis in deer-raising that occurred in 1990-s.

Key words: deer-raising, Bystrinsky Evens, Bystrinsky district, kolkhoz system, employment, traditional trades

Для этносов-носителей традиционной культуры основное занятие является ключевым фактором в организации их жизни: оно определяет экономическое, социальное и в некоторых аспектах культурное развитие. Прежде всего, оно оказывает значительное влияние на их быт, что подтверждает теория о хозяйственно-культурных типах и историко-культурных областях [9]. Однако в ходе советских и постсоветских трансформаций у коренных малочисленных народов Севера, Сибири и Дальнего Востока (далее в тексте КМНС) основные занятия изменяются, традиционные – приходят в упадок, снижается количество населения, вовлеченного в них. Такая тенденция наблюдалась и у быстринских эвенов, проживающих в Камчатском крае.

Данная этническая группа является немногочисленной и проживает достаточно компактно, в Быстринском районе. Для Камчатки эвены не являются автохтонным населением: на полуострове они появились в XIX в. Досоветский период вызвал определенные изменения в занятиях эвенов в связи с переселением на новые территории, в район Срединного хребта (центральная часть Камчатки). Тем не

менее, они не были столь радикальны, как перемены, обусловленные советской модернизацией жизни данной этнической группы.

Одним из важнейших направлений модернизации в советские годы являлось изменение экономического уклада: формирование специализации труда и системы коллективных хозяйств. Для достижения этих целей в стране проводилась коллективизация, которая в 1930-х гг. стала основным направлением экономического развития Быстринского района. По данным вступительной статьи сборника документов и материалов «Советы Северо-Востока СССР» во второй пятилетке основной формой коллективизации в национальных районах было товарищество, хотя продолжали действовать и сельскохозяйственные артели [8, с.10]. Уже в те далекие годы их называли коллективными хозяйствами (колхозами) в бытовом обиходе, но сам статус «колхоз» товарищества Быстринского района получили в 1940-х гг. Переход на совместный выпас оленей представителями нескольких разных родов, увеличение поголовий табунов (по подсчетам экономистов для рентабельности содержания табуна необходимо, чтобы в нем находилось не менее 2000 голов взрослых оленей, но не более 2500; для поддержания этой численности ежегодно проводился забой оленей [3]), формирование звеньев-табунной системы выпаса оленей произошло именно в 1930-х – начале 1940-х гг. Помимо товариществ по совместному выпасу оленей, появляются рыболовецкие артели. Таким образом, произошло разделение двух занятий, которые в досоветские годы эвены сочетали при перекочевках к новым пастбищам с семьями и имуществом.

По результатам предварительной записи в колхозы в Быстринском районе, проведенной в 1932 г. по трем существовавшим тогда тузсоветам записалось 60 хозяйств, имеющих свыше 2000 голов оленей. При этом количество хозяйств в районе на 1 января 1932 г. составляло – 114. Население района – 538 человек, из них 476 эвенов, 51 коряк и 11 русских. Оленей насчитывалось 9297 голов [8, с. 103]. Таким образом, процент предварительной коллективизации района составил 52% хозяйств, владевших приблизительно 21% поголовья оленей. В активную фазу процесс коллективизации в районе вступил после 1933 г. Проходил не гладко, имелись и так называемые «левацкие» перегибы. В 1934 г. на территории 4 национальных советов Быстринского района было организовано и непрерывно функционировало 4 товарищества по совместному выпасу оленей, среди них товарищество им.Молотова (Анавгайский нацсовет), им.Сталина (Твянский нацсовет), им.Безыменского (Лаучанский нацсовет), Пионер (Кекукнайский нацсовет).

Образование товариществ способствовало созданию населенных оседлых пунктов у народов Севера, в том числе и у быстринских эвенов. В национальных селах формировалась социальная инфраструктура. Вступительная статья сборника «Советы Северо-Востока СССР» подчеркивает, что «на основе коллективизации начался постепенный переход кочевых хозяйств на оседлость... строительство поселков – национальных центров» [8, с.11]. Появление коллективных форм хозяйствования с директивным стилем управления влечет за собой необходимость создания усадеб – центров, где будет находиться стационарное здание правления, а также соответствующая инфраструктура – отделение связи, службы жизнеобеспечения (водоснабжение, электростанции, медпункт и ветпункт и т.п.), детские сады, школы и дома для населения. Всё это способствовало постепенному переходу от

бытового кочевания (перекочевка с оленями всем родом и отсутствие населенных пунктов на строго определенном месте) к производственному (кочевание с оленями только работников оленеводческих бригад, их семьи проживали в расположенных в определенных местах, колхозных усадьбах). Таким образом, в конце 1930-х годов именно товарищества по совместному выпасу оленей явились поселкообразующими для некоторых населенных пунктов Быстринского района.

Отделение от оленеводов членов их семей и осажение последних в населенных пунктах резко снизило занятость населения в оленеводстве. Ранее в силу бытового кочевания она составляла 100%: дети с самого раннего возраста помогали родителям в уходе за оленями. В довоенные годы оленеводческие колхозы перешли на директивную систему хозяйствования, увеличилось поголовье табунов, сократилось количество пастухов (при бытовом кочевании за табуном присматривали все члены семьи, или группы юрт 30-40 человек), закрепленных за табуном (среднестатистическая бригада составляла 2-4 пастуха и 2 чумработницы для бытового обслуживания пастухов), намечены маршруты кочевий для выпаса оленей. Всё это привело к тому, что возрос риск инфекционных заболеваний среди поголовья оленей, возросли потери от инфекций и волков или росомых (за большим табуном уследить сложнее). Невозможность отклоняться от заданных маршрутов и рост нагрузки на тундру привели к вытаптыванию многих пастбищ. Так, летом 1940 г. в табунах товарищества им. Сталина (Твяанский нацсовет) была тяжелая эпидемия копытки, за два дня погибло 11 голов, по этой причине на помощь пастухам было отправлено еще 8 человек, члены нацсовета просили командировать в Твяан специалиста [11]. В связи с отсутствием четких границ внутри самого района случались споры между колхозами по вопросам пастбищ. Например, в 1940-м году на территории Кекукнайского нацсовета пастух табун анавгайского товарищества им. Молотова [12].

В 1941-1945 гг. произошел переход от товариществ к колхозам, что способствовало ещё большей специализации труда. К 1941 г. на территории Быстринского района уже функционировали четыре товарищества, которые по своей экономической форме являлись коллективными хозяйствами, но не носили название «колхоз». Именно в военный период они получили такой статус и стали называться колхозами не номинально, а фактически. Были подготовлены все нормативные документы: устав, правила трудового распорядка и т.п., которые регулировали их деятельность; сформирован уставной капитал.

В описываемый период и газеты, и данные протоколов сельских советов Быстринского района подтверждают, что в колхозах происходит увеличение поголовья оленей, крупного рогатого скота и свиней. Так, по архивным данным, на 1 июля 1944 г. в Анавгайском колхозе 11483 голов [13]. Растет поголовье колхозного скота в целом: крупного рогатого скота уже 24 головы, свиней 7, лошадей 74 [13]. В Кекуке только за 1944 г. количество колхозных оленей увеличилось с 300 до 666 [14], произошло это благодаря тому, что молодняк при отеле оленей в том году был полностью сохранен [15]. Этот показатель также достигался за счет обобществления частных оленей, учета так называемого «люфта» (обычно при учете поголовья учетчики оставляли небольшое количество голов, от 100 до 200-300, неучтенными, чтобы выйти на нормативные показатели в случае форс-мажорных обстоятельств). Несмотря на столь радужные показатели, в описываемый период оленеводство

сталкивалось с огромными трудностями, основной из которых был «кадровый голод». В военные годы ужесточилась борьба за сохранение колхозного имущества и поголовья, что было обусловлено необходимостью повышения товарности хозяйств. Недовыполнение норм прироста в стадах оленей, потеря молодняка при отеле или взрослых особей считались преступлениями, пособничеством врагу и умышленным саботажем. Карались такие противоправные действия штрафами, снятием с должностей и тюремным заключением.

В 1946-начале 1950-х гг. в увеличение поголовья было одной из приоритетных задач оленеводства. Этого добивались за счет запрета на забой плодовых важенок и телят-однолеток [16], в это же время совершенствовалась ветеринарная помощь, в колхозах появились ветфельдшеры, в том числе и из коренного эвенского населения, в обязанность им вменялось не допускать массовой гибели животных [16]. Для получения доходов от оленеводства применялось контрактование оленей на рынок колхоза, это позволяло пастухам получать большие трудодни [17]. Количество трудодней и нормы выработки, процент сохранения выходного поголовья учитывались при подведении итогов социалистического соревнования между бригадами пастухов и колхозами. Для стимулирования деятельности колхозов, об их успехах обязательно писали в местных газетах. Важную роль в этом играла газета Быстринского района «За колхозную жизнь». Особых успехов в 1955 г., по данным газеты «Камчатская правда», добился колхоз «Пионер», так бригада табуна №1 выполнила план по росту поголовья на 120%, что позволило выплатить пастухам дополнительную плату – 50 телят, а также 100 голов молодняка было выделено для колхозников, не имевших в своих хозяйствах оленей [5].

В 1950-1960-х гг. стремление государства к повышению уровня производства, темпов его роста и развития на местном уровне привело к наращиванию контрольных показателей: поголовье оленей, сохранность рожденных оленят, количество заготовленного мяса и шкур и т.п. В описываемый период можно было проследить положительную динамику: по воспоминаниям Федорова Виктора Федоровича, ветврача и партийного секретаря по работе с молодежью в Быстринском районе, в среднем в 1960-1970-е гг. поголовье оленей практически не падало ниже 20000 голов, на забой ежегодно выводилось 2-3 тысячи голов [2]. Непродуманное увеличение поголовья оленей в условиях ограниченности кормовых ресурсов приводило к быстрому истощению пастбищ. В описываемый период увеличение количества оленей рассматривалось как достижение оленеводческого совхоза.

Не менее важной проблемой, обострившейся во второй половине 1960-х гг., являлось старение кадрового состава бригад. Действительно, с годами, обучаясь в школах-интернатах и проживая в селах, эвенская молодежь отрывалась от своих традиций, и в результате не обладала достаточными знаниями для работы в полевых оленеводческих бригадах. Кроме того, к середине 1960-х годов в результате процесса трансформации в социальной сфере и роста популярности высшего образования наметилась тенденция падения престижа профессии «олeneвод». В этой сфере невозможно было получить высшего профессионального образования, только средне-специальное. С годами существовавшая проблема становилась всё острее.

В результате специализации труда, начавшейся еще в первый период трансформации, в 1970-х гг. основой оленеводства являлось звено, состоявшее

из пастухов-наставников – старших пастухов и помощников пастухов – молодых пастухов, а также двух чумработниц – старшей и младшей. Старшая обучала более молодую шить меховую одежду и кукули, их основной функцией, помимо приготовления пищи, было снабжение пастухов меховой одеждой. Мужчины в звеньях помимо окарауливания оленей занимались изготовлением нарт и лыж [18].

Как отмечено в протоколах Эссовского сельсовета, с 1967 по 1976 годы в совхозах были перебои со снабжением оленеводов меховой одеждой и меховым покрытием юрт в звеньях. В совхозе «Быстринский» в качестве спецодежды значились сапоги резиновые, плащи или костюмы рыбацкие [19]. Отмечалось, что обеспечение меховой одеждой было отдано на откуп второй работнице юрты, депутаты подчеркнули, что мясо оленеводам продается в живом весе, таким образом камуса и шкуры являлись их собственностью, как и одежда из них сшита; именно эту меховую одежду и носили пастухи в звеньях; в целях решения проблемы со спецодеждой совхоз принял решение приобрести и оприходовать на склад изготовленные вещи – оленеводам возместить стоимость шкур и камусов, а работницам заплатить за работу по расценкам Госпромхоза [19]. Кроме того, по звеньям была спущена норма пошива меховой одежды из шкур оленей, забитых на питание. Всего планировалось пошить кукулей – 27 шт., кухлянок – 27 шт., торбаз коротких – 45 пар, чижей – 45 пар, меховых брюк – 45 шт., рукавиц камусных – 45 пар [19]. В дальнейшем сельсовет предложил совхозу закупать выделанные механическим путем шкуры у Госпромхоза в городе Петропавловск-Камчатский [19].

Следует отметить, что в 1970-е гг. во время массового забоя оленей, по воспоминаниям Федорова В.Ф. забивали от 2000 до 5000 особей, туши которых затем свеживали, выбрасывая шкуры и рога. В среднем с одного забоя забирали не более 100-200 рогов для сувенирной промышленности и приблизительно такое же количество шкур, остальные закапывались в могильник [2]. Таким образом, в этот период было достаточное количество шкур и камусов, но их не успевали выделывать, а Госпромхоз не справлялся с такими объемами, к тому же, при доставке шкуры портились. Всё это приводило к нерациональному расходованию сырья. Часть шкур разбирало эвенское население для изготовления из них меховой одежды, но, по воспоминаниям информанта, многие женщины в усадьбах ленились их обрабатывать, предпочитая покупать готовую одежду европейского типа [2]. К тому же в усадьбах эвены не носили традиционную одежду, поэтому в шкурах не было необходимости. С организацией забоев была связана и кадровая проблема: мало кто хотел идти работать бойщиком, эвенам было очень жаль оленей; сам процесс забоя длился около двух недель и проходил в середине ноября – начале декабря [2], то есть в сезон охоты на многие виды диких животных.

В 1970-е гг. еще сильнее обострилась кадровая проблема в оленеводческих звеньях: наблюдалась недоукомплектованность бригад оленеводов из-за того, что молодые люди, не имевшие профессиональной подготовки и не умевшие жить в условиях тундры, отказывались работать в традиционной отрасли производства эвенов – оленеводстве. Все так же существовало очень мало профильных учебных заведений, где молодежь бы обучалась оленеводству: специфике выпаса стад, ухода за молодняком и традиционного природопользования.

Еще одной причиной, по которой молодые люди не желали идти в оленеводство

– это низкий уровень образованности пастухов. Действительно, в 1960-1970-х гг. профильное образование и профессию «оленовод» на Камчатке получали в Паланской сельхозшколе, где выпускникам присваивалась квалификация «оленетехник». Помимо географической удаленности (село Палана находится на территории бывшего Корякского автономного округа), следует отметить тот факт, что обучали молодежь корякским методам оленеводства, которые отличаются от эвенских. Оказывалось, что полученное образование вступало в противоречие с традиционными знаниями, переданными им старшим поколением. Все указанные факторы приводили к усугублению кадрового кризиса в традиционных отраслях хозяйства быстринских эвенов.

В 1970-1980-х гг. относительно низкие зарплаты, достаточно невысокий образовательный уровень и длительное отсутствие в доме делало оленевода непривлекательным супругом для эвенских девушек. Девушки в Быстринском районе имели более высокий уровень образования, чем мужчины. Большая часть женщин обладала средним специальным образованием (воспитатели детских садов, учителя начальных классов, фельдшеры, акушеры и т.п.) или высшим профессиональным (учителя старших классов, врачи, деятели культуры и т.п.) [4, с. 46-47]. Девушки с образованием уже не желали быть чумработницами и жить в табунах рядом с мужьями. Оставаясь же без мужей в усадьбах колхозов по 7-8 месяцев, они привыкали жить в одиночестве с детьми. Всё это осложняло семейные отношения и приводило к росту количества разводов, а также аборт: в 1983 г. на одно рождение приходился один аборт [1, с. 95], ведь рождение ребенка сопровождалось огромными затратами, а также необходимостью отдавать его в детский сад и школу, к тому же многодетную семью женщина не могла содержать в одиночку. Заработные платы в оленеводстве были невысоки, а помогать женам, присылая мясо из табуна, оленеводы не могли. Совхозами было принято решение о запрете передачи продуктов на центральные усадьбы, разрешалось передавать только мясо в пределах плана общепита звена за наличный расчет; сведения о посылках необходимо было заранее отправлять с транспортом или по радио в течение двух дней, передача мяса без соответствующих документов запрещалась [20]. По этим причинам многие оленеводы не были женаты вообще, соответственно не имели детей и не могли передать им свой опыт.

Еще одной причиной, спровоцировавшей упадок традиционных отраслей хозяйства у эвенов, было стремление центральных властей СССР к 1990 г. ликвидировать производственное кочевание народностей Севера и «осадить» их на земли [10, с. 26]. Как отмечают ученые-авторы концепции этнокультурного развития народностей Севера в условиях научно-технического прогресса на перспективу до 2005 г., в этот период произошел полный разрыв производственного и бытового кочевания. До периода коллективизации эвены вели кочевой образ жизни. Их быт был подчинен необходимости перемещаться с одного места на другое в поисках пищи. С изменением уклада жизни – появлением колхозов, строительством центральных усадеб и введением вахтово-звеньевых выпаса оленей, началось разрушение половозрастной структуры оленеводческих бригад. В итоге «разрушение традиционного производственного и бытового уклада привело отрасль к тупиковой ситуации» [10, с. 26]. В результате поголовье чего оленей снизилось с 21192 в 1971 г. до 17738 в 1980-м [6, 7]. К концу 1980-х-началу 1990-х гг. четко наметилась тенденция

к снижению поголовья оленей (несмотря на сезонные всплески поголовья оленей): в середине 1980-х гг. в совхозе Анавгайский насчитывалось 9521 голов оленей [21], в 1991 г. в Быстринском совхозе – 6954 [22].

В результате просчетов в преобразованиях экономической жизни быстринских эвенов в районе к 1991 г. наметился кадровый голод в сфере оленеводства. Произошло падение престижа профессии и специальности «олeneвод», при этом не помогали даже социалистические соревнования и материальное стимулирование (в стремлении повысить товарность и прибыльность хозяйств размеры премий не увеличивались, и они оказывались очень малы). Процесс трансформации в условиях директивной экономики имел ряд сложностей: не составлялись долгосрочные стратегические планы, нацеленные на развитие отрасли в целом, а не краткосрочную прибыль. Развитие экономики было экстенсивным, т.е. прирост показателей считался главным достижением. Эти факторы способствовали формированию и дальнейшему углублению кризиса в оленеводстве в 1990-2000-х гг. Занятость населения в 1980-е гг. также отражала неблагоприятные явления в развитии традиционных видов деятельности, всё меньший процент населения оказывался задействованным в оленеводстве: к 1989 г. произошло резкое снижение числа занятых в оленеводстве до 19 % эвеновского населения [7]. Изменение рода деятельности, падение престижа традиционных профессий и появление в звеньях новых материалов и видов транспорта внесло значительные коррективы в образ жизни пастухов. Понимание причин кризиса традиционных занятий этносов России может способствовать разработке национальных программ, способствующих возрождению и дальнейшему развитию культуры и быта этносоциумов.

Список литературы и источников:

1. Аляска/Россия: социо-демографические процессы на Севере. Три района Камчатки, СПб, 1993, 98 с.
2. Беседа с Фёдоровым В.Ф. от 18.09.2010, пос.Раздольный Елизовского р-на // Полевые материалы автора
3. Беседа с Черкановой О.К., стойбище Мэнэдек, 10 августа 2010 // Полевые материалы автора
4. Кузьмина Р.А. Традиционное и новое в профессиональных ориентациях молодежи у народов Северо-Востока // Социальное и этническое развитие народов Северо-Востока Российской Федерации. Сборник научных трудов. Якутск, 1992, 80 с.
5. Матвеев А., Оленеводы получают почетные грамоты // Камчатская правда, 27 января 1955, с.2
6. Материалы этнографической экспедиции КамГУ в село Анавгай в 13-21 марта 2005 года
7. Паспорт Быстринского района 1970-1990гг. // Муниципальный архив Эссовского сельского поселения
8. Советы Северо-Востока СССР. Сборник материалов и документов (1928-1940гг.) Магадан, 1979, 287с.
9. Тураев В.А. Хозяйственно-культурная дифференциация коренных народов Дальнего Востока в исторической ретроспективе // Типологии культуры коренных

народов Дальнего Востока России (Материалы к историко-этнографическому атласу):
Сборник научных трудов - Владивосток: Дальнаука, 2003, с.128-144

10. Этнокультурное развитие народностей Севера в условиях научно-технического прогресса на перспективу до 2005 года (основная концепция), М.,1989, 131 с.

Архивные источники:

11. ГАКК Ф.Р-486 оп.1 д.1, лл.14-15
12. ГАКК Ф.Р-489 оп.1, д.1, лл.52-53
13. ГАКК Ф.Р-488 оп.1 д.10 л.13, л.13 об.
14. ГАКК Ф.Р-489 оп.1 д.2 л.64
15. ГАКК Ф.Р-489 оп.1 д.2 л.58
16. ГАКК Ф.Р-489 оп.1 д.5 л.15
17. ГАКК Ф.Р-487 оп.1 д.15 л.5
18. ГАКК Ф.Р-717 оп.1 д.127 л.212
19. ГАКК Ф.Р-717 оп.1 д.127 л.114
20. ГАКК Ф.Р-802 оп.1 д.151 л.28
21. ГАКК Ф.Р-802 оп.1 д.151 лл.1-213
22. ГАКК Ф.Р-801 оп.1 д. 187 л.9

Список сокращений:

ГАКК – Государственный архив Камчатского края

КМНС – коренные малочисленные народы Севера, Сибири и Дальнего Востока

Госпромхоз - государственное управление промышленного хозяйства

сельсовет - сельский совет

нацсовет - национальный совет

СЕЛО ЧЕРНОРЕЧЬЕ (СЕВАСТОПОЛЬСКИЙ ГОРСОВЕТ) В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1920-Х ГОДОВ

История сёл севастопольского региона, как и всего юго-западного Крыма, в 1920-х гг. изучена ещё недостаточно. В частности это касается с. Черноречье (Чоргунь), по истории которого во времена «великого перелома» нет практически ни одной работы.

После того как в Крыму окончательно утвердилась советская власть, Таврическая губерния была упразднена, а вся власть перешла к Крымскому революционному комитету. На местах были созданы уездные, городские, волостные и сельские революционные комитеты. 15 декабря 1920 г. выделен Севастопольский уезд [6, с. 178]. В его составе 23 января 1921 г. был образован Балаклавский район [7, с. 16], самыми крупными населёнными пунктами которого, помимо Балаклавы, были с. Чоргунь (1336 чел.), Шули (1270 чел.) и Уппа (600 чел.) [3, л. 1].

18 октября 1921 г. ВЦИК и СНК РСФСР издали декрет об образовании Крымской АССР в составе РСФСР. Её территория была разделена на 7 округов: Джанкойский, Евпаторийский, Керченский, Севастопольский, Симферопольский, Феодосийский и Ялтинский [1, с. 11; 8, с. 5]. В составе Севастопольского округа был выделен Чоргунский район, который состоял из Алсуйского (175 чел.), Каракубского (94 чел.), Кучского (400 чел.), Изенбашского (530 чел.), Ай-Тодорского (981 чел.), Упского (600 чел.), Инкерманского (1080 чел.) и Шульского (1260 чел.) сельских Советов [3, л. 3, 6].

16 октября 1923 г. на заседании пленума Севастопольского окружного исполнительного комитета было постановлено упразднить Чоргунский район, а вместо него создать сельсоветы. Первоначально в Чоргунский сельский Совет входил Чоргунь (1359 чел.), Инкерман (1080 чел.), Алсу (175 чел.) и Кара-Куба (94 чел.) [3, л. 55]. Однако вскоре в его состав были включены ещё 5 сёл и количество населения увеличилось до 4877 чел., из которых мужчин – 979 чел., женщин – 1751 чел., детей до 18 лет – 2147 чел. В этническом плане население сельсовета было смешанным [2, л. 348].

В 1925 г. население Чоргунского сельсовета составляло 4372 чел. (мужчин – 1741 чел., женщин – 2631 чел.). По социальному положению оно разделялось следующим образом: 42 % бедняков, 38 % середняков, 15 % кулаков, 5 % батраков. Общая площадь сельсовета была 9043 дес. Из которых под посевами было 1139 дес., под лесом – 5300 дес., под лугами – 221 дес., под фруктовыми садами – 219 дес., под огородами – 142 дес., под виноградниками – 17,5 дес., 2005 дес. земли были непригодными для обработки. Также сельсовет имел 485 коров, 412 лошадей, 408 волов [5, л. 5].

В «списке представителей и членов земельных советов деревень

Чоргунского сельсовета» по состоянию на 1 августа 1925 г. значились:

1. Асан Мемет, 37 лет, крестьянин, образование низшее, председатель земсовета.
2. Амза Булгаков, 30 лет, дворянин, секретарь.
3. Умер Мемет, 33 года, крестьянин, образование среднее, член Совработника, член земства, в партии не состоит.
4. Аким Абибула, 26 лет, образование низшее, член земства.
5. Федорченко Касьяна, 48 лет, член земства [4, л. 42, 44].

Также интерес представляет «список бывших помещиков проживавших в Чоргунском имении». В нём значиться два человека:

1. Вагнер Александр Павлович, помещик, 6 душ семейства, 100 дес. леса, 7 дес. виноградников, 3 дес. фруктовых садов. До революции весь лес продал крестьянам, в кооперации с 1921 по 1924 гг., в 1921/22 г. стал членом сельсовета, имел двух постоянных работников и двадцать сезонных.
2. Яга Аджи Али, турецкий подданный, 2 чел. семьи, плантации табака и леса ок. 500 дес., 10 дес. под посевами, 1 дес. фруктового сада, постоянных работников 4 чел., а сезонных 15 чел. [4, л. 4].

Однако, несмотря на положительный рост благосостояния населения сельсовета в этот период существовал и ряд проблем. Среди них были слабая работа кооперации, крестьянский долг в 13 тыс. руб. (1925 г.) который «долго тянулся», не своевременная полная выплата сельхозналога, уменьшение численности мелкого рогатого скота на 30 % из-за отсутствия достаточного количества пастбищ. В 1925 г. в Чоргунском сельсовете числилось 64 человека лишённых избирательного права, из которых в Чоргуне проживало 11 чел. Лишённые права голоса были в основном священнослужители, помещики, дворяне, «царские» военнотруженики и их родственники [4, л. 21-22, 27, 33, 42; 5, л. 5].

Источники и литература:

1. Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783-1998 гг. Справочник / под ред. Л. В. Гурбова. – Симферополь : Таврия-Плюс, 1999. – 464 с.
2. ГААРК. ф. Р-460. оп. 4. д. 453.
3. ГААРК. ф. Р-663. оп. 1. д. 87.
4. ГААРК. ф. Р-1086. оп. 1. д. 1.
5. ГААРК. ф. Р-1086. оп. 1. д. 2.
6. Государственный архив города Севастополя. Краткий справочник / под ред. В. В. Крестьянникова. – Севастополь : ГАГС, 1999. – 189 с.
7. Никитина И. В. Балаклавский район г. Севастополя. К вопросу об истории административно-территориальных изменений. (1921 год – настоящее время) / И. В. Никитина // VIII Таврические научные чтения (г. Симферополь, 1 июня 2007 г.). Ч. 2. – Симферополь : ЧП «Еврострой», 2007. – С. 15-21.
8. Федоров А. В. Правовой статус Крыма. Правовой статус Севастополя / А. В. Федоров. – М. : Изд-во МГУ, 1999. – 56 с.

Аржаных Татьяна Фёдоровна

кандидат исторических наук,

доцент кафедры гуманитарных и правовых дисциплин

ФГБОУ ВПО «Российский государственный торгово-экономический университет»

(филиал в г. Иваново)

ИДЕЯ ИСТОРИЗМА КАК ОСНОВОПОЛАГАЮЩАЯ ИНТЕНЦИЯ СОЗНАНИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ XIX ВЕКА

Широкое развитие идеи историзма в разных областях умственной жизни было одной из особенностей культурного фона российской действительности первой половины девятнадцатого века. Поворот к национальным истокам, проблемам культурно-исторической самоидентификации был процессом общеевропейским. Если в XVIII веке все внимание русских было направлено на изучение культуры Европы, то естественно, что в XIX веке постижение Россией своей самобытности стало исторической необходимостью. Открылись условия, неизбежно вызывающие «русский вопрос»: XIX столетие началось для России с войны. Движение масс народа, усиление интеграционных тенденций, знакомство с Европой были предпосылками формирования историзма мышления и мироощущения как наиболее примечательной черты общественного сознания.

Своеобразие культурно-идеологической ситуации в России второго тридцатилетия XIX века состояло ещё и в том, что консервативная официальная доктрина «Православие, самодержавие, народность» носила явно антилиберальный характер и противостояла идеологии Просвещения со свойственным ей культом человеческого разума, стремлением к независимости. Получив в наследие от века Просвещения крепкую закваску теоретичности и мечтательности, представители образованного слоя сохранили почтение к западным веяниям. Российские просветители верили, что наука, новые идеи смогут преобразовать жизнь, и потому возлагали на себя ответственность за воспитание в людях мировоззренческой зрелости. Но подобные идеалистические искания помещались в область абстрактных принципов и отвлечённой исторической мысли, где можно было высказываться более-менее свободно и выстраивать риторические модели, иллюстрируя их художественными образами.

Примеры тому – «утопия идеального общества будущего» В. Ф. Одоевского и «историческая идиллия прошлого» М. П. Погодина. По своему политическому облику оба они были консерваторами, сохранившими просветительскую веру в разумное поступательное развитие общества и человека. Об общности их взглядов свидетельствует взаимная переписка. «Во вкусах мы сходны, – писал В. Ф. Одоевский М. П. Погодину, – ты любишь старое, и я люблю старое, только всегда обновляющееся, и, следовательно, нестареещее» [2].

Эволюционный путь общественного переустройства В. Ф. Одоевский видел на пути «полного развития Науки, Искусства и Религии» при безусловной монархической форме правления. Будущая «идеальная» Россия представлялась

стройным организмом, одухотворённым поэтическими стихиями [3, с. 200].

Рассуждения о России в её реальной сущности и идеальной будущности трактовались В. Ф. Одоевским в координатах историософской контратверзы «Запад – Россия». По мысли В. Ф. Одоевского, Россия сильна своим политическим и социальным бытом, а главное – особенностями народной жизни, но её главный недостаток – в недостаточной образованности. Пока Европа в деле просвещения опередила Россию. Однако у России есть преимущество: она живёт своей внутренней жизнью и способна к творческой переработке западного опыта. Европе предстоит обновление посредством усвоения «русских стихий», она должна «обрусеть». Будет Русское «завоевание» Европы, но духовное. Так понимал В. Ф. Одоевский вопрос о всемирной миссии России: «Мы поставлены на рубеже двух миров: протекшего и будущего: мы новы и свежи, мы непричастны преступлениям старой Европы <...> Велико наше звание и труден подвиг! Всё должны оживить мы! <...> Другая высшая победа – победа науки, искусства и веры – ожидает нас на развалинах дряхлой Европы. <...> Мы ещё разделяем её страдания! Мы ещё не уединились в свою самобытность. Мы ещё струна ненастроенная – мы ещё не поняли того звука, который мы должны занимать во всей гармонии <...> Деятнадцатый век принадлежит России!» [4. с. 34].

Проблема своеобразия исторической судьбы России, её места в мировом историческом процессе осмыслялась М. П. Погодиным несколько иначе. Он стремился подчеркнуть невозможность интеграции русского общества в европейскую культуру, на развитие которой влияло множество факторов, неприемлемых для российского самобытного мира. Впервые изложил свое понимание истории Древней Руси в лекции «Взгляд на Русскую Историю». Противопоставляя историю стран Западной Европы истории России, М. П. Погодин сосредоточился на четырёх основных положениях:

- первое существенное отличие в зерне, в семени Русского Государства <...> – добровольное избрание власти;
- особливая сторона Веры из Константинополя;
- особенное развитие образования: Реформацию в умственном отношении заменил нам Пётр;
- наше Дворянство не феодального происхождения, а <...> приобрело свои отличия службою отечеству [1, с. 73-76].

Анализируя актуальную в 1830-х годах антитезу «Запад – Россия», С. П. Шевырёв «разворачивает» особый «Русский мир» на Восток. Преподаватель русской словесности Московского университета приходит к выводу, что Россия по своей сущности страна восточная, чуждая тех элементов, которые на Западе породили дух революций, дух борьбы сословий. В 1830 году он записывает в дневнике: «Взгляд на Россию как на совершенно Европейское государство, есть в России общий и вредный. Мы-таки думаем, что мы европейцы по роду и образованию. Надо переменить этот образ мыслей и скромно показать, что мы – Азиатцы, преобразованные в европейцев» [5].

Важную историческую миссию России С. П. Шевырёв видел в том, чтобы служить делу объединения Востока и Запада, западно-восточного синтеза культуры: «Мы, кажется, для того объевропились, чтобы служить проводником от Азии к Европе» [5].

Как мы видим, историософским обобщениям В. Ф. Одоевского,

М. П. Погодина, С. П. Шевырёва свойственна так называемая «геополитичность». Но сами понятия «Азия», «Восток», «Запад», «Европа» носили не конкретный географический, а отвлечённый культурно-философский характер.

Вдумывание в философские основы исторической мысли было характерно не только для сугубо научного знания. Доминанту художественного сознания А. С. Пушкина, М. Ю. Лермонтова можно обозначить как «рефлексия историческая». В их литературных произведениях появляется исторический пейзаж – реальный, но чаще всего, вымышленный, условно-исторический. Получает распространение жанр исторического романа (поэмы), когда созданный творческим воображением художников слова герой действует на фоне событий, происходивших в недавнем прошлом России. Например, Мазепа из пушкинской «Полтавы», лермонтовский Иван Грозный из «Песни про купца Калашникова» и, конечно, гоголевский Тарас Бульба.

Общий факт – развитие идеи историзма в разных областях умственной жизни – вызвал различные проявления литературно-исторического «синкретизма». Эта особенность интеллектуальной деятельности была свойственна как писателям, одновременно пропагандировавшим достижения в области исторического знания («История русского народа» Н. А. Полевого), так и историкам, помещавшим результаты собственных научных исследований в гибкую и ёмкую литературную форму («Взгляд на Русскую Историю» М. П. Погодина). При этом историк оказывался не в роли «летописца», бесстрастно воспроизводившего ход событий, а «творца» исторического прошлого. Сформировалась целая область гуманитарного знания, универсального и всеобщего по сути. Широта обобщений и художественная изобразительность воспринимались как часть «исторического искусства», а синкретизм – культурно-историческим вершинным этапом, заключительной ступенью научного познания. Такое направление отвечало общему духу времени, освоение различных форм изложения истин вытекало из стремления сказать весомое и самобытное слово во многих сферах духовной жизни русского общества.

Оригинальны были, например, размышления С. П. Шевырёва о возможности свободного и плодотворного симбиоза поэзии и истории. На этом принципе базировалась его «История поэзии»: «Если бы можно было всю современную науку назвать одним именем, то прилично было бы, как мне кажется, наименование Мыслящей Истории. В самом деле, знание наше тогда будет полно, когда Философия поверится Историию и обратно История согласится с Философиею» [6, с.3].

Проблема национального выбора подверглась исторической нюансировке и в рамках литературной реальности. «Литературная партия» славянофилов в решении этого вопроса ставила на первый план возвращение к Православию и идеализировала допетровскую Русь. «Западники», напротив, настаивали на необходимости буржуазно-либеральных реформ в России. Как мы видим, предметом споров и идеальным центром притяжения, в сторону которого происходил дрейф «культурных групп» с различными общественно-литературными и эстетическими установками, был образ Родины.

Обращение к публицистическим и художественным текстам той эпохи позволяет сделать вывод об отсутствии стилистической системности в контекстуальном употреблении понятий «Россия – Русь». Писатели, драматурги

первой половины XIX века, отражая новые аспекты общественно-политической идеи, именуют Россию Русью, а понятие «русский» используется ими не для обозначения принадлежности к русскому этносу, но в значении «российский» (как проявление причастности к России). В целом затрагивались проблемы, лежащие совсем в иной плоскости по сравнению с вопросами национально-этнического плана. Подобное двуголосное обнаружение национального сознания было отражением полихронного существования страны в нововременном европейском и архаичном национальном стилях жизни. И хотя дефиниции «Россия – Русь» порой не лишены оценочной маркировки («западники» – «<...> для России одно спасение – перестать быть русской», «славянофилы» – «истинные основы России <...> в связи с прошедшим, с древней Русью»), основная смысловая парадигма с набором контрастирующих признаков и для тех, и для других «литературно-партийных групп» оставалась общей. «Русь» была именем русского национального духа, знаменовала собой некую национально-почвенную изначальность.

Россия воспринималась как живой исторический организм, у которого есть внутренняя (русский национальный дух или характер) и внешняя форма (российская государственность). В таком контексте диада «Россия – Русь» могла быть описана общим языком. О России можно было говорить в «терминах» Руси, о Руси – в «терминах» России: историческая мысль заставляла их не в противостоянии, а в глубокой субстанционально-органической корреляции, преемственности и диалоге.

Идея историзма стала сильным ферментом, способствовавшим выходу интеллекта на путь гражданственности и публичного выражения. Конкретные исторические сюжеты стали сублимацией переживаний о современной российской действительности. Наблюдения, касавшиеся жизни других народов и стран, были не только формой рефлексии на тему общего и особенного в русской истории, но и содержали намёк на протест в отношении к установившимся официальным порядкам, протест десоциализированный, переведенный в историческую плоскость. Художественные потребности, когда существовали для людей радости по вычитанной идее, по открытию нового фактора в духовной жизни, по приобретению нового горизонта мысли, можно рассматривать как сублимированную идеологическую активность, которая в реалиях «николаевской» России могла состояться лишь в литературном русле. Поэтому литературные инвективы следует отнести к форме оппозиции к власти, но не в политической вариации, а в этико-психологическом аспекте, в контексте деятельности как основополагающем принципе культуры.

Осмысление идеалов Просвещения вылилось у представителей консервативной интеллигенции в особую поведенческую парадигму – «идеалистический аристократизм», когда идейные искания помещались в область философских абстракций, условного исторического сюжета, риторических моделей будущего и прошлого, густо оснащённых художественными образами.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. Кн. 4. СПб., 1891.
2. НИОР РГБ. Фонд М. П. Погодина. Раздел II. Карт. 22. Ед. хр. 79. Л. 6.

Teoria i praktyka - znaczenie badań naukowych

3. Одоевский В. Ф. Русские ночи // Он же. Сочинения. В 2 тт. Т. 1. М., 1981.
4. Одоевский В. Ф. Из записной книжки. Поэзия и философия. 16 мая 1830 года // Одоевский В. Ф. О литературе и искусстве. М., 1982.
5. ОР РНБ. Ф.850. Ед. хр. 17. Л. 90 об.
6. Шевырёв С. П. Обоснование исторического метода применительно к изучению поэзии // Он же. История поэзии. Т. 1. М., 1835.

Хрящевська Л.М.

кандидат історичних наук, доцент
Миколаївський національний університет
імені В.О. Сухомлинського

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В 90-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ

Важливим напрямком соціальної політики є регулювання етнонаціональних відносин, різноманітних процесів соціального розвитку. Багатоетнічність складу народу України стала одним з визначальних особливостей соціальних процесів. На початку 90-х років ХХ ст. відбулися докорінні зміни в політичній, соціальній, культурній та інших сферах розвитку нашої держави.

У визначення ступеня новизни даної проблеми слід звернути увагу на те, що у період входження України до складу СРСР соціальна політика фактично ігнорувала етнічний фактор, в той же час етнонаціональна політика не враховувала соціальні аспекти у розвитку етносів. Наслідком цього була недостатність дослідження етносоціальних процесів в період після проголошення незалежності України. Саме в цей період наша держава виходить на якісно новий етап розвитку, пошуку і розробки шляхів та напрямків соціальних стандартів.

В останні роки з'явилися праці, що висвітлюють окремі сторони етнічних та соціальних процесів, які властиві певним етнічним групам, причому в цих дослідженнях домінує висвітлення історичних, демографічних та культурних аспектів (публікації В. Боечка, О. Ганжа, Б. Захарчука, Б. Чирка) [1]. На жаль базисні аспекти життєдіяльності як українців, так і етнічних груп України практично не досліджені. Тому метою данної статті є висвітлення етносоціальних процесів та захист прав національностей в Україні в 90-ті роки ХХ століття.

Етносоціальні процеси є загальносвітовими, тому природно що вони не минули й нашої держави.

«Етнічний ренесанс», що розпочався у світі у 60-70-их рр. ХХ ст., досяг і України. Проблема національного відродження українців почала гостро відчуватися уже в брежнєвські часи і досягла свого апогею наприкінці 80-их років минулого століття. Про це свідчить кілька фактів, основними з яких можна назвати такі. По-перше, під тиском низки політичних акцій, а також «натиску» української письменницької інтелігенції, Верховна Рада УРСР в жовтні 1989 р. приймає Закон «Про мови в Українській РСР», який вводиться в дію з 1 січня 1990 р. За цим законом українська мова отримала статус державної мови, а Рада Міністрів республіки розробила Державну програму розвитку української мови на період до 2000 року. По-друге, особливий спротив українського народу викликали глибинні процеси русифікації, які продовжувалися і після початку «перебудови». 13 червня 1988 р., у відповідь на заборону властей м. Львова провести установчі збори Товариства української мови ім. Т. Шевченка, львів'яни висловлюють недовіру ЦК КПУ, Львівському обкомові партії та управлінню КДБ. По-третє, в Україні, як і в інших

республіках, розгортається широкий національно-демократичний рух, спрямований на розширення суверенітету республік та на перегляд Союзного Договору 1922 р., де вирішальну роль грало державно-партійне керівництво ЦК КПРС. Під натиском цього руху ЦК КПРС після 65-річної «перерви» поставила на розгляд пленуму ЦК (вересень 1989 р.) національне питання, яке вона вважала вже «розв'язаним остаточно й безповоротно». Усе це свідчило про підвищення національної активності в Україні, наслідком чого стало утворення незалежної Української держави у 1991 році [2, с. 147].

Проте, питання національного відродження і на сьогодні залишається доволі актуальним, підтвердженням чому є полеміка щодо введення російської мови в Україні як другої державної. Процес національного відродження в Україні узагалі доволі суперечливий, оскільки як відомо стадії націогенезу ідуть в такій послідовності - визначення самоідентифікації - розвиток культури — утворення держави. У нашій країні остання фаза навпаки виявилася першою, у той час як фаза самоідентифікації та культурна фаза завершені не до кінця. Тому слід і далі сприяти розвитку процесу національного відродження українців на рівні держави. Для цього потрібно вести відповідну пропагандистську, культурно-просвітницьку та освітньо-виховну роботу, тобто збільшувати кількість українських шкіл, центрів української культури, сприяти видавництву праць що стосуються історії рідного краю, культури, традицій і звичаїв українського народу тощо.

Втім, державна політика щодо відродження української нації уже на сьогодні дала певні результати. За даними всеукраїнського перепису населення 2001 р. (у порівнянні з 1989 р.) кількість українців, незважаючи на загальне зменшення населення України більш ніж на 3 млн. чол., збільшилась в нашій державі на 122 тис. чол., або у процентному співвідношенні з 72,7% до 77,8 від загальної маси населення. У той же час кількість росіян зменшилась з 11,36 млн. чол. до 8,33 млн. чол. Таким чином кількість росіян зменшилась від 22,07 % від загальної кількості населення у 1989 р. до 17,28%. [3, с. 177]. Це означає, що частина населення України, що раніше самоідентифікувалася як представники російської нації, тепер визнає себе українцями. Про це свідчать також дані, що за той самий період часу відсоток українців, які визнають рідною українську мову зменшився з 87,7% до 85,2%, а тих, хто визнає рідною російську мову — збільшився з 12,3% до 14,8%.

Серйозну проблему для національного відродження українців складає той факт, що населення держави територіально розмежоване на спільноти заходу і сходу. Таке розмежування спричинено відмінностями соціокультурного, економічного і політичного розвитку цих територій, що роз'єднує націю. Про це свідчать і події «Помаранчевої революції», де сторонами, котрі протистояли одна одній, можна вважати названі спільноти. Відмінності між цими територіальними спільнотами найперше проявляються у їх політичних уподобаннях, що ускладнює насамперед, процес державного будівництва, викликає часті політичні кризи, які заважають успішному економічному, культурному і соціальному розвитку українського суспільства [4, с. 59].

Іншою проблемою етносоціального розвитку нашої держави є міжетнічні взаємини. Україна є поліетнічною державою, на території якої проживають представники понад 100 національностей (за переписом населення 1989 р.) [5, с. 93],

тому проблема міжнаціональних відносин для України є вкрай актуальною.

Враховуючи такий багатонаціональний склад українського суспільства, нашою державою на принципах демократії проводиться ряд заходів в інтересах усіх націй та народностей, що проживають на території України.

Так, 1 листопада 1991 року Верховна Рада прийняла Декларацію прав національностей України [6]. Згідно з цією декларацією, Українська держава гарантує всім етнічним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні та соціальні права. Дискримінація за національною ознакою забороняється й карається законом. Держава гарантує всім етнічним групам права на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку їх мов і культур.

Захист прав і свобод національностей гарантує і Конституція України, прийнята в 1996 році [7]. Зокрема, її 11 стаття гарантує державне сприяння розвитку культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Згідно з ст. 24 у громадян не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками етнічного походження. Ст. 53 гарантує громадянам, що належать до національних меншин, право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Чимало було зроблено для повернення в Україну представників етнічних груп, які в радянські часи були незаконно депортовані звідси. Так на 1 липня 1995 року в Україну повернулося майже 250 тис. кримських татар, 1400 болгар, 4800 вірмен, 3450 греків, 2000 німців [8].

В Україні триває процес створення етнокультурних товариств і об'єднань. У 1995 році їх налічувалося 260 [9]. Видається чимало періодичних видань мовами національних меншин, зокрема 48 газет. З 1992 по 1995 рр. лише державними видавництвами («Каменяр», «Карпати», «Маяк», «Таврія») було видано 260 книг на 20 мовах етнічних спільностей України.

Для задоволення освітніх потреб етнічних груп Міністерство освіти та Міністерство у справах національностей та міграції розробили і затвердили програму відродження й розвитку освіти етнічних груп в Україні на період 1994-2000 рр. [10, с. 107]. У 1995 р. Кабінет Міністрів ухвалив Концепцію розвитку культур етнічних груп. Згідно цієї Концепції створено Центр циганської культури в Києві та болгарський культурний центр в Болграді Одеської області. У серпні 1995 р. прийнято постанову «Про заходи щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим».

Отже, в умовах національно-державного відродження України активізується проблема розвитку та відродження українського етносу та національних меншин, що населяють нашу державу.

Список літератури

1. Боечко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І. Формування державних кордонів України 1917-1940 рр. – К., 1991; Чирко Б. Національні меншини в Україні в 20-30-ті рр. // Укр. іст. журн. – 1990. - № 1.
2. Арбенина В. Л. Методологические проблемы этносоциологического

Teoria i praktyka - znaczenie badan naukowych

исследования //Харьковские социологические чтения-95. Доклады и сообщения участников. — Харьков, 1995.

3. Добренков В., Кравченко А. Социология.—М.: ИНФ РА-М, Т.2.-2000.
4. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. — М.: «Наука», 1990.
5. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія: загальний курс. - К.: «Каравела», 2004.
6. Декларація прав національностей України //Голос України. – 1991. – 22 листопада.
7. Конституція України. Прийнята на п`ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К., 1996. – 57 с.
8. Статистичний щорічник. – 2002.
9. Національно-культурні товариства [Електронний ресурс]. - Режим доступу: [пiip://sus1or.com.ua/copepi/yie\r/1204/58/1/25/](http://sus1or.com.ua/copepi/yie/r/1204/58/1/25/).
10. Якуба Е. А. Социология. - Харьков, «Константа», 1996.

Икмет Елмуратов

Ассистент преподаватель Каракалпакского
Государственного Университета имени Бердаха

РАЗВИТИЕ СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО, ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПАКСТАН

Обязательное среднее специальное, профессиональное образование со сроком обучения три года является самостоятельным видом системы непрерывного образования и осуществляется в соответствии с законами Республики Узбекистан «Об образовании» и «Национальной программе по подготовке кадров», на основе общего среднего образования, по добровольному выбору направления обучения в академическом лицее или профессиональном колледже.

Реализация Национальной программы по подготовке кадров стала новым этапом развития и обновления общества. Не имеющая аналогов в мире программа уже сегодня дает положительные результаты.

Организация и развитие среднего специального, профессионального образования осуществляется поэтапно и предусматривает выполнения ряда первоочередных мер.

Разрабатывается и внедряется нормативная база функционирования академических лицеев и профессиональных колледжей, регламентирующая управление и организацию, содержание и методику образовательного процесса, финансирование и материально-техническое оснащение нового вида образования.

Актуальной и наиболее сложной проблемой является подготовка и переподготовка, в том числе за рубежом, квалифицированных педагогических кадров. От того, какие педагоги-воспитатели будут осуществлять учебно-воспитательный процесс, во многом зависит успех реформ, качество подготовки кадров, формирование личности. Эффективное решение проблемы предусматривает безусловное привлечение к образовательному процессу специалистов высших образовательных учреждений, производства, науки и культуры.

С первых шагов по пути независимости и создания основ рыночной экономики в Республике Узбекистан возникла острая необходимость перестройки сферы образования, и отсчёт реформирования системы образования в целом начался с принятием в 1997 году Законов «Об образовании» и «О национальной программе по подготовке кадров».

Глобальной идеей Национальной программы является создание национальной модели непрерывного образования, в которой определён принципиально новый вид образования – среднее специальное, профессиональное образование (ССПО).

Отличительной особенностью Национальной программы по подготовке кадров является введение с систему непрерывного образования самостоятельных и обязательных ступеней, «9+3», т.е. 9-ти летнего общего среднего и 3-х летнего среднего специального, профессионального образования, которые обеспечивают

преемственность перехода на 12-летнее среднее специальное, профессиональное образование.

Целью среднего специального, профессионального образования является интенсивное интеллектуальное развитие, углубленное, профильное, дифференцированное обучение и приобретение обучающимися специальностей по выбранным профессиям.

Академический лицей – среднее специальное, профессиональное образовательное учреждение, со сроком обучения три года, обеспечивающее в соответствии с государственными образовательными стандартами интенсивное интеллектуальное развитие, углубленное, профильное, дифференцированное, профессионально ориентированное обучение с учетом возможностей и интересов учащихся.

Профессиональный колледж – среднее специальное, профессиональное образовательное учреждение, со сроком обучения три года, обеспечивающее в соответствии с государственными образовательными стандартами среднее специальное, профессиональное образование с углубленным развитием профессиональных наклонностей, навыков и умений учащихся, обретением ими одной, или нескольких специальностей по выбранным направлениям подготовки (профессиям).

Академические лицеи и профессиональные колледжи дают среднее специальное, профессиональное образование, предоставляющее равное право на продолжение обучения на следующих ступенях непрерывного образования или занятие трудовой деятельностью по обретенным специальностям и профессиям.

Законом «Об образовании» предусматривается обязательность получения общего среднего и среднего специального, профессионального образования, а также право и широкие возможности выбора форм и видов образования и профессиональной подготовки, непрерывное повышение квалификации, при необходимости соответствующей переподготовки. Получила развитие сеть средних специальных учебных заведений, средних школ и общеобразовательных учебных заведений нового типа. К 1996 году в Каракалпакстане функционировало 238 лицеев и 136 гимназий. В общеобразовательных школах республики работали свыше 435 тысяч учителей, из которых 73 % составляли специалисты с высшим образованием.

В годы независимости была начата реорганизация профессионально-технического образования с учетом территориальных особенностей формирования рынка труда, в первую очередь в сельской местности. В 1997 г. функционировало 442 учебных заведения, в том числе 209 профессиональных школ, 180 профессиональных лицеев, в учебных заведениях профессионального образования работало около 20 тыс. преподавателей и квалифицированных специалистов.

Определяющее значение для развития профессионального образования имело постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О совершенствовании мер по непрерывному обеспечению образовательной отрасли учебниками и литературой» (5 января 1998 г.), согласно которому была проведена масштабная работа по обогащению библиотечного фонда многих учебных заведений республики. Согласно предложениям Управления среднего специального, профессионального образования при Совете Министров Республики

Каракалпакстан и местных хокимиятов было запланировано открытие в республике 114 профессиональных колледжей и 11 академических лицеев до 2005 года. Для 52 профессиональных колледжей и 11 академических лицеев были построены новые здания, реконструированы существующие здания остальных учебных заведений.

Таким образом, за короткий промежуток времени Национальная программа подготовки кадров начала решать задачи поэтапного совершенствования системы образования как единого учебно-научно-производственного комплекса, ориентированного на подготовку высококвалифицированных, конкурентоспособных кадров для всех отраслей экономики и сфер жизни страны, обеспечение эффективной интеграции образования, науки и производства, духовно-нравственное воспитание молодежи на основе национальных и общечеловеческих ценностей, а также развитие взаимовыгодного международного сотрудничества в области подготовки кадров.

Список литературы:

1. Выступление Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова на открытии Международной конференции «Подготовка образованного и интеллектуально развитого поколения – как важнейшее условие устойчивого развития и модернизации страны» // Народное слово. 2012, 18 февраля.
2. Выступление Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова на открытии Международной конференции «Подготовка образованного и интеллектуально развитого поколения – как важнейшее условие устойчивого развития и модернизации страны» // Народное слово. 2012, 18 февраля.
3. Уразбаева Р., Мамбетназарова Г. Каракалпакстан Республикасында орта арнаўлы билимлендириў тараўының раўажланыўы... – С. 122-124.
4. Текущий архив Управления среднего специального профессионального образования при Совете Министров Республики Каракалпакстан. Годовой отчет за 2000-2001 гг.

Равшан Джангабаевна Уразбаева

Доктор исторических наук Каракалпакского
государственного университета имени Бердаха

КАРДИНАЛЬНОЕ РЕФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ КАРАКАЛПАКСТАНА

Политика перестройки, основанная на непродуманных спонтанных политических и экономических экспериментах, привела Советское государство к полному развалу. Страна продвигалась путем проб и ошибок. Не учитывались реальные возможности, отмечалось стремление развивать все отрасли народного хозяйства одновременно, что в конечном итоге привело к беспорядочному использованию ограниченных средств, системы финансирования, углублению кризиса.

В 1990 г. признали необходимость перехода на рыночную экономику, которая могла бы вывести из кризисного состояния. Экономика была полностью развалена, буксовали финансовая и ценообразовательная системы, был парализован механизм управления. Все эти процессы не могли не привести к распаду Советского Союза.

Республика Каракалпакстан и Республика Узбекистан с 1991 г. вступили в качественно новый период своего исторического развития и встали на путь создания подлинно демократических национальных государств на правовой основе. Этот период характеризовался кардинальными изменениями в их общественно-политической и государственной жизни. Они были обусловлены следующими событиями и обстоятельствами: 31 августа 1991 г. на внеочередной шестой сессии Верховного Совета Узбекистана было принято заявление о его государственной независимости, на основе которого сессией был утвержден Закон «Об основах государственной независимости Республики Узбекистан», где впервые в истории законодательно был признан суверенитет Республики Каракалпакстан, провозглашенный в конце 1990 г.

В этой совершенно новой общественно-политической обстановке на передний план выдвигаются многогранные проблемы совершенствования государственного строительства бывшей Каракалпакской АССР, ныне Республики Каракалпакстан, заявившей в Декларации о своем государственном суверенитете в составе Республики Узбекистан (1990 г.) Возникла уникальная ситуация, когда в составе одного независимого государства стало находиться другое суверенное государство, а не так как было раньше, когда в составе союзной республики — автономная республика. Речь идет о необходимости разумного сочетания независимости Республики Узбекистан и суверенитета Республики Каракалпакстан в ее составе.

26 декабря 1991 г. одна из двух палат Верховного Совета бывшего СССР, которую удалось собрать – Совет Республик принял формальную Декларацию о прекращении существования Советского Союза. 29 декабря 1991 г. был проведен референдум по вопросу о государственной независимости Республики Узбекистан.

В 90-е годы XX столетия, не была полностью решена проблема обеспечения тесной взаимосвязи между структурой, содержанием обучения и учебными процессами, их этапами, т.е. проблема организации системы непрерывного образования. Система воспитания, образования и подготовки кадров не была связана с проводящимися в жизнь реформами, не соответствовала требованиям осуществляемых преобразований.

Одноуровневое высшее образование не учитывало в полном объеме потребности рынка труда, структурные изменения в производстве и позитивный международный опыт. Не было достаточной самостоятельности учебных заведений в организации учебно-воспитательного процесса, они были плохо приспособлены к изменяющимся условиям рынка профессионального труда.

Учреждения науки, производства и общественные институты не включились должным образом в процесс подготовки кадров. Не были определены механизмы разработки и внедрения государственных образовательных стандартов, функций государственной аттестации и аккредитации образовательных учреждений. Система оценки уровня знаний обучающихся не обеспечивала объективности и оперативности.

С 1992 г. в соответствии с законом «Об образовании» и другими официальными документами в Республике Узбекистан был открыт ряд новых университетов и специализированных институтов в регионах республики. Осуществлялись процессы перестройки руководящего, профессорско-преподавательского состава и обучающихся для работы в новых условиях. При вузах были организованы специализированные лица.

Существенной проблемой стала слабая подготовленность большей части преподавателей, педагогов и воспитателей, их низкий образовательный и профессиональный уровень. Снижился престиж профессионального образования и социальный статус учителей, воспитателей и наставников, научных и научно-педагогических кадров, хотя еще в 1993 г. была введена система тестового отбора при приеме преподавателей на работу. Отсутствовал маркетинг в области образовательных услуг и подготовки кадров, не отработывались схемы многовариантного финансирования системы образования и подготовки кадров.

Практические меры по реформированию системы образования Узбекистане в соответствии с Законом «Об образовании» 1992 года не разрешили проблему обеспечения тесной взаимосвязи между содержанием обучения и организацией системы непрерывного образования. В 1992 г. в Республике Узбекистан произошел переход на 11-летнее общее среднее образование.

Общее среднее образование структурно было разделено на три ступни: начальное (1-4 классы), базовое (обязательное – 5-9 классы) и общее среднее образование (10-11 классы). При этом не было обеспечено глубокой научной проработки, обоснования целесообразности изучения ряда учебных дисциплин на той или иной ступени общего среднего образования.

Нарушались принципы преемственности, непрерывности содержания образования, учета возрастных особенностей обучающихся. Кроме того, очень спорным явилось увеличение продолжительности (срока) общего среднего образования с 10 до 11 лет.

Одним из главных недостатков прежней системы общего среднего образования являлась слабая подготовка подрастающего поколения к самостоятельной социальной, трудовой деятельности. Эта проблема касалась судьбы выпускников 9-х классов. В Республике Узбекистан ежегодно заканчивало 9 класс более 450 тысяч школьников. Около 250 тысяч (55 %) из них продолжали обучение в старших классах школы, еще около 100 тысяч могли поступить в профессионально-технические училища или средние специальные учебные заведения. Таким образом, более 100 тысяч детей оставались не охваченными ни образованием, ни трудовой деятельностью. Не овладев ни конкретной специальностью, ни профессией, ни какими-либо навыками социальной и трудовой деятельности, выпускники школы (в том числе и 11-х классов) «не могут найти свое место в жизни, соответствующее их способностям, желаниям, стремлениям». Подобное положение было изначально заложено в 11-летней системе общего среднего образования.

Непрерывность и преемственность образовательных и профессиональных программ, нарушенная на уровне общего образования, продолжала усугубляться на следующей ступени - в системе начального (профессионально-технического) и среднего специального образования, назрела необходимость создания; вместо ПТУ и СУЗов, современных средних специальных, профессиональных образовательных учреждений совершенно новой структуры и содержания обучения. Главное, указанные образовательные учреждения должны обеспечить неразрывную связь между общим средним и высшим образованием, создав условия для подготовки кадров

Чтобы Республика Узбекистан вышла в разряд высокоразвитых стран, следовало провести крупные реформы в области народного образования в целом. Система образования перестраивалась чрезвычайно медленно. Школьное образование было нацелено на то, чтобы давать учащимся знания вообще. Однако опыт показывал, что в современных условиях школа не должна ограничиваться только этим. Необходимо было ставить и решать задачи всемерного развития творческого потенциала учащихся, их способностей неординарно мыслить. Важнейшая задача школы – заключалась в выявлении и поддержке одаренных детей, создании для них возможностей для развития своих дарований. Современная школа была призвана также сделать решительный шаг в области совершенствования преподавания прикладной экономики и предпринимательства, этики и бизнеса.

В Республике Каракалпакстан предпринимались шаги по совершенствованию управления деятельностью учебных заведений. В целях их адаптации к рынку и коренного изменения содержания экономического образования был разработан и утвержден новый перечень специальностей и специализаций, связанных с рынком, правовым обеспечением предпринимателей.

Новый Закон «Об образовании» (1997 г.) коренным образом отличался от Закона, принятого в 1992 г. Особенностью прежнего Закона, ставшего переходным мостом от старой системы к новой, являлось то что он, с одной стороны обес-печил сохранение достигнутых положительных позиций, а с другой, наглядно обнажил негативные стороны сложившейся структуры образования. Благодаря его принятию в практику учебных заведений пришел целый ряд новых идей, в частности, тестовый метод определения уровня знаний абитурантов, позволивший закончить с некоторыми

пережитками старой системы.

Однако Закон 1992 года, хотя и был важным для того периода, но не смог решить проблемы обеспечения непрерывности образовательного процесса.

В 1997 г. при личном участии Президента Республики Узбекистан И.А.Каримова была разработана Национальная программа подготовки кадров. Основным ее принципом в новых условиях являлся принцип приоритетности образования, предполагавший первоочередной характер его развития, новые отношения общества к образованию, знанию и интеллекту в условиях развития правовых и рыночных отношений.

В ходе проводившихся ранее реформ, направленных на повышение качества подготовки кадров, как правило, главное внимание уделялось совершенствованию системы образования, как основе формирования квалифицированных специалистов. Рассматривая Национальную модель как целостную систему, самостоятельную социально-экономическую категорию, необходимо иметь в виду, что включенные в нее компоненты тесно взаимодействуя, обеспечивают развитие личности, практически всех государственных структур и общественных институтов.

Законодательной основой кардинального реформирования системы образования независимого Узбекистана и суверенного Каракалпакстана стали введение Закона «Об образовании» (29 августа 1997 г.), «Национальная программа по подготовке кадров» (29 августа 1997 г.), Указ Президента «О коренном реформировании системы образования и подготовки кадров, воспитании совершенного поколения» (6 октября 1997 г.).

Законы Республики Узбекистан «Об образовании» и «О Национальной программе по подготовке кадров» являются нормативной основой, способом и механизмом реализации Национальной модели подготовки кадров.

В Национальной программе был дан системный анализ состояния и проблем существующей системы подготовки кадров, обосновывалась необходимость коренного ее реформирования, показаны стратегические направления развития системы и основные ожидаемые результаты выполнения программы.

Законом «Об образовании» предусматривается обязательность получения общего среднего и среднего специального, профессионального образования, а также право и широкие возможности выбора форм и видов образования и профессиональной подготовки, непрерывное повышение квалификации, при необходимости – соответствующая переподготовка.

Собственный путь к прогрессу выбран Узбекистаном на основе перспектив строительства демократического правового государства и гражданского общества, социально-ориентированной рыночной экономики, с учетом образа жизни народа республики, ее специфических условий, традиций, богатого исторического и духовного наследия, а также мировой практики и позитивного опыта развитых стран.

Характерная особенность научного подхода при разработке системы непрерывного образования Республики в том, что она рассматривается в целостности, непрерывности и преемственности, то есть в виде единой системы. При этом непрерывное образование исследуется как самостоятельная социально-экономическая категория, которая в условиях рыночных и демократических преобразований имеет свои тенденции, принципы и закономерности развития.

Список литературы:

1. Усманов.К., Садыков М. История Узбекистана (1917-1991 гг.). – Ташкент: Шарк, 2008. – С. 234.
2. Республика Узбекистан: Рождение независимого государства.– Ташкент: Узбекистан, 1992. – С. 9-11.
3. Газизова А.И. Стратегии развития высшей профессиональной школы в Турции (в контексте исследования проблем модернизации образования): Автореф. дис. ... докт. пед. наук. – Ижевск, 2010.
4. Республика Узбекистан. Энциклопедический справочник. – Ташкент: Узбекистон миллий энциклопедияси, 2001. – С. 321-322.
5. Народное образование: проблемы, задачи, планы // Вести Каракалпакстана. 1993, 21 августа.
6. Степанов П.А. Управление стратегическим развитием региональной системы профессионального образования в условиях социально-экономических преобразований.: Дис. ... докт. пед. наук. – Шуя, 2010.
7. Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана. – Ташкен, 1977. – С. 7.
8. Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана. Национальная программа по подготовке кадров. – Ташкент: Шарк, 1997. – С. 59.
9. Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана... – С. 20.

ПОД- СЕКЦИЈА 2.История.

Райхерт К. В.

старший преподаватель кафедры философии естественных факультетов
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ИОГАНН АВГУСТ ЭБЕРХАРД О СОКРАТЕ

В своей статье «“Досократовские философы”: замечания по конструированию категории философской историографии» [15] и – более развёрнуто – в своей монографии «Введение в “досократовскую философию”» [14] французский историк античной философии Андре Лакс (род. 1950) указывает на то, что известный антиковедческий термин «досократики» восходит к понятию «досократовская философия», которое было предложено немецким философом, теологом и классическим филологом Иоганном Августом Эберхардом (1739 – 1809). Андре Лакс считает, что введение понятия «досократовская философия» стало возможным благодаря двум условиям: «хронологическому» и «идеологическому». Хронологическим условием введения понятия «досократовская философия» в историко-философский лексикон послужила модель «преемств» (διάδοχος) Диогена Лаэртского (ок. 200 н. э.). Идеологическим условием введения понятия «досократовская философия» в историко-философский лексикон послужила возникшая ещё в античной философии формула «Сократ спустил философию с неба на землю».¹

В своей статье «“Досократовская философия” Иоганна Августа Эберхарда» [4] я показываю, что формулы «Сократ спустил философию с неба на землю» недостаточно для объяснения «идеологических» причин введения понятия «досократовская философия» в историко-философский лексикон Эберхардом; необходимо ещё учитывать отношение Иоганна Августа Эберхарда к Сократу (470 – 399 до н.э.). Другими словами: для того, чтобы понять отношение Эберхарда к досократовской философии, необходимо понять его отношение к философии Сократа, а именно: почему Эберхард посчитал нужным разделить всю античную философию на два периода – досократовский и сократовский, почему именно Сократ был выбран в качестве точки разделения на эти два периода. В упомянутой статье я объяснял это тем, что Сократ был «первым из древнегреческих философов, кто стал учить о Благе, а не просто об отдельных добродетелях» [4, с. 118].

Однако в силу ограничения по формату в указанной статье я не смог раскрыть в должной мере образ Сократа в философии И. А. Эберхарда. Я полагаю, что то, как И. А. Эберхард представлял себе Сократа и его философию, может представлять определённый интерес в контексте изучения, прежде всего влияния Сократа на западную философию. В настоящей работе я предлагаю анализ образа Сократа в философии И. А. Эберхарда.

И. А. Эберхард обращается к Сократу в двух своих работах: «Новая апология Сократа, или Исследование учения о благе у язычников» (*Neue Apologie des Sokrates*

1 Подробный анализ позиции Андре Лакса можно найти в [3].

oder Untersuchung der Lehre von der Seligkeit der Heiden, 1772 – 1778) и «Всеобщая история философии» (*Allgemeine Geschichte der Philosophie*, 1788).

Несмотря на то, что работа Эберхарда называется «Новая апология Сократа», сама книга не о Сократе. В действительности первый том книги «Новая апология Сократа» был реакцией Эберхарда на роман французского историка и писателя Жана Франсуа де Мармонтеля (1723 – 1799) «Велизарий» (*Belisaire*, 1767). В пятнадцатой главе романа слепой бывший римский полководец Велизарий раскрывает своё учение о добродетели в дискуссии с императором Юстинианом и молодым Тиберием: «Хороший человек связан с Богом. Он уверен, что Бог любит его» [19, p. 175]. На основании этой мысли Велизарий приходит к двум вещам: 1) язычники тоже попадают на Небеса; 2) государство имеет право только принимать решения по поводу тех вещей, которые безобидны и полезны для общего блага, но не по поводу того, истинно или ложно то, чего обязан придерживаться отдельный верующий [19, p. 180–181, 187]. «Каждый человек сам отвечает за свою душу. Она также рядом с ним и полностью с ним наедине, чтобы сделать выбор, который вовлекает его в вечное проклятие или спасение» [19, p. 190].

Через несколько дней после публикации в феврале 1767 года роман «Велизарий» был запрещён цензурой, но распространению этого текста уже ничто не могло помешать. Вольтер выступил с защитой Мармонтеля, что принесло роману известность во Франции и по всей Европе. В том же году появился немецкий перевод романа «Велизарий», затем последовали его переиздания и пиратские копии.

Роман «Велизарий» прекрасно вписался в разворачивавшуюся в то время в немецком Просвещении дискуссию об учении об ἀποκατάστασις πάντων (*Apokatastasis panton*, буквально с древнегреческого ‘восстановление (возвращение) всех’), которое зачастую переводится на немецкий язык как *Wiederbringung Aller* ‘возвращение всех’ или как *Allversöhnung* ‘примирение всех’. Учение об *Apokatastasis*, а именно: о том, что по Воле Бога спасения могут, в конечном счёте, достичь все, даже самый последний грешник, – поддерживалось многими Отцами Церкви, в том числе Оригеном. Церковь признала это учение ересью на Константинопольском Синоде 543 года и Пятом Вселенском Соборе 553 года. Наиболее существенным аргументом против этого учения было то, что оно противоречит доктрине вечного наказания в аду [18].

Однако попытки полностью искоренить учение об *Apokatastasis* так и не увенчались успехом. Лютеранская теология позволила вернуться к этому вопросу в XVIII столетии. Разработка учения об *Apokatastasis* пошла по двум направлениям. Сторонники первого направления, вдохновлённые мессианскими и хилиастическими идеями, поддержали учение об *Apokatastasis* в эмфатическом смысле этого слова. Сторонники второго направления выдумали временные сроки для наказания в аду, которое призвано было исправлять грешника для вечного блаженства. В контексте сказанного и был написан в 1772 году первый том «Новой апологии Сократа» Эберхардом.

Появление первого тома «Новой апологии Сократа» позволило Готхольду Лессингу (1729 – 1781) опубликовать работу «Лейбниц о вечном наказании» (*Leibnitz von den ewigen Strafen*) [17] в январе 1773 года, в которой он защищал Готфрида Лейбница (1646 – 1716) от упрёка Эберхарда в том, что Лейбниц придерживался ортодоксальности, философски оправдывая свою поддержку доктрины вечного

наказания в аду. В поддержку своей точки зрения Лессинг опубликовал текст Эрнста Зонера (1573 – 1612) «*Demonstratio theologica et philosophica, quod aeterna impiorum supplicia non arguant Dei justitiam sed injustitiam*» («Теологическая и философская демонстрация того, что вечное неверующих свидетельствует не о справедливости, а скорее о несправедливости Бога»). Здесь важно понять, как связаны Зонер и Лейбниц между собой. В своей «Теодице» Лейбниц упоминает редкую книгу Зонера, в которой делалась попытка показать, что вечное проклятие является ложным учением, потому что ни один конечный грех не может быть соразмерным бесконечному наказанию. Лейбниц представлял себя как человека, который знает, как ответить Зонеру так, чтобы догма была спасена. Ответ был таков: проклятые продолжают грешить в аду, это и образует вечное наказание из конечного греха [2, с. 312]. Лейбниц собирался переиздать книгу Зонера со своим критическим предисловием, однако этого не произошло по каким-то причинам. Саму же затею Лейбница впоследствии реализовал Лессинг.

Эберхард ответил на критику Лессинга вторым томом «Новой апологии Сократа» в 1776 году. В этом томе Эберхард высказывает мысль, что Лейбниц, как и многие другие античные философы, придерживался двух доктрин: экзотерической популярной и эзотерической тайной. К этой мысли Эберхард приходит на основании мнения, что оптимизм Лейбница не мог быть совместим с доктриной вечного наказания проклятых.

Ответ Лейбница на книгу Зонера можно рассматривать, как то, что относится к экзотерической доктрине Лейбница. Однако остаётся ещё эзотерическая доктрина Лейбница. Эберхард полагал, что реальная вера Лейбница заключалась в том, что мир постоянно увеличивается в совершенстве, асимптотически возвышаясь к состоянию абсолютного совершенства, как предполагал Лейбниц в письме к Бурже в 1714 году. Наличие двух противоречащих доктрин Лейбница Эберхард объясняет стремлением Лейбница получить одобрение своей философии, поэтому Лейбниц пытался представлять свои доктрины в выгодном свете для всех спорящих сторон. «Он брал их догмы как предположения и придавал им приемлемый смысл, приводя их в соответствие со своей системой, не обязывая себя» [12, S. 415]. Эберхард отмечает, что Лейбниц часто предлагал свою философию в качестве решения чьей-то проблемы: он показал Варфоломею Дес Боссесу (1648 – 1738), например, как объяснить пресуществление на монадологических основах, несмотря на то, что сам Лейбниц был сторонником консубстанции (соосуществления) [12, S. 492].

В случае моего исследования меня интересует только первый том «Новой апологии Сократа» Эберхарда. С целью доказать, что учение о проклятии язычников абсурдно, Эберхард ставит два вопроса в первой части книги: «Является ли исключением такое большое число людей, пригодных для мудрости и совершенства Бога, и основания, на которых строится эта доктрина, столь же устойчивы, как они пытаются доказать?» [11, S. 48].

Отвечая на первый вопрос, Эберхард исходит из двух *petitiones principii*. Первый *petitio principii* заключается в том, что Бог сущностно совершенен. С позиции этого принципа относительно природы Бога для Эберхарда становится абсолютно несомненным, что грехи не могут быть приписаны тому, кто сам не совершал грехи, и, следовательно, доктрина первородного греха недействительна. Второй *petitio*

principii состоит в том, что Бог не может наложить на грешника наказание, которое нельзя облегчить или отменить с помощью самоисправления. Наказания, так как они совершенны, должны «применяться даже к лучшему из страдальцев, и, следовательно, как только исправление имеет место, они должны быть ослаблены» [11, S. 114]. Эберхард отвечает на второй вопрос, исследуя доктрины, которые поддерживают вечное проклятие язычников, и он приписывает им недостатки в толковании Библии.

Во второй части книги Эберхард рассуждает в защиту нравственного поведения нехристиан. С одной стороны, он показывает через антропологические и философские причины, что язычники способны на нравственно хорошее поведение. С другой стороны, он приводит доказательства на основании этнологических и исторических источников, которые подтверждают подлинную добродетельность их поведения. Главным аргументом выступает жизнь и учение язычника Сократа. По сути, здесь Эберхард излагает всё то же самое, что он сообщает о Сократе в своей «Всеобщей истории философии», поэтому здесь не имеет смысла воспроизводить сообщения Эберхарда о Сократе. В любом случае следствием его рассуждения является то, что «Бог не может отвергать добродетельные души язычников, ещё меньше он может их проклинать навечно» [11, S. 434].

Итак, в своей «Новой апологии Сократа» Эберхард использует Сократа как аргумент в пользу учения об *Apokatastasis panton*.

Однако почему Эберхард обращается к такой исторической фигуре как Сократ в качестве аргумента в пользу учения об *Apokatastasis panton*? Ответ прост: Эберхард поддается интеллектуальной моде на философа Сократа в XVIII веке.²

По всей видимости, эту моду на философа Сократа установил французский философ Пётр Рамус (Пьер де ла Рамэ, 1515 – 1572), который использовал фигуру Сократа в своих нападках на схоластику и в своей антиаристотелевской полемике. В одном месте своей «Диалектики» Рамус формулирует свой бунт против Аристотеля: «Что предупреждает меня от сократизации и, опуская авторитет Аристотеля, стремления обнаружить, истинно и подходяще ли учение диалектики?» [21, p. 151]. Аккуратность самохарактеристики Рамуса и законность его отрицания аристотелизма постоянно подвергались сомнению схоластами. Тем не менее, полемическое использование Сократа Рамусом – его использование как модели живого интеллектуального опыта – помогло установить традицию представления Сократа как оппозиционера.

Именно в таком образе Сократа было заинтересовано Просвещение, которое отталкивалось от представления, сформированного Пьером Бейлем (1647 – 1706) и деистами, что мораль возможна отдельно от христианства (то есть, что нравственные поступки и нравственные достоинства независимы от религиозного

2 Как считает ряд исследователей [5; 16; 23; 25], XVIII век был «веком Сократа». Так как интеллектуалы по всей Европе стремились связать свои интеллектуальные усилия с Сократом, Сократа превратили в фигуру Нового времени. Причём здесь возникли две линии интерпретации фигуры Сократа: одни, такие как Жак-Луи Давид и Перси Биши Шелли, сравнивали Сократа с Иисусом Христом; другие, такие как Вольтер, Дени Дидро и Жан-Жак Руссо, пытались из Сократа сделать образец рациональности.

убеждения). Сократ был тем философом, который своей честностью мог бы воплощать собой идеального человека, независимого от христианской веры. Никто не мог всерьёз отрицать, что Сократ олицетворяет определённые добродетели, такие как воздержанность, моральная чистота и преданность идеалам справедливости даже перед нависшей угрозой смерти. Эти добродетели в целом рассматривались как возможные для людей и до христианского откровения и даже без христианского откровения.

В эпоху Просвещения образ Сократа стал оружием теологического рационализма³. Это означает, что в споре между светской философией и христианской религией по вопросу автономии разума и возможности её самообоснования, философы Просвещения приводят Сократа в качестве главного свидетеля. Так, например, Энтони Коллинз (1676 – 1729) в своей книге «Рассуждение о вольнодумии» (*A Discourse of Free Thinking*, 1713) [8] изображает Сократа как образцового вольнодумца, которого преследуют священники. Джон Гилберт Купер (1723 – 1769) характеризует Сократа как воина за чистую естественную религию в «Жизни Сократа» (*The Life of Socrates*, 1749) [9].

Одной из самых популярных в эпоху Просвещения была книга Франсуа Шарпентье (1620 – 1702) «Жизнь Сократа»⁴ (*La Vie de Socrates*, 1650) [7], в которой Сократ изображён как человек мира без ярко выраженной борьбы с христианством. Шарпентье оказался крайне значим для дискуссий о Сократе в XVIII веке, так как он включил перевод «Воспоминаний» Ксенофонта в свою книгу и, таким образом, поспособствовал популяризации текста Ксенофонта. В 1693 году книга Шарпентье была переведена на немецкий язык немецким философом и юристом Христианом Томазием (1655 – 1728) [6].

Несмотря на резкое различие между точками зрения Купера и Шарпентье, обе книги о Сократе стали главными источниками для Иоганна Георга Гаманна (1730 – 1788) и Моисея Мендельсона (1729 – 1786), авторов двух самых известных и важных книг о Сократе в XVIII веке.

В 1759 году Гаманн публикует свои «Воспоминания о Сократе» (*Sokratische Denkwürdigkeiten*) [13], текст, который оказал сильное влияние на движение «Штурм и Натиск» (*Sturm und Drang*), в том числе и на таких авторов, как Иоганн Готфрид Гердер (1744 – 1803) и Фридрих Генрих Якоби (1743 – 1819), а через них – на Иоганна Вольфганга фон Гёте⁵ (1749 – 1832).

Всё началось с того, что в ответ на предложение И. Канта (1724 – 1804) заняться переводом некоторых статей французской «Энциклопедии» после неудавшейся

---

3 Подробный анализ позиции Андре Лакса можно найти в [3].

4 Теологический рационализм (*theologischer Rationalismus*) – это принятое в немецкоязычной историографии общее название для различных теологических версий рационализма (естественная теология, деизм, супранатурализм, неология). Подробнее смотри: [22].

5 Некоторое время Гёте даже планировал написать драму о Сократе, но затем начал работу над «Фаустом» [5, S. 301].

деловой поездки в Лондон Гаманн написал, то ли в шутку, то ли всерьёз, что Кант в его жизни выступает в роли Сократа, а сам Гаманн – в роли даймона Сократа, гения, который говорит через Сократа [16, р. 180–190]. Такой ответ Гаманна сподвиг его самого на написание «Воспоминаний о Сократе». Целью Гаманна в «Воспоминаниях о Сократе» было предложить такую защиту религиозной веры, которая сделала бы её неуязвимой перед рационалистическими нападками, не принимая условий рациональных дебатов. Чтобы сделать это, Гаманн должен был решить на первый взгляд неразрешимую проблему – подорвать основания представлений Просвещения о разуме и религии, не скатившись при этом в ту крайность, которая подвергалась жесточайшей рационалистической критике и опровержению. В качестве решения проблемы Гаманн делает три вещи. Первая заключалась в том, что на титульной странице Гаманн сообщает о том, что «Воспоминания» были «собраны для скуки публики любителем скуки», тем самым показывая желание просветителя просветить публику во имя разума. Важно, что на титульной странице Гаманн не указывает ни своё имя, ни свой псевдоним; книга выходит без указания на автора. Дистанцируясь от авторства того, что было, вероятно, его наиболее важной работой, Гаманн ясно даёт понять, что любые предлагаемые аргументы или позиции, предложенные в книге, должны быть рассмотрены как шаги в игре, а не как выражения его рациональной способности.

Таким образом, Гаманн подготавливает почву для второй вещи – Гаманн использует иронию, точнее сократовскую иронию, в своих нападках на Просвещение: «Я написал книгу о Сократе в манере Сократа. Аналогия была душой его силлогизмов, и он дал им иронию в качестве их тел» [13, S. 11]. Гаманн использует светского святого-философа Сократа для того, чтобы подчеркнуть контраст между ним и Просвещением, а именно – через сравнение Сократа с софистами, с которыми Сократ боролся: «Мнения Сократа можно суммировать в тех глупых словах, которые он говорит софистам, учёным людям своего времени: “Я ничего не знаю”. Поэтому эти слова бревно в их глазах и хлыст на их спинах. Все идеи Сократа, которые суть не что иное, как откашливания и выделения его невежества, казались столь же ужасными, сколь ужасны волосы на голове Медузы или шишка Эгиды» [13, S. 33]. Несмотря на свою мудрость, Сократ явно отказывается от своего требования знать ответы на вопросы, которые он сам задаёт. Вместо того чтобы придерживаться и защищать определённые позиции по вопросам, в которых он заинтересован, Сократ вовлекает своих слушателей в беседу, которая приводит их к осознанию того, что они не знают ответы на эти вопросы в не меньшей мере, чем сам Сократ. Таким образом, по аналогии, Гаманн пытается показать, что Кант так же далёк от подлинного знания, как и он сам.

Третья вещь – это стиль «Воспоминаний», который Гаманн преднамеренно делает непрозрачным. В отличие от Просвещения, которое делает акцент на универсальные истины, выходящие за границы времени и пространства, в которых они выражены, Гаманн заполняет свой текст аллюзиями на множество текстов на разных языках, двигается от одной точки зрения к другой без малейшего внимания к тому моменту, который бы удерживал текст как нечто целостное, и без предупреждения смещается с позиции аккуратного аргументированного анализа и цитирования к пророческому выступлению. Как результат, читатель не может

забыть, что читаемый им текст является работой отдельного человека, написанной в отдельное время и в отдельном пространстве, а не выражением безвременного освобождения разума.

Основная мысль, к которой приходит Гаманн в «Воспоминаниях Сократа», – это то, что вера не основана на разуме и не является его предметом. Однако возникает вопрос: «Если Сократ познавал нечто, не опираясь на разум, тогда на что он опирался в своём познании?» Ответ: опирался на свой даимон, который Гаманн переводит как «гений». Для Гаманна гений и есть основа веры: «Чем Гомер заменяет невежество правил искусства, которые после разрабатывал Аристотель, и Шекспир заменяет невежество или нарушение тех критических законов? Единодушный ответ: гением. Действительно Сократ прекрасно мог себе позволить быть невежественным, так как его опекал гений, на знания которого он мог положиться, которого он любил и боялся как бога, мир которого был для него более значим, чем разум всех египтян и греков, голосу которого он верил и посредством ума которого Сократ мог стать плодотворным, как matka чистой девственницы» [13, S. 37]. Далее тему гения Гаманн будет разрабатывать в работе «*Aesthetica in nuce*» (1760) [1].

В 1767 году Мендельсон публикует книгу «Федон, или О бессмертии души» (*Phädon, oder über die Unsterblichkeit der Seele*) [20]. Как пишет Мириам Леонард, «собственный диалог Мендельсона о бессмертии души незамедлительно стал бестселлером, и его первое издание было распродано в течение четырёх месяцев. Впоследствии он много раз переиздавался и был переведён на нидерландский, французский, русский, датский, итальянский и английский языки ещё при жизни Мендельсона» [16, p. 191].

Несмотря на то, что заявленной целью Мендельсона в «Федоне» было представить доказательства бессмертия души без апелляции к откровению и на основании только одного разума, Мендельсон сосредоточивается на даимоне Сократа: «Мнения учёных различаются по поводу оберегающего духа (даймона), о котором Сократ говорил, что обладает им, и который, по словам Сократа, всегда удерживал того от выполнения чего-то вредного. Одни верят, что Сократ позволил себе поэтическую вольность, чтобы завоевать суеверную публику; но это, очевидно, противоречит его обычной искренности. Другие понимают под этим оберегающим духом острое чувство добра и зла, которое благодаря рефлексии, большому опыту и постоянным упражнениям становится моральным инстинктом, на основании которого он мог судить и проверять каждый акт доброй воли его вероятными результатами и эффектами, не имея возможности составить мнения о нём через суждение. Однако в текстах Ксенофонта и Платона есть несколько случаев, когда этот дух предсказывает вещи Сократу, что не может быть объяснено никакой силой души. Эти случаи, возможно, были добавлены его учениками из благих побуждений» [20, S. 54–55]. Приведённая цитата показывает, что в принципе даимон Сократа можно рассматривать как разум. Кроме того, из-за морального инстинкта, формируемого с помощью рефлексии, опыта и упражнений, сама собой напрашивается аналогия с философией И. Канта, а именно с его рациональными императивами нравственности и нравственными императивами разума.

Однако Мендельсон видимо чувствовал, что даимон Сократа не совсем вписывается в философию Просвещения: «Возможно также, что Сократ, который,

как мы видели, был расположен к восторгам, был слаб или достаточно воодушевлён, чтобы преобразовать это яркое моральное чувство, которое он не знал, как объяснить, в личный дух и приписать тому впоследствии те предчувствия, которые возникают из полностью различных источников. Должен ли тогда замечательный человек быть свободным от всех слабостей и предубеждений? В наши дни больше не популярно высмеивать видения. Возможно, во времена Сократа использование гения (= даймона) было необходимо, чтобы сделать то, что он использовал для более продуктивной цели. Всё равно для него было обычным терпеть любые суеверия, которые напрямую не вели к нравственному упадку... Блаженство (*Glückseligkeit*) человеческой расы было его единственным исследованием. Как только предубеждение или суеверие вызывало открытое насилие, нравственный упадок, наносило ущерб правам человека и т. д., ничто в мире не мешало ему бросить вызов всем угрозам и преследованиям, открыто выступив против этого» [20, S. 55].

Я не случайно столько времени и места уделил рассмотрению текстов Гаманна и Мендельсона о Сократе; именно под влиянием этих двух книг Эберхард задействует Сократа в качестве аргумента в пользу учения об *Apokatastasis panton* и акцентирует внимание на таких темах в интеллектуальной биографии Сократа, как борьба с софистами, использование иронии, стремление достичь блаженства и обладание даймоном / гением. Кроме того, влияние Гаманна и Мендельсона обнаруживается в учебнике Эберхарда – «Всеобщая история философии».

В своей «Всеобщей истории философии» Эберхард сообщает о взглядах Сократа следующее: «Основное содержание сократовской философии (*sokratischen Philosophie*) заключалось в популярной теологии (*populären Theologie*) и общей естественной этике (*allgemeinen natürlichen Sittenlehre*), и по причине этого она отличалась от философии всех его предшественников и последователей. В теологии он имел дело только с исследованием конечных причин, из которых нам известно, как нам действовать, и утверждал, что их исследование полезно, в силу того что это исследование конечных причин. Он связывал эту популярную теологию с естественной этикой тем, что учил, что лучшее и богоугодное богослужение заключается в исполнении перед самим собой обязанностей, состоящих в общении и домашних и гражданских обязанностях, потому что благодаря исполнению всех этих обязанностей лучше всего достигается конечная цель высшего существа, которая заключается всецело в совершенстве (*Vollkommenheit*) и блаженстве (*Glückseligkeit*). Этому высшему существу подчиняются высшие благодетельные духи, даймоны, благодаря которым бог управляет миром и святыми душами, не ограничивая их чувственность, чтобы они были внимательны к едва заметным знакам бытия, подаваемым по случаю» [10, S. 109–110]. У Сократа, оказывается, есть даймон, который даёт ему советы, в том числе, как познавать мир с помощью таких способов познания, как майевтика и ирония. Эти способы познания позволяют Сократу противостоять софистам и их «всезнайству» (*Wisseren*) [10, S. 108]. «Кроме того, он [= Сократ] учил определённым образом о точной связи между всеми добродетелями (*Tugenden*) и всех добродетелей с благом (*Wohl*) человеческого общества, к которому, прежде всего, принадлежит патриот (*Patriot*)» [10, S. 110]. Это было ещё одним аргументом Сократа против софистов: их «риторические и политические занятия не согласовывались с основными принципами общей этики» [10, S. 108].

Таким образом, Иоганн Август Эберхард рисует образ Сократа как религиозного и морального (этического) философа. Этот образ позволяет Эберхарду сделать философию Сократа критерием, по которому можно разделить историю древнегреческой «научной» философии (*wissenschaftlich Philosophie*) на два основных периода – «досократовскую философию» (*vorsokratische Philosophie*) и «сократовскую философию» (*sokratische Philosophie*).

Резюмируя сказанное выше, следует отметить. Иоганн Август Эберхард рисует образ Сократа как религиозного и морального (этического) философа. К такому образу Сократа Эберхард приходит под влиянием интеллектуальной моды на Сократа в XVIII веке, особенно усиленной работами старших коллег Эберхарда: «Воспоминаниями о Сократе» Иоганна Георга Гаманна и «Федоном, или О бессмертии души» Моисея Мендельсона.

Нарисованный образ Сократа позволяет Эберхарду сделать философию Сократа критерием, в соответствии с которым можно разделить историю древнегреческой «научной» философии на два основных периода – «досократовскую философию» и «сократовскую философию».

Литература

1. Гаман И.-Г. *Aesthetica in nuce* / Иоган-Георг Гаман; пер. и ком. В. Х. Гильманова // Гильманов В. Х. Герменевтика «образа» И.-Г. Гамана и Просвещение: монография / В. Х. Гильманов. – Калининград: Изд-во КГУ, 2003. – С. 477–545. – (Серия *Stoa Kantiana*).
2. Лейбниц Г. В. *Опыты теодицеи о благодати Божией, свободе человека и начале зла* / Готфрид Вильгельм Лейбниц; пер. с лат. Ф. Смирнова // Лейбниц Г. В. *Сочинения в 4 тт.* / Готфрид Вильгельм Лейбниц. – Т. 4. – М.: Мысль, 1989. – С. 49–401. – (Философское наследие; Т. 108).
3. Райхерт К. В. Андрэ Лакс: «досократики» как термин историографии античной философии / Константин Вильгельмович Райхерт // СХОЛН. Философское антиковедение и классическая традиция. – Том 7. – 2013. – Выпуск 2. – С. 374–384.
4. Райхерт К. «Досократовская философия» Иоганна Августа Эберхарда / Константин Райхерт // *Sententiae*. Наукові праці Спілки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). – 2012. – XVI (1). – С. 110–120.
5. Böhm B. *Sokrates im 18. Jahrhundert*. – Neumünster: Wachholtz, 1966. – 318 S.
6. Charpentier F. *Das Ebenbild eines wahren und ohne pedantischen Philosophie, oder das Leben Sokrates*. Ins Deutsche übersetzt Von Christian Thomas. – Halle: Salfeld, 1693. – 152 S.
7. Charpentier F. *Les Choses mémorables de Socrate, Ouvrage de Xenophon traduit du Grec en Fiança es. Avec La Vie de Socrates, Nouvellement composée et recueillie des plus célébrés Auteurs de l'antiquité*. – Paris : Augustin Courbö, 1650. – 450 p.
8. Collins A. *A Discourse of Free-thinking, Occasion'd by the Rise and Growth of a Sect Call'd Free-Thinkers*. – London, 1713. – 90 p.
9. Cooper J. G. *The Life of Socrates*. – The 2nd ed. – London: R. Dodsley, 1750. – 180 p.
10. Eberhard J. A. *Allgemeine Geschichte der Philosophie zum Gebrauch Akademischer Vorlesungen*. – Halle: Hemmerdeshen Buchhandlung, 1788. – 332 S.

Teoria i praktyka – znaczenie badań naukowych

11. Eberhard J. A. Neue Apologie des Sokrates oder Untersuchung der Lehre von der Seligkeit der Heiden. – Berlin und Stettin bei Friedrich Nicolai. – Band 1. – 1776. – 540 S.
12. Eberhard J. A. Neue Apologie des Sokrates oder Untersuchung der Lehre von der Seligkeit der Heiden. – Berlin und Stettin bei Friedrich Nicolai. – Band 2. – 1778. – 560 S.
13. Hamann J. G. *Sokratische Denkwürdigkeiten // Hamann's Schriften. – Zweiter Theil. – Berlin: G. Reimer, 1821. – S. 1–51.*
14. Laks A. Introduction à la «philosophie présocratique». – Paris: Presses Universitaires de France, 2006. – 172 p.
15. Laks A. «Philosophes Presocratiques»: Remarques sur la construction d'une catégorie de l'historiographie philosophique // *Qu'est-ce que la philosophie présocratique? What is Presocratic Philosophy? / Édité par André Laks, Claire Louguet. – Lille: Presses Universitaires du Septentrion, 2000. – P. 17–38.*
16. Leonard M. Greeks, Jews, and the Enlightenment: Moses Mendelssohn's Socrates // *Cultural Critique. – 2010. – №74. – P. 183–199.*
17. Lessing G. E. Leibnitz von den ewigen Strafen // *Lessing G. E. Werke. – Bd. 7. – Donaueschingen im Verlage deutscher Klassiker, 1822. – S. 131–170.*
18. Lochman J. M. Apokatastasis // *Evangelisches Kirchenlexicon. – Bd.1. – Gottingen, 1986. – Col. 202–203.*
19. Marmontel de, J.-F. Belisaire / Édition établie, présenté et annotée par Robert Grandroute. – Paris: Société des Textes français modernes, 1994. – 247 p.
20. Mendelssohn M. Phädon, oder über die Unsterblichkeit der Seele. – Berlin und Stettin bei Friedrich Nicolai, 1776. – 300 S.
21. Ramus P. Scholae in tres primas liberales artes: videlicet 1. grammaticae 2. rhetoricae, quae olim quaestiones brutinae 3. dialecticae, quae olim animadversiones in organum Aristotelis (1581). – Frankfurt a. M.: Minerva Press, 1965. – 258 p.
22. Rosenberg H. Theologischer Rationalismus und vormarxlicher Vulgarliberalismus // *Historische Zeitschrift. – Bd.141. – 1930. – №3. – S. 497–541.*
23. Trapp M. Socrates in the Nineteenth and Twentieth Centuries. – Aldershot and Burlington, VT: Ashgate, 2007. – 235+XXII p. – (The Centre of Hellenic Studies, King's College London, Publications 10).
24. Trousson R. Socrate devant Voltaire, Diderot et Rousseau: La conscience en face du mythe. – Paris: Minard, 1967. – 154 p.
25. Vieillard-Baron J.-L. Platon et l'Idéalisme Allemand 1770 – 1830. – Paris: Beauchesne, 1979. – 408 p.

Афаг Султан кызы Мамедова*

К.ф.н.

Национальная Академия Наук Азербайджана

Институт Философии, Социологии и Права

Азербайджан, Баку, АЗ-1033, Наримановский район,

ул. Мамедзаде - 10, кв.104, E-mail: mamedov.afaq@yandex.ru

АМИН АР-РЕЙХАНИ ВИДНЫЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ВОСТОЧНОГО РОМАНТИЗМА

Как универсальное течение романтизм в социокультурной жизни восточных стран возник в конце XIX- начале XX вв. Подобно тому, как это было на Западе, романтизм на Востоке оказал большое влияние на все сферы духовной культуры, став неразрывной составной частью национальной культуры страны.

Развивая местный образ жизни и способы мышления, восприятия и освоения мира, отражая исторические пути развития народа, обычаи и традиции, национальные корни, язык и культуру, романтизм, возникший в разных странах в различное время, приобрел национальные особенности, сохранив тем не менее свою идейную целостность.

В Ближнем Востоке романтизм определенном смысле возник как реакция на утрату надежд просветителей. Философы, ученые и писатели, не видя ожидаемых результатов в реальности, стали искать новые пути преобразования общества. Романтики, переживавшие кризис, неэффективность рациональных способов и средств, применяемых просветителями, в отличие от своих предшественников в поисках совершенного человека и идеального общества отдавали предпочтение мистическим, эзотерическим способам восприятия мира.

В отличие от европейского романтизма, восточный романтизм не критиковал рационалистические идеи Просвещения, а, напротив, отводил их пропаганде широкое место. Это было связано с тем, что многие цели и идеи Просвещения и романтизма на Востоке сочетали в себе общечеловеческие интересы. Необходимо учесть и общность, сходство общекультурного уровня и социально-политического положения, медленное разрешение существующих проблем в эпоху, когда формировались эти течения.

Видный представитель Восточного Романтизма XX века, Амина ар-Рейхани (1876-1940) был мыслителем с глубоко национальным мышлением.

Как философ, Рейхани в своих произведениях критически анализировал события и процессы, происходившие в современную ему эпоху, выражая свое собственное отношение к ним. В некоторых произведениях, вошедших в сборник «Рейханият», философия мыслителя-романтика бросается в глаза наиболее отчетливо. В одном из такого рода произведений он писал: «Мысль в пространстве, проблеснув, прольет свет в пути планет и звезд. Из видимых и невидимых, больших и бесчисленных миров мысль поднимет этот маленький земной шар на высочайший

центр. Этот шар – лишь маленькая точка в бесконечном пространстве, в котором вращаются миллионы звезд, планет и спутников. Маленькая точка в этом близком-далеком пространстве. Это – наш мир, наша Земля. Несмотря на это, человека представляешь как гордого, ставящего себя выше даже Бога близнецов... Если бы пришлось поступить так, тогда, я думаю, авторы мысли имели бы на это большее право. Думать – молитва философа» [3. s.139].

Ар-Рейхани, высоко ценивший мышление и разум, производит впечатление материалиста и реалиста. Однако, предвидя такого рода обвинение в свой адрес, он обращается к ученым-материалистам: «Мир моих мыслей широк, мечты же мои – еще шире». Хотя философ-романтик и ценил гений ученого, все же предпочитал любовь, мечты и мир воображения романтического поэта. Свои мысли он обособывает следующим образом: «Давайте думать, как хотим, и жить, как думаем. Давайте иметь прекрасные мечты и любить, подобно тому, как мечтаем о прекрасной любви. Мне надоели способы анализа ученых, держащие жизнь людей в окружении темной пещеры и холодной могилы» [3. s.140].

Как в художественно-критических и публицистических произведениях, так и в художественном творчестве Рейхани исходит из эстетических критериев романтической философии. В его творчестве воедино слиты европейский романтизм и восточная мистика. Говоря словами автора, в нем сливаются воедино «восточный дух и западная культура». Как и его европейские предшественники, Рейхани идеализирует исторические традиции прошлого. Сопоставляя культурные ценности средневековья с современной ему эпохой, он отдает предпочтение первому. Он противопоставляет романтизированное прошлое полному противоречий современному ему обществу. Однако, несмотря на то, что Рейхани согласует историческое прошлое восточной культуры с романтической утопией, все же рекомендует строить будущее в соответствии с высшими идеалами прогресса, формируемого западной цивилизацией. Его романтический герой – общественный лидер с «восточным духом и западным умом». В ряде своих произведений наряду с необходимостью защиты восточной культуры от натиска западной цивилизации, Рейхани отмечал и позитивные стороны европейской культуры. Сравнивая восточный и западный способы мышления, автор показывал как отрицательные, так и положительные стороны двух культур. В своих очерках он повествует о бедах арабского народа в годы войны. Осуждая страшные события и беды, происходящие в мире, Рейхани выражает сомнение в существовании божественной справедливости, и уже в раннем творчестве выдвигает идею восстания против несправедливого общества, «страшного суда для тирана». В романтической повести «За стенами гарема» (1917) ар-Рейхани повествует о событиях, протекавших в Стамбуле в годы первой мировой войны. В этом произведении противоположные начала противопоставляются в облике двух сильных личностей. Одна из них – турок Джахан, человек положительный, с гуманистическими убеждениями, другая – немецкий генерал фон Валленштейн, находящийся под сильным влиянием философии Ницше. На примере столкновения двух противоположных моральных типов автор, опираясь на классическую философию, согласованную с древней восточной мудростью и моральными принципами, выдвигает свои собственные суждения. Однако каждый из этих моральных типов получает свое оправдание. В финале автор побуждает

Джахана убить фон Валлерстайна, выдвинувшего в философии идею морального кризиса. [См:3].

В формировании философских взглядов представителя восточного романтизма Амина ар-Рейхани наряду с творчеством западных романтиков существенную роль сыграла и суфийская философия. Влияние суфизма, идея всеединства, наиболее отчетливо проявляющиеся в поэзии философа-романтика, составляют стержневую линию многих его стихотворений, вошедших в «Песню мистиков» и другие книги. Художественное творчество романтика, воспевающего в стихотворении «Песня мистиков» Рабия, Халладжа, Руми, Араби и др., привлекает внимание богатством философских моментов. Хотя ар-Рейхани и идеализирует национальные ценности, понятие человека у него стоит выше понятий община и нация. По мнению философа-романтика, дух свободы человека не вменяется в религиозные и национальные рамки. Как трансцендентное понятие, свобода предшествует национальной, религиозной и социальной свободе; она заключена в природе самого человека. В «Песне мистика» ар-Рейхани пишет об этом так:

«Мы не преклоняемся ни перед полумесяцем, ни перед крестом

Не молимся ни Будде, ни Иисусу,
Мы не против мусульманина и еврея,
Мы свободны.

Мы – не Восток и не Запад,
Нет границы бытия наших корней,
Мы свободны» [2. s.106]

В философии всеединства ар-Рейхани триада «Бог-природа-человек» в кругу любви составляют единство, общность. Бог растворяется в своей любви к природе и находит воплощение во всех природных процессах и явлениях, превращаясь в природу. Человек же своей любовью к Богу возвышается и достигает вершин святости, сливается с божеством. Своими милосердием, добротой, мудростью он обретает божественный лик.

Для представителей восточного романтизма отличались не столько верой в ортодоксальную религию, сколько мистической верой в Бога. Амир ар-Рейхани в произведении «Песнь мистика» писал: «мы не приклоняемся ни кресту, ни полумесяцу. Мы не молимся ни Будде, ни Иисусу. Мы не питаем ненависти ни к мусульманину, ни к еврею. Мы свободны. Мы не восточные и не западные. Бытие наших корней безгранично. Мы свободны» [2.с.106].

ар-Рейхани пытался понять сущность религий, найти истину. Романтик считал, что Бог есть результат внутренней душевной веры человека, продукт субъективных нравственных чувств. Если человек, реализуя в своем поведении свои страсти и волю, всегда находится под контролем императивных моральных чувств, то он в душе чувствует Бога. Вера неразрывно связана с человеческим бытием. Человек не может прожить без веры. Поэтому Бог есть предмет и философского познания. Он неразрывно связан с предметом философского мышления. Выражая посредством различных образов природные и сверхъестественные основы веры в Бога, философ-романтик высоко ценил роль мистики и фанатизма в природе человека, в регулировании с помощью моральных норм его поведения. Однако ар-Рейхани несколько колебался в решении вопроса о выражении веры в Бога посредством

религий. Хотя религии и являются результатом веры, все же догматизация актов, принуждающих к вере, не удовлетворяла большинство романтиков. Религиозные институты и отличающиеся друг от друга верования не в состоянии нарушить единство Бога. Если религия превращается более в идеологию, нежели в психологию человека, то искренность отходит на второй план, что приводит к фальсификациям.

Подытоживая все изложенное, можно утверждать, что Восточной Романтизм обладал вместе с тем специфическими особенностями, связанными с конкретными национальными, социально-историческими и культурными условиями его формирования. С этой точки зрения, как универсальное социокультурное течение романтизм, независимо от того, где он возник, представляет собой целостное течение.

Список литературы

1. Мамедова А.С. Философия Азербайджанского романтизма XX века. Баку, 2003, 168 стр.
2. Rihani A.F. Chant of Mustics and other Poems, Beirut, Rihani Hoyse, 1970. 370 p.
3. Rihani A.F. Arabia's Contribution to Civilization and the Poetry of Arabia, Washington, D.C., 2008.

Гаврилюк Т. В.

кандидат философских наук, доцент,
докторант Киевского национального
университета имени Тараса Шевченко

ПРОБЛЕМА ПОЛА В ХРИСТИАНСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ

Во все времена истории христианства проблема пола была одним из важных и открытых вопросов. Это связано с тем, что она непосредственно касается вопроса возможности познания Бога, а так же наличия и восстановления образа Бога в человеке.

Открытым и актуальным этот вопрос остается и в современности потому, что ответы на него изменяются с течением времени и, в определенном смысле, зависят от социокультурного уровня общества. Социокультурные детерминанты обуславливают так же различия в подходах и постановке проблемы пола в христианских конфессиях, что отражается в специфических особенностях современного видения проблемы, не смотря на тот факт, что все конфессии исходят из общего вопроса: значение и роль пола в познании Бога.

Кратко возможно очертить круг вопросов в которых раскрывается антропологическая проблема пола – 1) творение мира как сферы человеческого бытия; 2) изначальная данность человеческой природы выходить за пределы собственной личности как основа познания Бога; 3) возможность продолжения человеческого рода в условиях «падшей» природы.

Согласно христианской антропологии человек совершенное творение Бога, призванное господствовать над животными и растениями, заботиться о них. Величие человеческой природы выразил Григорий Нисский, указывая на то, что «человек, усиленный Божиим благославлением, велик был по достоинству, потому что поставлен был царствовать над землею и над всем, что над ней; имел прекрасный вид, потому что соделался образом красоты первообразной; бесстрастен был по естеству, потому что был подобием Бесстрастного» [6, с. 24]. Человек был мудрым и полным любви, поэтому, как отмечает Ефрем Сирийский, «Адам принял власть над землею и соделался владыкою всего в тот же день» [8, с. 221]. Но, в определенном смысле, творение человека к этому моменту было не законченным, поскольку человеку не хватало «помощи, соответствующей ему» (Быт. 2:20). Творение продолжается тем, что Бог «изымает» из бока человека жену, призванную быть ему равным помощником. Здесь впервые упоминается половое различие. На фоне своего помощника, отличного за полом, человек осознает себя мужчиной, а ее женщиной. В конечном итоге, существующий в сотворенном мире человек имеет двойную природу – мужскую и женскую, которые взаимозависимы между собой. Эта взаимозависимость обуславливается познанием друг друга, включающего в себя и телесность, ведущую к конечной цели – «единой плоти» мужа и жены (Быт. 2:24; 1 Кор. 6:16).

Однако, факт последовательности творения, сначала человека, а затем жены, в истории христианской мысли рождал не мало споров. Преимущественно

проблема сосредоточена вокруг женщины. Как отмечает Мирья Кутцер, «документы, затрагивающие тему пола, говорят практически только о женщинах, в то время как мужская идентичность, по всей видимости, считается чем-то само собой разумеющимся» [2, с. 97]. Можно с уверенностью говорить, что общим для христианских конфессий есть понимание подчиненного положения женщины.

В Католичестве подчиненность женщины по отношению к мужчине выводится из повествования о творении. В истории католической мысли не мало примеров, когда наличие образа Божьего в женщине ставало предметом острых споров. «Со времен поздневетхозаветной эпохи, - пишет Мирья Кутцер, - подверженной эллинистическому влиянию, принято считать, что только мужчина обладает полноценным разумом. Женщина же в противоположность ему имеет производное и по сравнению с ним ущербное бытие» [2, с. 90]. Подобная установка возникла на почве разделения чувственного и рационального между полами. Впервые подобное встречаем в трудах Филона Александрийского, где создание полов аллегорически сравнивается с творением духа и чувственного восприятия. При этом мужчина является символом высшего проявления разума и воли и, таким образом, содержащий в себе образ Божий, а женщина является носителем чувственного восприятия, находящегося в области тела, что делает ее особенно подверженной страстям. Каждый человек имеет в себе чувственное и рациональное, соответственно, мужское и женское. Каждый должен следить за тем, чтобы мужское не было подавлено женским, и не дать чувственному господствовать над рациональным. В последствии такое понимание лишается аллегорической формы и на протяжении многих веков женщина отождествляется со страстями и чувственными проявлениями души. Мирья Кутцер указывает на то, что «подобно тому как более возвышенному духовному разуму следует господствовать над низменной чувственностью, так и жене следует подчиниться мужу ради своей собственной безопасности – этот образ человека просуществует вплоть до церковных деклараций XX в.» [2, с. 92].

В XX веке, на почве движений за права женщин и феминистских течений, вопросу дихотомии полов принимает острое звучание. Появляются гендерные теории, раскрывающие современное понимание сочетания sex и gender. Женщины стараются показать, что характеристики женщины как вида, ее телесности, психосоматики, ролевого самосознания, не в последнюю очередь зависимы от социокультурных установок и, в определенном смысле, являются категорией политической.

Второй Ватиканский собор не оставил без внимания этот острый вопрос. В Пастырской Конституции *Gaudium et spes* отмечается, что «Бог сотворил человека не одиноком: ведь с самого начала Он «мужчину и женщину сотворил их» (Быт. 1: 27), и их союз стал первой формой общности человеческих личностей. Ибо по своей внутренней природе человек – существо социальное, и вне отношений с другими людьми он не может ни жить, ни развивать своих дарований» (GS 12). В главе II «О человеческом сообществе» Собор утверждает равенство полов: «Поскольку все люди, обладающие разумной душой и сотворенные по образу Божию, имеют одну и ту же природу и одно и то же происхождение, и поскольку им, искупленным Христом, свойственно одно и то же призвание и Божественное предназначение, то следует все яснее признавать основополагающее равенство между людьми», далее выражается сокрушение по поводу исторически сложившихся ущемлений женских

прав: «Конечно, весьма прискорбно, [...] если женщине отказывают в праве свободно выбирать себе мужа и тот или иной жизненный статус либо получать доступ к образованию и культуре на равных правах с мужчиной» (GS 29).

В Православии понимание подчиненного положения женщины базируется на иерархичном видении мира. Иерархия предусматривает каждому сотворенному существу определенное, предназначенное только для него, место. В контексте взаимоотношений мужчины и женщины Православие базируется на словах апостола Петра: «Жены, повинуйтесь своим мужьям» (1 Пет. 3:1) и апостола Павла: «Жены, повинуйтесь своим мужьям, как Господу, потому что муж есть глава жены... Но как Церковь повинуется Христу, так и жены своим мужьям во всем» (Еф. 5:22 – 24); «Хочу также, чтобы вы знали, что всякому мужу глава Христос, жене глава – муж, а Христу глава – Бог... Ибо не муж от жены, но жена от мужа; и не муж создан для жены, но жена для мужа» (1 Кор. 11:3, 8-9). Как отмечает диакон Георгий Максимов, «Жене определено послушание. Это объясняется прежде всего тем фактом священной истории, что женщина была создана позднее мужчины из ребра Адамова как помощник ему» [2, с. 82]. Положение помощника подразумевает подчинение и послушание.

Однако, современная православная мысль акцентирует внимание на том, что послушание женщины мужчине не указывает на ее ущербность или какую-либо недостаточность или неполноценность. В контексте человеческой природы и возможности духовного становления мужчина и женщина равны. Нельзя сказать, что это новое слово в православной мысли. Такое понимание базируется на святоотеческой традиции. Так, Иоанн Златоуст указывал на равные возможности мужчины и женщины следовать Христу: «Не одни только мужи вступали сюда, дабы жены, ссылаясь на слабость пола, не думали иметь благовидное оправдание, и не одни только жены подвизались, дабы не был посрамлен мужской пол; но и из тех и из других многие провозглашены победителями и получили венцы, дабы не был посрамлен мужской пол; но и из тех и из других многие провозглашены победителями и получили венцы, дабы ты самым делом убедился, что во Христе Иисусе нет ни мужского пола, ни женского (Галл. 3:28), что ни пол, ни слабость телесная, ни возраст и ничто другое подобное не может препятствовать шествующим по пути благочестия, если мужественная готовность, бодрое настроение духа и горячее и пламенное чувство страха Божия вкоренены в душах наших» [5, с. 2].

Диакон Георгий Максимов высказывает мысль, что половое разделение указывает на знак неполноты человека, требующей восполнения. Эта неполнота говорит о заложенной в человеке направленности к большему совершенству, которая реализуется единственно в общении с другими людьми. Таким образом, «по сравнению с этой позитивной возможностью и заданностью, которую Бог даровал человечеству через половое различие, единичное, однополое бытие человека является ущербным, что засвидетельствовал Сам Господь, сказав об одиноком Адаме: не хорошо быть человеку одному; сотворим ему помощника, соответствующего ему (Быт. 2:18), и этим помощником, подобным ему (Быт. 2:20), костью от костей его и плотью от плоти его (Быт. 2:23), стала женщина» [2, с. 79]. Таким образом, можно утверждать, что совершенным творением есть двуполое состояние человека. Необходимость отношений и способность к раскрытию себя в отношениях подчеркивается наличием

пола. Поэтому не существует человека вообще. Существуют мужчины и женщины со взаимодополняющими друг друга качествами.

Одним из распространенных толкований необходимости двуполой человеческой природы является предположение того, что Бог предвидел грехопадение людей и устроил их природу таким образом, чтобы в падшем состоянии они имели возможность продолжения человеческого рода. На почве такого толкования целью и смыслом существования женщины выступает детородная функция. Так, Августин рассуждая о том, почему Бог создал в помощники мужчине женщину, ведь мужчина был бы ему лучшим помощником, приходит к выводу, что помощь ожидалась лишь в деле рождения потомства [2, с. 93]. Но из творений других апологетов христианства мы видим, что такая точка зрения не является основополагающей. Отмечая важность материнства, указывается на то, что взаимоотношения мужчины и женщины необходимы для полной реализации человеческой личности и полноценности бытия: «Не может быть такой близости у мужа с мужем, какая у жены с мужем, если только кто законно сочетался с нею... В самой природе нашей есть какое-то страстное влечение, непонятное для нас, которое соединяет эти тела (мужа и жены). Вот и вначале жена произошла от мужа, а после от жены и мужа муж и жена. Замечаешь ли союз и единство?.. Много от этого бывает зла, много и добра и для семейств, и для обществ. Ничто так не укрепляет нашу жизнь, как любовь мужа и жены» [4, с. 2].

Здесь поднимается еще один очень важный вопрос – какую роль в жизни человека играет любовь. Любовь между мужчиной и женщиной часто становится примером выражения любви к Богу. Так, у Иоанна Лествичника мы находим: «Блажен, кто имеет такую любовь к Богу, какую страстно любящий имеет к своей возлюбленной». Именно в любви к другому человек преодолевает себя. Как отмечает Владимир Зелинский, «любовь земная вовсе не спасает нас от самих себя, но она с такой силой ставит нас пред реальностью другого человеческого существа, делает нас зависимыми от него, что эта зависимость открывает нам смысл, исток и, в каком-то смысле, правду нашего существования. По сути, всякая подлинная любовь должна открывать нам лицо Божие в красоте другого» [3, с. 76]. Таким образом, человек создан двуполом, чтобы иметь возможность через любовь к другому познать себя и Бога. Другими словами, человек только в двуполом состоянии способен раскрыть в себе Бога, поскольку Бог есть Любовь. Любовь является образом существования Троицы и человек, как образ Бога, призван к Любви, к раскрытию в себе Того, Кто есть его творцом.

Важно отметить тот факт, что богословы склоняются к мысли о том, что такая любовь была присуща Адаму и Еве. Она делала их открытыми друг для друга и для Бога. Возможна ли такая любовь в наше время? Богословы отвечают – да, но только как дар Божий тем супругам, которые вместе стремятся к Богу, помогая и поддерживая в этом друг друга [7].

В Пастырской Конституции *Gaudium et spes* это выражено следующими словами: «супруги являются соработниками и выразителями творческой любви Бога» (GS 50). Брак между мужчиной и женщиной становится тем местом, где сексуальность выходит за пределы греха и составляет неотъемлемую часть любви, объединяющую мужчину и женщину в «одну плоть». Брачная любовь мужчины и женщины становится символом соединения Жениха со Своей Невестой – Христа с

Церковью.

Папа Бенедикт XVI в своей энциклике *Deus caritas est* раскрывает сущность любви и ее роль в отношениях человека и Бога, и мужчины и женщины. Раскрывая разные контексты понятия «любовь» он отмечает, что «любовь между мужчиной и женщиной, которая не возникает по мысли и желанию человека, а в некотором смысле навязывается ему извне, древние греки называли «эросом». Однако, ««эрос» должен быть очищен и упорядочен, чтобы он вел не к сиюминутному исчезающему удовольствию, а к действительному предвкушению пика нашего бытия, того блаженства, к которому устремлено все наше человеческое существование». Это возможно при условии, если «эрос» переходит в «агапе», любовь «нисходящую», укорененную в вере и очищенную ею. Такая любовь черпает силы из Любви Божественной, которая «исходит от Бога и объединяет нас в Нем; благодаря этому слиянию любовь созидает единое «мы», преодолевающее все разделения и соединяющее нас до тех пор, когда в конце концов «будет Бог все во всем» (1 Кор. 15:28)» [1].

Подводя итог, следует отметить важные выводы современной христианской мысли о проблеме пола. Прежде всего, мужчина и женщина признаются в равной степени носителями образа Бога, они являются в равной степени свободными и разумными существами.

Новым словом христианской антропологии о проблеме пола является понимание роли любви. Мужчина и женщина, объединенные общей природой и общей сущностью могут стать проявлением Божественной любви на земле. Они призваны жить в общении любви, и по-своему отражать то общение любви, которое существует в Боге как Троице.

Любовь коренным образом отличает природу человеческого размножения от животного. Мужчина и женщина, как носители образа Бога каждый в своей личности, в любви к друг другу отражают образ Божественной Троицы и, в соединении своих тел и душ, в открытости и дарении себя друг другу рожают новое человеческое существо, и, таким образом, осуществляют образ Троицы.

Мы приходим к выводу, что в современной христианской антропологии любовь и продолжение рода понимается как онтологическое условие бытия человека, которое подразумевает наличие полов в человеке как необходимость. Половое различие людей и любовь, как необходимая форма их взаимоотношений, призваны реализовать в природе сотворенного мира божественный образ жизни, бескорыстный дар себя другому, взаимный обмен жизнью, конечная цель которого – обожение, воссоединение человека с Богом.

Современные выводы христианской антропологии о проблеме пола имеют огромное значение в условиях современной культуры, которая переживает кризис семьи, кризис личности и усиление отчужденности между людьми. Учение о том, что любовь как агапе является необходимым условием развития и реализации личности и осуществления смысла человеческого существования есть актуальным и для верующего, и для атеиста.

1. БЕНЕДИКТ XVI DEUS CARITAS EST Энциклика - Режим доступа к документу-
http://www.benedikt XVI.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=681
2. Богословская антропология. Русско-православный /римско-католический словарь: издания на русском и немецком языках / Под науч. Ред. прот. Андрея Лоргуса, Б.Штубенрауха. – М.: Паломник; Никея, 2013. – 736 с.
3. Зелинский В. свящ., Костомарова Н. Загадка «единой плоти» или попытка задуматься о христианском браке / Семья в постатеистических обществах: / Сост. К.Сигов. – К.: Дух і літера, 2002. – 290 с.
4. Златоуст Иоанн, свт. Беседы на послание к Ефесянам // Творения. Т.9. СПб, 1905.
5. Златоуст Иоанн, свт. Похвала святому Игнатию Богоносцу // Творения. Т.2. СПб, 1896.
6. Нисский Григорий, свт. Об устройении человека // Восточные отцы и учителя Церкви. Т.2. М., 1995.
7. Пол многообразие аспектов и проблем // Христианская антропология и психология. [Электронный ресурс] - Режим доступа к документу - <http://www.xpa-spb.ru/slov/1-18.html>
8. Сирий Ефрем, прп. Слово на второе пришествие Господа нашего Иисуса Христа // Творения. Ч. 2. М.: Изд. отд. Московского Патриархата, 1993.

Стасюк Л.О.

доцент, кандидат філософських наук,
Житомирський державний університет імені Івана Франка

ФЕНОМЕН ОРТОДОКСІЇ У ХРИСТІЯНСТВІ

Виявлення ортодоксії як однієї із світоглядно-конфесійних констант християнства уможлиблює розуміння усієї повноти його релігійного буття як самодостатньої культурно-релігійної і конфесійної традиції. Осягнення феномену ортодоксії обумовлює потребу філософської рефлексії, об'єктивізації, раціонального обмеження та глибинного проникнення у сутність її категоріальної інтерпретації у християнстві.

Категорія «ортодоксія» (з грец. *orthos* — правильний і *doxa* — думка) перекладається як правильна, пряма послідовність, думка, належність до світогляду, традицій, засад певного вчення, яке не припускає жодного відхилення. Статичний етимологічний елемент предметного поля ортодоксії має полісмилове навантаження, що зумовлює наявність її численних трактувань.

Релігійне вираження ортодоксії насамперед розглядається богословами і означає істинність, неухильне дотримання церковного віровчення. На підвалинах релігійної парадигми вибудовуються концептуально-сміслові структури, у яких допускаються гетерогенні дефініції ортодоксії у різних контекстах. Їх узагальнення привело нас до наступного структурування інтерпретацій категорії «ортодоксія». Перше, використання для позначення християнства загалом і його основних догмат (від грецьк. *dogma* – згідно з християнським вченням істина Божественного походження), коли безумовне дотримання правил віри, витлумачених у поширених символах віри стало витребуваною умовою збереження власної ідентичності та потребою внутрішньохристиянських комунікацій. Будучи небіблійним поняттям, ортодоксія виникає і набуває значущості у лоні християнства II ст. за обставин антагонізму християнського дуалістично-песимістичного світогляду із моністично-оптимістичним світоглядом пізніх стоїків, із гностицизмом і його прихильниками офітами і докетами, пізніше із тринітаризмом, христологічними відхиленнями тощо. Хоча східний і християнський гностицизм, неопіфагореїзм, неоплатонізм та деякі містичні культу певною мірою підживлюють релігійне світорозуміння. Проте у хаотичному переплетенні різноманітних течій, культів виникає необхідність збереження істинності християнського віровчення, його ортодоксії, яка з часу поширення перших ересей вживається як їх антонім. Відтак, з «конституюванням християнської ортодоксії гностицизм відштовхується на ідеологічну периферію, і в середні віка проявляє себе лише у якості семантичного аспекту ересей» [8].

Зазначимо, що ідея ортодоксії з'явилася і постулюється у Новому Заповіті (1 Кор 15:1-11, Гал 1:6-9, Тим 4:3-4, Тим 6:3 і т.д.), де неодноразово проповідується ідея про унікальний теологічний і фактичний зміст Євангелія. У християнській нарративній традиції категорія «ортодоксія» вперше фіксується у «Церковній історії» грецького релігійного діяча Євсевія Кесарійського, який поряд з іншими християнськими

богословами-апологетами безпосередньо брав участь в укладенні канонічного списку текстів для формування Нового Завіту. Водночас, нами виявлено, що у деяких російськомовних перекладах цієї вагової 10-ти книжної пам'ятки з історіографії перших віків християнства, категорію «ортодоксія» замінено на її етимологічну тотожність. Зокрема у 3-й книзі (у тезі, де й було вперше її вжито) Іриней Ліонського і Климента Александрійського названо «вождями церковного правочерв'я» [5, с. 99]. Отримуючи статус підґрунтя церковної доктрини, віроповчальних рамок в доробках християнських апологетів, у II – початку IV ст. ортодоксія вживається у сенсі передусім трансляції максимально наближених до витокових Божественних істин та віднайдень способів їх адекватного обґрунтування, що офіційним задокументуванням в едиктах 390 р. і 392 р. закріпило за ортодоксальним християнством позицію державної релігії. У добу «Золотого віку» Візантії, коли імператор Юстиніан I, усвідомлюючи важливість християнства для зміцнення держави, єдності церковної і світської влади, декларував нові церковні та законодавчі кодекси, основані на принципі цезарепапізму, ортодоксія знаходить широке застосування для дефініції тих богословських поглядів, які вважалися відповідними Євангелії та церковному вченню.

Еволюція становлення догмат засвідчує тривання процесу їх формування протягом II–VI ст. відповідно до релігійних і соціальних потреб суспільства. Звернемо увагу на необхідність розрізнення догмат як носіїв внутрішньої сутності і засади християнської релігії, її віровчення від етичної оцінки, цінностей, норм, принципів, морального ідеалу як центральних компонентів моралі, належних до структурних етичних категорій, які поряд із сутнісними етичними категоріями, охоплюючи весь діапазон морального життя, віддзеркалюють інтенції людства до усвідомлення буття у його аксіологічних вимірах. Християнські догмати, детермінуючись істиною вірою і невід'ємною частиною віровчення, окрім відношення до апріорної і всезагальної істини, характеризується офіційно-церковним формуванням, розглядом та обов'язковістю, безумовним визнанням кожним християнином. Ідеологічної і практичної атрибутності кафолічної апостольської церкви ортодоксія набуває у процесі формування і проголошення основних догмат, жоден з яких спершу не поставав у досконалому вигляді, на перших семи Вселенських соборах (IV–VIII ст.), де було констатовано відмінність «ортодоксального вчення від засуджених ересей» [1, с. 397] і зафіксовано з прийняттям Нікео-Константинопільського Символу віри, у якому аксиміотичні і зобов'язувальні константи репрезентують сутність християнського світогляду. Саме завдяки становленню догми як даної в Одкровенні витокової істини, виробленої як специфічний механізм самозбереження і утвердження офіційної доктрини, власне, й збереглося християнство як тип світогляду, а те, що не відповідало його ортодоксальним засадам вважалося ересю. Таким чином у процесі саморозвитку у гетероортодоксальному просторі, що вміщує невизнані з певних причин християнською церквою богословські ідеї і погляди, формуються ортодоксальні доктрини.

Закономірним в еволюції релігії постає диференціація більш універсальних і загальних систем на локальніші, самодостатність яких уможлиблювала репродукування нової цілісності. На прикладі християнства це стосується другого, найпоширенішого використання ортодоксії як оціночно-семантичного еквіваленту православ'я. Після розділення церков у 1054 р. ортодоксія як потреба

легітимації православної системи ідентифікується і закріплюється за вченням Константинопольської, Александрійської, Антиохійської та Іерусалимської церков. Незважаючи на маніфестації ортодоксії як фундаменту, на якому вибудовуються духовні засади суспільства, у російському православ'ї початку ХХ ст. спостерігаються ліберально-оновлювальні тенденції, котрі спростовували ортодоксально і консервативно орієнтовані богослови Казанської духовної академії на сторінках щомісячного журналу «Православный собеседник». У філософській думці існує різне відношення і оцінки виявів цієї категорії у процесі духовно-практичного освоєння людиною світу. Відтак, досліджуючи кризу у православ'ї початку III тисячоліття, А. Колодний серед причин кризового стану визначає його «ортодоксальність, голе обрядодіяння, відсутність організованого мирянського руху, незначне благодіяння» [6, с. 197]. У процесі будь-яких взаємодій православної ортодоксії чи то єдності, чи зіткнення з суперечливими світоглядними позиціями, нормативно-ціннісними орієнтаціями, формується відповідне ставлення до канонічного православ'я. Зокрема світобачення і родова релігійність батьків М. Бердяєва спричинила його рішучу незгоду з тією ортодоксією, яка базується на екзистенційному світобаченні. «Я оголошував повстання проти всякої ортодоксії, все рівно марксистської чи православної, зазначає філософ, коли вона мала зухвалість обмежувати чи знищувати мою свободу» [2, с. 57].

Отож, важливим фактором наступної інтерпретації ортодоксії стало, як нами уже було відмічено, розділення церков на православну і католицьку, чим обумовлена менш уживана, проте достатньо представлена у філософській і теологічній літературі правомірність запиту про істинність окремих католицьких вчень і його конфесійного віровчення загалом як окремої концептуалізації, так і у контексті порізаних релігійно-етичних, релігійно-економічних, релігійно-правових та інших концепцій. Зокрема, розгортаючи зміст компаративного аналізу господарської, насамперед кальвіністської етики, з іншими напрями християнства, здійсненого М. Вебером, етичні засади аскетичного протестантизму відрізняють від «ортодоксальних католицьких поглядів» [3, с. 15], розуміння людини розглядають в рамках «східної ортодоксії» [3, с. 16], що ототожнюється з православною аскезою, притому і католицизм і православ'я визначають «двома різновидами християнської ортодоксії» [3, с. 15]. За зразком доробку Іоанна Домаскіна «Об ортодоксальной вере» Петром Ломбардським здійснено першу систематизацію католицьких догмат. Підґрунтям догматичного богослов'я і першорядним напрямом католицької філософії з XIV ст. стала філософсько-теологічна система Фоми Аквінського як вершина у «розвитку ортодоксальної схоластики» [10, с. 496]. На відміну від православної церкви католицька продовжувала генерувати догмати. Як от поняття чистилиця, що у I ст. існувало як уявлення, Фома Аквінським було розроблене у вигляді вчення, а прийняте як догмат на Флорентійському соборі у 1439 р. і затверджений на XIX Триденському соборі (1545-1563), де також проголошено догмати про первородний гріх, про пріоритет Папської влади над авторитетом Вселенських соборів. ХХ Вселенський собор – I Ватиканський (1869-1870) легітимізував догмат про непогрішність Папи, постановами Пап у 1854 р. утверджено догмат про непорочне зачаття Марії; у 1950 р. – про тілесне вознесіння Марії.

Наступна інтерпретація ортодоксії пов'язана з протестантизмом – третім

напрямом християнства. Формування доктрин протестантизму як і християнства та інших світових релігій чиниться в умовах системної кризи. Така криза охопила середньовічне суспільство, вади якого влучно викривав у своїх сатиричних творах «Похвала глупоті», «Домашні бесіди» Е. Роттердамський, беручи за зразок «ортодоксальність вчень Отців церкви» [10, с. 333], він виступав проти безплідної схоластики, марновірства, католицького догматизму, обскурантизму, обрядового формалізму, критикував забобонність, фанатизм, індульгенції, недобрпорядність і обмеженість граматиків, риторів, діалектиків, купців, астрологів та ін., безчесність і егоїстичність духовенства і світських осіб, оскільки «папам, кардиналам та єпископам розкіш до впадоби не менше, ніж державцям, а часом і дужче» [9, с. 83]. Криза торкнулася соціокультурних засад економічного і політичного устрою суспільства, його ідеологічної площини та обумовила виникнення Реформації, яка як духовне явище інноваційвала нетрадиційні конструкти релігійних і моральних цінностей та відіграла провідну роль інкультурації протестантизму, ортодоксальні доктрини котрого охоплюють теологічні ідеї М. Лютера і Ж. Кальвіна.

Застосування категорії «ортодоксія» стосовно протестантизму має певні особливості. Вербалізація ортодоксального протестантизму має відтінок конфесійної належності до лютеранської, кальвіністської традиції періоду їх становлення як наслідку європейських реформаційних рухів у XVI ст., коли основні принципи лютеранського віровчення були сформульовані М. Лютером і Ф. Меланхтоном у Аугсбургському сповіданні. Окрім Святого Письма своєрідними священними книгами лютеран є «Великий» і «Малий катехізіс», складені М. Лютером, об'єднані у «Книгу згоди», Шмалькальденські статті та «Формула згоди», а основні принципи кальвіністського віровчення містяться в основній праці Ж.Кальвіна «Інституція, або Навчання християнській вірі». З кінця XVI – початку XVII ст. кальвіністське віросповідання втрачає крайній радикалізм, властивий вченню Ж. Кальвіна та в деяких питаннях уподібнюється до лютеранського вчення. Джерелом сучасних символів віри кальвіністів (реформатів) є Святе Письмо, основні концепції Ж. Кальвіна в дещо помірніших формах викладу та низка наступних віроповчальних документів: Гейдельберзький катехізіс, Бельгійське віровизнання, Канони Дортського Синоду тощо.

У сучасній філософсько-релігієзнавчій контекстуалізації, характеризуючи загальнопротестантські тенденції у початку XX ст., визначаються інтенції К. Барта «відродити ортодоксальний протестантизм доби Реформації» [7, с. 8]; дефініції неоортодоксії як напряму протестантської думки, зорієнтованої на реконструювання «ідеї ранньої Реформації, особливо розуміння Бога і людини в ортодоксальному протестантизмі – лютеранстві і кальвінізмі» [10, с. 301]. Натомість у використанні категорії «протестантська ортодоксія» акцент ставиться на теоретичному аспекті теології М. Лютера і Ж. Кальвіна. Відомий сучасний філософ П. Саух зауважує, що «протестантська ортодоксія» змушена була пройти період поверхової раціоналістичної систематизації» [1, с. 433]. Використання поняття ортодоксія у протестантському напрямі християнства продовжується стосовно його витокових конфесій або їх основоположних вчень. Зокрема лютеранську ортодоксію ототожнюють з лютеранським богослов'ям, сформованим після М. Лютера і закріпленим у 1577 р. Формулою Згоди, визнаної більшістю лютеранських церков з метою їхнього

об'єднання навколо спільноузгодженої теологічної позиції у XVI ст., притому цей документ залишається «вираженням лютеранської ортодоксії до сьогоднішнього дня» [4]. А. Швейцар згадує ортодоксальне лютеранство у контексті визначення релігійної належності С. Баха. Ідею стійкості віри, зародженої внаслідок Божої благодаті, як доказу обраності М. Вебер називає «ортодоксальною кальвіністською доктриною» [3, с. 127].

Таким чином, становлення ортодоксії у християнстві відбувається за обставин системної кризи на тлі гетероортодоксальності. У процесі розвитку ортодоксія стає світоглядним імперативом та безпелаяційною істиною християнства та його напрямів.

Література:

1. Академічне релігієзнавство. [За наук. ред. проф. А. Колодного]. – К. : Світ Знань, 2000. – 862 с.
2. Бердяев Н.А. Самопознание (опыт философской автобиографии) / Н.А. Бердяев. – М. : Международные отношения, 1990 – 336 с.
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер. – К. : Основи, 1994. – 261 с.
4. Дэвид К. Бернард. Лютеранская ортодоксия. История Христианского Учения [Електронний ресурс] / Бернард Дэвид К. – Режим доступу: http://acts29.ru/uchenie/history/?id_chapter=9&part=2
5. Кесарийский Е. Церковная история в 10-ти книгах / Кесарийский Евсевий. – Кн. 3. – М. : Библиотека «Вехи», 2004. – 371 с.
6. Колодний А. М. Україна в її релігійних виявах [монографія] / Анатолій Колодний. – Львів: СПОЛОМ, 2005. – 336 с.
7. Лифинцева Т.П. «Теология кризиса» Карла Барта: «оправдание верой» / Т.П. Лифинцева // Научные ведомости БелГУ. Серия: Философия. Социология. Право. 2009. – №8. – С. 5-11.
8. Можейко А. Гностицизм. История философии. Энциклопедия. [Електронний ресурс] / А. Можейко. – Режим доступу: www.psylib.kiev.ua
9. Роттердамський Е. Похвала Глупоті. Домашні бесіди / Еразм Роттердамський / [Пер. з лат. В. Литвинова] – К. : Основи, 1993. – 319 с.
10. Християнство: Словарь. – М. : Республика, 1994. – 559 с.

Нагіленко І.А.

старший викладач кафедри гуманітарних наук,
Житомирський державний технологічний університет

ГАРМОНІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В українському суспільстві громадяни хочуть гарно і заможно жити. Тому в 1991 році на виборах переміг кандидат у президенти, який запропонував не орієнтуватись на національну ідею, а ставити на перше місце споживацькі ідеї. Ми обрали керівників, які хотіли гарно жити, вони сформували свої команди, які також хотіли гарно жити.

В результаті Україна, маючи найбагатші природні ресурси, стала країною третього світу. Так Юрген Габермас стверджував, що «Ми живемо за суспільного ладу, в якому економічне зростання прагне вивищитися над усім іншим, але така ситуація призводить до втрати сенсу повсякденного життя.»[1, с.28] І це сталося з українським суспільством.

Поступово за роки незалежності внаслідок політичної боротьби українськими громадянами були сприйняті два підходи, які дають можливість поєднати між собою національні й споживацькі ідеї, пропонувати свій шлях до забезпеченого життя. Ці два підходи сформувались у ХІХ – ХХ століттях. Умовно назвемо ці два підходи так: один західний, а інший східний тому, що в Україні є ще північ, центр, південь. На даний момент політично сформувались і мають вплив на інші регіони західний та східний варіанти.

У світогляді індивіда західний варіант у культурі та історії виходить з таких положень, що українці сформовані полянами-руси́нами, древлі́нами, сіверя́нами, ули́чами, тиверцями, бужанами, воли́нянами, дулі́бами, білими хорватами, які й створили Київську Русь. Правонаступницею якої була Козацька держава, Українська народна республіка, Західна українська народна республіка та Українська повстанська армія. Тому українці є титульною нацією, а українська мова – державною.

У політичній сфері світогляд орієнтується на виборність та звітність керівників, віддаючи переваги прямій демократії, як це було у Козацькій державі, де всі посади, починаючи від сотника до гетьмана, були виборними, а всі основні питання вирішувала громада села або міста.

В економічній сфері була ринкова економіка з соціальними гарантіями: за часи козачини селяни були особисто вільними і платили податки, чумаки займались бізнесом, козаки несли військову службу.

У західному варіанті, який охоплює Північ і Центр, велику роль грає національна ідентичність і нація. «Є регіони (Захід і Центр), де нація і національна ідентичність справді є центральними категоріями ...»[2, с.335]

Всі ці складові західного - українського світогляду виникають на основі психології українців, які сприймають існуючий світ через єдність розуму та відчуттів, реалізують через власну волю, що породжує індивідуалізм з глибоким розумінням і відчуттям своєї національної ідентичності. Це робило домінуючою рисою психології

цілеспрямованість, з пануванням у системі мислення раціоналізму або логіки. Індивідуалізм з відчуттям та розумінням своєї належності до роду та нації.

Східний варіант у світогляді індивіда в культурі та історії орієнтується на те, що Київська Русь – це перша російська держава, а українці та білоруси – це росіяни, що зазнали впливів поляків та австрійців. Переяславська рада об'єднує російський народ, а правонаступницею Київської Русі стає Московське князівство, продовжувачем Московського князівства стає Російська імперія та Союз Радянських Соціалістичних Республік, частиною якого є Українська Соціалістична Республіка. Тому російська мова повинна бути другою державною в Україні.

У політичній сфері схильність до керованої демократії, коли керівник обирається, але не звітує виборцям. А керівник, забираючи у громадян їх права і свободу, гарантує їм мінімальне матеріальне забезпечення.

У економічній сфері схильність до дирижизму, де держава не тільки встановлює правила гри на ринку, а є власником номер один, який практично визначає кому можна залишитись на ринку, а кому --ні.

Український світогляд під впливом цих положень зазнає змін, у співвідношенні розуму, відчуттів пануючу роль грають відчуття, які реалізуються через власну волю. Тому в східно-українському світогляді у психології домінуючою рисою стає впертість. А індивідуалізм не має ніяких зв'язків з родом та нацією.

У східному варіанті, який охоплює Південь, домінуючу роль грає соціальна ідентичність. «...і є регіони (Південь і Схід), де центральне місце займають соціальні ідентичності (робітників і пенсіонерів).»[2, с.335]

Вихід з цього глухого кута можливий, коли стосунки між носіями західно - українського та східно - українського світоглядів будуть базуватися на спільній психології та компромісі.

Українське суспільство має єдину психологію, виникає вона при становленні гармонії між розумом і відчуттям та реалізації її через власну волю і є цілеспрямованістю, яка може стати впертістю у емоційної особистості або в екстремальній ситуації. Ця психологія є основою українського національного характеру і діє вона на Сході, Заході, Півночі, Центрі України.

Формуватись українська психологія починає у III - II тисячолітті до н.е., коли трипільці (пелазги) вливаються в арійську культурну традицію, даючи їй свої психологічні риси (поєднання раціоналізму та чуттєвого світу в єдине ціле), землеробську культурну традицію. Кожен п'ятий українець має днк I2, це другий найбільший тип, розповсюджений в Україні, цей тип днк вчені пов'язують з трипільською культурою. З іншого боку арійська військова традиція, яка виливалась у сильну волю та активну діяльність є гармонійним доповненням до трипільських культурних традицій. Крім того, арійське днк R1a має понад 50% відсотків українців. Арійська (українська) цивілізація, яка виникає у III - II тисячолітті до н.е. формує культуру, основа якої – світогляд, що реалізується через гармонійне поєднання відчуттів і розуму у єдине ціле та через волю даної людини. На рівні психології такий світогляд формує у індивіда цілеспрямованість. Подальший розвиток україно-арійської традиції відбувається через нащадків цієї культури: кіммерійців, скіфів(сколоти), антів, гунів. Далі вона реалізується через Київську Русь, Галицько - Волинське князівство, Козацьку державу, Українську Народну Республіку,

Західноукраїнську Народну Республіку, українську повстанську армію. У різні періоди національна психологія зазнає різних змін.

Але коли Україна втрачала власну незалежність і ставала колонією, то її метрополія через асиміляцію прагнула запровадити власну ідентичність, свої принципи устрою суспільства в Україні. Нищення української ідентичності, а також українських принципів гармонії суспільства приводило до дисгармонії українського суспільства, що породжувало боротьбу між носіями української ідентичності та носіями колоніальних традицій (ідентичностей).

Вирішення цих проблем починається з визнання єдиної національної психології, основу якої є цілеспрямованість, що при пануванні відчуттів у житті індивіда стає впертістю. У індивідуальності на перше місце виходить, в ідеалі, індивідуально - персоналістичний або індивідуальний світогляд. Внутрішня політика в українському суспільстві, це поєднання соціальних і політичних проблем та їх вирішення. «Якщо спробувати характеризувати українську ситуацію лаконічною мовою, то діагноз буде гранично простий: Україну втримують спільні цінності. Тому Україна колеться, але не розколюється.»[3, с.51] Це найголовніші питання, вирішення яких саме так дозволить будувати стосунки в українському суспільстві на довірі та концесії.

Також є питання в нашому суспільстві, які не можна вирішити без компромісу та взаємної відповідальності. Так суперечливою є оцінка Другої світової війни в українському суспільстві. У західному варіанті героями цієї війни є вояки (ветерани) УПА, у східному варіанті-- солдати (ветерани) Червоної армії. Саме оцінка ролі українських ветеранів породжує конфлікти між молодими громадянами, які, до речі, через пару років займають різні посади в нашому суспільстві. І коли не вирішити це питання, то воно стане основою розвалу українського суспільства. Вирішити це питання можна на основі компромісу. В українському суспільстві не можна обмежитись одним 9 травнем.

Україна до початку Другої світової війни мала чисельність нації 41 мільйон, після закінчення Другої світової війни залишилось 27 мільйонів. Втрати становили 14 мільйонів. Тому необхідно виділити один день-- 8 травня, щоб згадати всіх загиблих українців у Другій світовій війні.

До двох мільйонів українців служили у Червоній армії, від вісімдесяти до сорока тисяч в армії УПА, українці служили у Вермахті в дивізії Галичина СС, Нахтігаль, Роланд, кожен із них реалізував свою точку зору в умовах війни і ми повинні визнати за ними права на власну точку зору. Тому 7 травня -- це день українського примирення; визнання 14 жовтня днем ветеранів українських армій, 23 лютого днем ветеранів радянської армії. Бажано було б на сьоме травня у Києві провести марш примирення, де правнуки ветеранів Червоної армії одягли б форму їх прадітів, правнуки ветеранів УПА -- форму їх прадітів, а також 30 тисяч українців воювали у Канадській армії, запросити їх правнуків і включити їх в парад. 9 травня -- це день Перемоги Червоної армії у радянсько - німецькій війні.

І святкувати так, як хочуть ветерани Червоної армії. Ми не можемо використовувати термін Велика Вітчизняна війна, бо правонаступницею СРСР визнана Російська федерація, яка до речі монополізувала термін Велика Вітчизняна війна.

Мовне питання вирішується на основі концесусу, який визнає мову титульної нації-- українську державною. Це означає, що держслужбовці зобов'язані здавати іспити на знання української мови. При порушенні статусу державної мови, держслужбовцю забороняється займати державну посаду протягом п'яти років.

Статус другої регіональної можна вводити, коли представники національної меншини орієнтуються на толерантність. Тобто володіють двома мовами, і в процесі спілкування переходять на ту з мов, якою розмовляє співрозмовник. Державний службовець володіє двома мовами і спілкується з громадянином тою мовою, якою він до нього звертається. При порушенні цього принципу його звільняють з роботи.

Зовнішня політика України орієнтується не на ЄП або на ЄС, а на інтереси українського суспільства, які весь час обертались навколо торговельного шляху із варяг у греки, або Балто - Чорноморського регіону. З III - II тисячоліття до н.е., та за часи Київської Русі, Галицько - Волинського князівства, Козацької держави, визначальним був, завдяки Дніпру, Балто - Чорноморський регіон.

Висновки: Основою гармонії українського суспільства є визнання єдиної національної психології, домінуюча риса якої є цілеспрямованість, але при пануванні відчуттів у житті індивіда вона стає впертістю. У індивідуальності на перше місце виходить, в ідеалі, індивідуально - персоналістичний, або індивідуальний світогляд. Внутрішня політика в українському суспільстві – це поєднання соціальних і політичних проблем та їх вирішення. Зовнішня політика – це орієнтація на Балто - Чорноморський регіон.

Література:

1. Ентоні Гіденс. Соціологія. / Переклали з англійської Віктор Шовкун, Анатолій Олійник. Науковий редактор перекладу кандидат філософських наук Ольга Іващенко.– К.: Основи, 1999. – 726с.
2. Ярослав Грицак. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. – К.: Критика, 2011. – 350 с.
3. Ярослав Грицак. Життя, смерть та інші неприємності. – К.: Грані-Т, 2008. – 232 с.

Olena Popowycz

ANOMALIA LUDZKA PROBLEMEM FILOZOFII ANTROPOLOGICZNEJ

W niniejszym artykule zbadana została anomalia ludzka, a także specyfika powstania definicji w świadomości osobowości oraz w kontekście ukształconych historycznie zbliżeń i oddaleń w szeregu epistemów humanistycznych. Rozpatrzone zostały więzi anomalii ludzkiej z działaniem funkcji kompensacyjno-kreatywnej w kulturalnej przestrzeni człowieczeństwa. Funkcja kompensacyjno-kreatywna potraktowana została jako założenie twórczości na tle życia i twórczości Marii Pryjmaczenko.

Słowa kluczowe: *anomalia ludzka, twórczość artystyczna, funkcja kreatywna, kultura, funkcja kompensacyjna i kreatywna, prąd prymitywistyczny w sztuce.*

The article with the problem of human anomaly as well as specific development of definition in personal consciousness within the context of historically formed approximation and removal in humanitarian epistem. The author claims that human anomaly is closely connected with the effect of compensatory are creative function in the cultural area of humanity that is interpreted as premise of creativity. Thy study is made in terms of life and creativity of Maria Primachenko.

Key words: *human anomaly, artwork, creative function, culture, compensatory and creative function, primitive art.*

Postawienie problemu. W proponowanym badaniu mamy za cel rozpatrzyć anomalię ludzką w kilku ujęciach: antropologicznym, mitologiczno-mistycznym, religijnym,

socjalno-kulturalnym. Właśnie, wytłumaczymy to, co składa się na treść pojęcia w różne epoki i w różnych kulturach. Chodzi o anomalie (z greckiego – odchylenie od normy, od ogólnej prawidłowości, niepoprawność (jednostka rozwoju).

Kontrowersyjny stosunek do wady (anomalii), który ukształtował się historycznie, widocznie ograniczał podstawy europejskiego humanizmu w ciągu wielu stuleci. Mamy na celu rozpatrzeć to, co czasami rodzi się w samej osobowości z wadami, i identyfikuje się w ramach kultury jak stała charakterystyka ludzkiego istnienia, co wyznacza jego treść w każdą epokę i w różnych kulturach.

Zainteresowanie tą problematyką uwarunkowane zostało potrzebą uświadomienia impulsów nowej epoki, która dostała nazwę postmodernistycznej. Wiadomo że, charakterystycznym dla całej różnorodności narodowych wariantów postmodernizmu można uważać oosobieniem z mieniem epoki „zmęczonej”, „entropijnej” kultury, która poznaczona eschatologicznymi nastrojami, estetycznymi mutacjami, dyfuzją wielkich stylów, eklektycznym wymieszaniem języków artystycznych, mówiąc w inny sposób, epoki, która poznaczona jest „upadek bohatera” i „zejściem obrazu obłąkańca Bożego”, czyli osoby niepełnosprawnej ze szczególnymi potrzebami.

Kształtowanie nowej, postindustrialnej epoki związane nie tylko z poszukiwaniem innej formy racjonalnego. Z punktu widzenia autorki współczesna epoka, ponad wszystko, potrzebuje „praktycznego humanizmu”, powstania wysokiego i mocnego systemu wartości, który kształtuje się nie tyle przez oświatę, ile przez wychowanie człowieka – przeżywanie pięknego, duchowego uczucia.

„Przyjście anomalii” w humanitarystykę poprzedzone zostało „sprzeciwem natury w człowieku”, procesami szerokiego rozpowszechnienia anty racjonalnych idei i pedagogicznie zorientowanych psychopraktyk.

Starożytny człowiek odbierał realne otoczenie jako „świat wszechogarniającej jedynocieleśności”. Dla Greków-pogan bogowie Olimpu – to duchowo cielesne stworzenia-Bogowie wszystkich mitologii zawsze podobni są do ludzi; mity prezentują „opis” wyglądu i charakteru każdego Boga. Tak Hefajstos – Bóg-kowal - kulawy na obie nogi (mówi się, że dwukrotnie został zrzucony z Olimpu (matką i ojcem), lub Hera urodziła go kulawym i wątłym), niskiego wzrostu, nawet potwornym, jednak był mocny rękami, szeroki w piersi, mocną szyją, rozumny i sprytny. Dlatego potworność Hefajstosa tylko pokazowa. W rzeczywistości pełen on piękna intelektu, co powściągało Afrodytę [1] .

Jak zauważył jeszcze Plutarch, kiedy dziecko było kaleką, potworem wysłali go do Apofetów (przepaść na Tiagecie) o ile uważano, że to życie nie jest potrzebne ani jemu, ani państwu, o ile od samego początku człowiekowi odmówiono zdrowia i siły. Znany starogrecki filozof Platon w dialogu „Państwo” zauważył „Kto w wyznaczonym człowieku terminie

Teoria i praktyka – znaczenie badań naukowych

nie potrafi żyć, tego, uważał Asklepios, nie należy uzdrawiać, dlatego, że taki człowiek niekorzystny dla siebie i dla społeczeństwa”. Bardziej katorycznym okazał się Stagiryta w „Polityce”. Według niego potrzebna jest reguła: „Żadnego kalekę wychowywać nie należy”. Tamte poglądy starożytnych filozofów przedstawiają także i estetyczną dominantę, raczej, społeczną ustawę greckiej polisy, jak i istniejącą w tych czasach w życiu prywatnym a także intymnym wskazówki odmawiać w pomocy osobom niepełnosprawnym[2].

Za czasów starożytnych do rozpatrzenia agentów i nosicieli złej, destrukcyjnej siły, czarodziei, społeczeństwo często zaliczało tych, którzy czymś z zewnątrz „odchyłał się” od średniej normy statystycznej – potworów, karłów, po prostu ludzi mających wady fizyczne. Nawet po śmierci cienie tych nie zasłużono obrażonych za życia istot nie przestawały prześladować ludzi – jako przypomnienie o ich chorobliwym sumieniu, ubóstwie rozumu i ciemności. W tym świadomym nieakceptowaniu przez społeczeństwo ludzi strasznych i mających wady fizyczne, w tej bojaźni wobec nich mieściło się, jak możemy się domyśleć, instynktowne, odpychanie pełnosprawnych wobec niepełnosprawnych, co można też spostrzegać w wysoko rozwiniętych cywilizacjach. Społeczeństwo instynktownie wrogo nastawione jest wobec ludzi z tymi, lub innymi odchyleniami i od samego początku w świadomości społecznej kształtuje się zdanie o niepotrzebności dla państwa i narodu ludzi niepełnosprawnych, wadliwych.

Dla większości przedstawicieli średniowiecza charakterystycznymi były wyobrażenia o całkowitej władzy Szatana nad ludzkim ciałem. Znane były także przedstawienia, że Diabeł może także mordować ciało chorobami, lub doprowadzić duszę do rozpacz. Takim on już jest, - nieustanny organizator wszelkich nieszczęść i potworności.

W czasy starożytne główne zasady stosunku państwa wobec życia ludzi wadliwych, niepełnosprawnych nie poddawane były żadnemu etycznemu humanistycznemu usprawiedliwieniu. Byli oni dla społeczeństwa zbędnymi, którzy, w lepszym wypadku, zasługiwali na wygnanie, w gorszym zaś, – śmierci. W związku z tym możemy przypomnieć sobie odnotowaną w źródłach historycznych ustawę cesarza starożytnej Sparty Likurga, który polecał zabijać niemowląt z wadami fizycznymi[1].

Dalej w cywilizacji ludzkiej możemy obserwować „humanistyczną ewolucję”: dla takich osób zakładane były przytulki, pozwalano im także utrzymywać się z żebractwa. Niestety, analogiczny system „rehabilitacji” zachowuje się do dnia dzisiejszego. W społeczeństwach agrarnych anomalia (niepełnosprawność) rozpatrywana była w kontekście ekonomicznej użycy osobowości, jej użyteczności – dobry lub zły rolnik, żołnierz, inne. Z fatalną dla tych ludzi natrętnością podobny obraz niepełnosprawnej osoby reprodukuje się w społeczeństwie industrialnym, gdzie osobowość traktowana jest jako producent dóbr materialnych. W tej sytuacji zaczyna działać model ekonomiczny niepełnosprawności. Lub

jak powszechnie się mówi, model funkcjonowania ograniczoności, który opisuje jak by małowartościowość i niemożliwość wykonywać przez taką osobę te lub inne funkcje, które oczekiwane są przez społeczność.

Ekonomiczny i funkcjonalny modele są przewidywanymi skutkami tzw. medycznego lub administracyjnego modelu inwalidztwa. W tym wypadku inwalidztwo odbierane jest jako osobista patologia człowieka, i wszystkie jego problemy – skutek tej patologii.

Odpowiednia polityka socjalna, podejścia takiego rodzaju we współczesnych źródłach naukowych zaznaczają terminem „desabilizm” (inwalidztwo; według analogii z „rasizmem”). Ona prowadzi do dyskryminacji człowieka niepełnosprawnego, stosunku społeczeństwa wobec nich jako osób małowartościowych[3].

Z naszego punktu widzenia, kształtowanie estetycznego zachowania człowieka z wadami wobec społeczeństwa jest treścią kultury i jednym z czynników uznawania anomalii. Treść kultury jest niczym innym jak „obróbką”, kształtowaniem osobowości za pomocą stosunków społecznych, w których tylko on – człowiek – zostaje człowiekiem. Kształtowanie człowieka odbywa się poprzez wyłonienia się z natury. W ten sam sposób kształtuje się człowiek z wadami, oddzielnie jego samouświadomienie.

Podzielamy myśl badaczy, którzy udowadniają, że prawdziwe kulturalne znaczenie mają tylko te rodzaje działalności i instytucje, które mają na celu samokształcenie człowieka. A kształtowanie człowieka wyłonionego z natury, samouświadomienie, – to w pierwszej kolejności przetwarzanie jego istnienia. Z rozwojem praktyki socjalnej człowiek spostrzegł zależność wady od kompensacji, dzięki której usprawiedliwia się anomalia. Chodzi właśnie, o obecność tzw. słabości, która w skutku rekompensaty w jakiś sposób zmienia się na tzw. „moc”. W szerokim znaczeniu rekompensatą (z łac. compensation - odszkodowanie, zrównoważenie) tłumaczy się jako próbę człowieka zamienić uczucie nieadekwatności uczuciem równości, odpowiedniości – poprzez rozwój fizycznych, lub intelektualnych umiejętności i sprawności. Termin „kompensata”, wprowadzony został do użytku naukowego w pierwszej ćwierci XIX wieku, i utwierdził się w psychologii (A. Adler) [5]. Naukowa nowość naszego widzenia uwarunkowana jest przede wszystkim tym, że „kreatywność”, rozpatrywana jest jako kategoria socjologicznie-kulturalna i egzystencja w zakresie ukorzenia człowieka z wadami. Definicja „kreatywność” niejednokrotnie stawała się podmiotem refleksji analitycznych historii psychologii, ale jej wszechstronne ukierunkowanie potwierdza prawdziwą nieskończoność dla dodatkowych tłumaczeń. „Ukorzenie” człowieka z wadami w społeczeństwie przez nas określa się „jak istnienie dla siebie” „i kultura siebie”.

Uwaga człowieka z wadą przenosi się z obiektu zewnętrznego na samego siebie,

Teoria i praktyka – znaczenie badań naukowych

na własne przetworzenie się dzięki działaniu funkcji kompensacyjno-kreacyjnej w ramach kultury ludzkiej. Maksymalna całość bycia takiego człowieka – aktualizacja i realizacja jego wszystkich sił istnienia, możliwości, zdolności, sensów kultury, celów i wartości, widnokrąg osobistej temporalnej przestrzeni dla wykazania egzystencji w jego duchowości, suwerenności i odpowiedzialności.

Współczesne podejścia w pewny sposób można znaleźć w poglądach I. Kona[4]. Według niego, reminiscencją dawniej antypatii biologicznie-estetycznej do osób niepełnosprawnych kulturowana jest jeszcze w dzieciennym środowisku przyjazny stosunek do tych, kto ma powściągliwą sylwetkę. Zewnątrz zaś tych, kto się mniej podoba, mniej lubią. Od nieładnych (szczególnie dzieci) w pierwszej kolejności oczekiwane są działania negatywne, brzydkie dzieci rzadko idą naprzeciwko oczekiwań wychowawcy.

Oddzielne miejsce w skomplikowanym i wielostronnym procesie wychowania osobowości należy kształtowaniu estetycznego światopoglądu. Naszym zdaniem, badanie różnych aspektów estetycznego rozwoju dzieci niepełnosprawnych wzbogaciło by naukę w bogaty materiał eksperymentalny. We współczesnej przestrzeni naukowej ukazały się gruntowne badania problemów twórczego rozwoju osobowości. Jednak do rozwiązania problemu dróg i specyfiki kształtowania estetycznego w uczuciach dziecka niepełnosprawnego kulturologicy do dnia dzisiejszego poważnie nie podchodzili. Więc kulturologia jest tym biegunem, dookoła którego dziś krąży problem funkcjonowania kultury ludzkiej.

Nowoczesna antropologia filozoficzna mieści w sobie widoczne nacechowania estetycznych koncepcji i idei, które obecnie potrzebują dokładnych badań. Zasadnicze zmiany w odbiorze człowieka, które rozwinęły się w ramach antropologii filozoficznej miały poważny wpływ na poszczególne pojęcia i kategorie.

Jeden z ostrych problemów – odnalezienie drogi do dziecka, aby wbrew niepełnosprawności wypracować „mechanizmy”, które by pomogły pokonać socjalne i psychologiczne skutki tragedii. Zaznaczyć słabe opracowanie pojęciowo-kategorialnego aparatu przez współczesnych badaczy. Przekonani jesteśmy w potrzebie wprowadzenia do naukowego użytku materiału, który wyjaśni, że staje się on tak zwanym prekursorem pojawienia się twórczości takich osób.

Od przytułków i rezerwacji dla inwalidów do państwowych programów rehabilitacji o naukowej podstawie – to droga, która w skutku doprowadzi do tworzenia nowego modelu anomalii (inwalidztwa) socjalnego, w ramach którego problem fizycznych, sensorowych lub mentalnych ograniczeń człowieka będzie tłumaczony jako anomalia socjalna.

Zaprezentujemy wymienione wcześniej założenia korzystając z faktów biografii znanej ukraińskiej malarki Marii Prymaczenko

Los narodowej malarki, zasłużonej dla sztuki ukraińskiej, laureatki narodowej nagrody Ukrainy im. Tarasa Szewczenki Marii Pryjmaczenko do czego przyczyniła się ciężka choroba, która przykuła ją do łóżka, jeszcze we wczesnym dzieciństwie. Teraz już zrozumiałym jest, co właściwie się stało: silny wstrząs nerwowy, czy polio, czego wynikiem był paraliż nogi. Na całe życie została ona niepełnosprawną, ze sparaliżowaną nogą, i poruszała się o kulach.

Wydawało się, że, pełnowartościowe życie dziewczyny-chłopki (urodziła się ona na wsi Bołotnie na Kijowszczyźnie w 1909 roku) skończyło się. Ale mocny duch kobiety okazał się silniejszy od choroby. Niemoc przywołała do życia chęć widzenia w otaczającym świecie tylko tego, co czyste, szczęśliwe, szlachetne, ostatecznie – przebudziła chęć twórczości. Haftowanie, malarstwo było właśnie tym, co upiększało jej życie i było inspiracją do twórczości. Maria została malarką o światowej sławie, a jej życie odbierane jest dzisiaj jako coś ważniejszego niż jej twórczość. „Robię słoneczne kwiaty, dlatego że lubię ludzi. Pracuję na radość ludzką, żeby kwiaty moje były jako same życie narodu, żeby ludzie żyli, jak kwitną kwiaty na ziemi...” mówiła Maria Pryjmaczenko.

Pryjmaczenko – autorka około pięciuset dzieł – fresków, ilustracji do wierszy i bajek, malowideł na ceramice, obrazów inne. Same za siebie przemawiają ich tytuły – „Zwierzęta z Bołotni”, „Słoneczniki”, „Ludziom na radość”. Jeszcze w 1937 roku na światowej wystawie w Paryżu utwory malarki zasłużyły złoty medal, a wkrótce utworami malarki mogły cieszyć się miliony zwiedzających jej wystawy w Kijowie i Moskwie, Montrealu, i Lizbonie, Warszawie i Sofii. Nie przypadkowo twórczość Marii Przyjmaczenko nazywana często „macierzystym językiem naszej kultury”. Nie wolno nie zwrócić uwagi także na zachwycające opinie o malarce, najbardziej znanych przedstawicieli ojczystej twórczej elity – Halina Kalczenko, Tatiana Jabłońska, Pawło Tyczyna, Mykoła Bażan, Sergej Paradżanow.

Badacze twórczości Pryjmaczenko widzą fenomen malarki w jej niepowtarzalności, co widać nawet w najdrobniejszych szczegółach [6]. Jednak o całokształcie jej portretu artystycznego póki mówić za wcześnie, bowiem do dziś istnieje tutaj wiele luk.

Badacze sztuki pragną wyjaśnić: kim jest Pryjmaczenko – unikatowym talentem, lub jedną z mistrzyń sztuki narodowej, która pracowała w ramach ustalonych przypisów? Mamy nadzieję że odpowiedź na pytania – w pobliskiej przyszłości.

Główne zadanie widzimy w próbie określenia estetycznego fenomenu Marii Pryjmaczenko, rozpatrywanego przez pryzmat „czułości”. Ten problem uważamy za współczesny, biorąc pod uwagę myśl Kanta: „źródło gustu, poczucie świetnego, widocznie ma pochodzenie empiryczne, ale nie przypuszcza poszukiwania ustaw priori, które mogłyby być podstawą oraz być kryterium ogólnym”. Zaproponowany temat uważamy za aktualny jeszcze ze względu na schematyzm jej uświadomienie w estetycznej nauce,

Teoria i praktyka – znaczenie badań naukowych

zresztą, – uwzględnimy fakt awansującego racjonalizmu i technokratyzmu ludzkiego istnienia, które zdolne są doprowadzić do kryzysu sztuki. Jeszcze Berdiajew, Gejdeger, Marsel, inni filozofowie wskazywali na te ostatnie okoliczności. Nie należy ukrywać, że estetyczny hedonizm fałszuje ludzkie uczucia, zaczyna przeważać nie tylko estetycznym światopoglądzie, ale i w powszechnej świadomości. To może spowodować utratę samego siebie przez człowieka.

Zaznaczmy też, że motywowaniem ogólności uczuć sposobem logicznym zajął się jako pierwszy Kant kształtując estetykę jako naukę oryginalną. W ogóle „uczuciowe” permanentnie zajęło uwagę nie tylko filozofów, ale i psychologów, pedagogów – naukowców, w kręgu zainteresowań naukowych przebywają problemy estetyki, sztuki. Ocena filozoficzna „uczuciowego” ma swoje początki w praktycznym szczeblu wiedzy, dlatego należy ono do sfery rzeczy końcowych. Jeszcze starogrecy filozofowie tłumaczyli całą różnorodność zjawisk, które człowiek zdolny jest dostrzec uczuciowo, jako skutek ich wspólnych początków. Takiego rodzaju różnorodność widzieli oni w czymś określonym cieleśnie.

Wkrótce filozofowie zaczynają wyodrębniać „uczuciowe” od ogólnego. To ostatnie należy do poziomu teorii, wskutek czego czułość okazuje się po jednej stronie a więź po drugiej, odróżniając się znaczeniem dla poznania. Uczucie niemożności otwarcia się człowieka na świat prawdziwej wiedzy, dlatego kwalifikowane są jako „niewyraźna wyobraźnia”. Z punktu widzenia M. Fuko, „... dla niektórych powstrzymanie było związane z formą mądrości, która bezpośrednio dawała im możliwość kontaktu z rzeczami wyższymi, jak natura ludzka, ta, która otworzyła dostęp do samej prawdy: takim właśnie jest Sokrates w „Bankiecie”, do którego wszyscy chcieli zbliżyć się, w którym wszyscy byli zakochani i chcieli posiadać jego mądrość – właśnie tę mądrość, która odkrywała i otwierała się, właśnie dlatego, że on sam już mógł wyrzec się dotknięcia prowokacyjnej piękności Alkiwiada. Tematyka stosunków między płciową wstrzeźliwością oraz zdolnością osiągnięcia prawdy była już dobrze opisana. Wobec tego ważne jest to, że wstrzeźliwość związana jest nie tylko z seksualnością, ale i z innymi uczuciami. Przypomnijmy sobie legendę, według której Demokrates wykluje sobie oczy, żeby nic nie odrywało jego wyobraźni od spostrzegania prawdy. W taki sposób uczucie rozumie się jako odczucie. Świadomość spostrzega za naduczuciowym, wskutek czego zanika i całość przedmiotu i całość jego przeżycia. Na poziomie podświadomości identyfikowane są rozsądek i świadomość, dlatego człowiek nie może zrozumieć tego, co czuje i nie może odczuć tego, co rozumie.

Antropologia filozoficzna Kanta zaczyna się niejednokrotnie, kiedy do trzech znanych czytań dodaje jeszcze czwarte: „Czym jest człowiek”- w „Wykładach z logiki” (1800) i listach „I rozum, i wola, i gust estetyczny, i uczucie moralne, i jego ustawę

(kategoryczny imperatyw) – wszystko to określone właściwości człowieka” [9]. W tym ciekawie jest obserwować w jaki sposób odbywało się kształtowanie gustu estetycznego Marii Prymaczenko. Jej dzieciństwo było, można powiedzieć, przeciętne jak na te czasy – ciężka praca, bieda, głód. Do tego dochodziła jeszcze ciężka choroba. Ale istniał jeszcze jeden świat – nieznan, bezgraniczny, wzywający. Zaczynał się on za płotem, obok rzeki, w leśnym gąszczu. Mała Maria mogła godzinami błąkać się w polu, zachwycając się pięknem zwykłego kwiatka, słuchając ptasich chórów na błękitnym niebie. Chyba już wtedy w świadomości dziewczyny kształtowało się szczególne odbieranie świata, własne widzenie całokształtu i niepowtarzalności życia.

Zauważmy, że w trakcie swego psychicznego rozwoju dziecko nabywa właściwych człowiekowi form zachowania się wśród innych ludzi. Ten ruch ontogenezy łączy się z rozwojem pozycji wewnętrznej, która odróżnia dziecko od innych i razem z tym niesie cechy wiekowe i ogólnoludzkie. Właśnie całościowy psychiczny rozwój dziecka mieści w sobie potencjał ogólnoludzkich i indywidualnych cech.

O ile obiektem naszego badania jest osobistość malarki, należy dać odpowiedź na pytanie o roli wyobraźni w procesie kształtowania osobowości, korzenie czego sięgają wieku dziecięcego. Jak i w wieku podlotka wyobraźnia może rozwijać się do poziomu samodzielnej działalności wewnętrznej. Dziecko już może operować znaczeniami i treściami mowy, łącząc dwie najwyższe psychologiczne funkcje – wyobraźnię i myślenie. Podłotek może budować własny świat wyobraźni, w którym panują szczególne stosunki między ludźmi, świat w którym on może „powtarzać” te same akcje, przeżywa te same uczucia, do czasu, dopóki nie pozbędzie się swoich wewnętrznych problemów. Ta myśl skierowana na życie i twórczość Marii Prymaczenko, pozwala dojść do wniosku, że malarka praktycznie w ciągu całego życia „powtarzała” w swym świecie wyobraźni wyjątkowe relacje z ludźmi, ze światem zewnętrznym w ogóle. Najbardziej jaskrawe świadectwo, to jej cudne obrazy. W tym przypadku spotykamy się także z pojęciem czasu psychologicznego osobistości, indywidualnym przeżywaniem przez malarkę fizycznych i duchowych zmian (choroby), reprezentowane w samoświadomości osobistą przeszłością, teraźniejszością, i przyszłością.

Według opinii badaczy, wielki wpływ na kształtowanie gustów estetycznych przyszłej malarki miała jej babcia Charytyna. Kobieta godzinami opowiadała wnuczce liczne legendy, historie, w które kijowskie Polesie było bardzo bogate. Jak zaczarowana Maria słuchała dziejów niezwykłych ludzi, którzy nie mówią „po naszemu”, a tylko „koła wodzą na błocie”, o człowieku, „który wyższy jest za sosnę”, czy chłopaka, którego łaskotały duchy leśne (mawki). Bez wątpliwości, te opowiadania także przyczyniły się do kształtowania świata sztuki – świata niezwykłych bajecznych zwierząt, roślin, który wkrótce nazwany został „prymaczenkowskim”. Ciekawie, że jeszcze znany szwajcarski

Teoria i praktyka – znaczenie badań naukowych

psycholog Piaże, przeprowadziwszy cały szereg badań, doszedł do wniosku: myślenie dziecka jest animistyczne. Przy tym przejście od początkowego animizmu do dorosłego przedstawienia o życiu ma cztery poziomy. Dla dzieci w wieku od czterech do sześciu lat wszystko jest aktywnością, uważa się za żywe. O ile dzieci w tym wieku przydzielone są antropocentryzmowi, to wszystko co jest „aktywne” staje się synonimicznym temu, że jest ono pożytecznym dla człowieka. Na przykład, słońce – „aktywne”, bo daje człowiekowi ciepło, kamienie są „aktywne” bo nimi można rzucać. Na tym pierwszym poziomie wszystko jest całością, obiekty w dobrym stanie uważa się za żywe i takie, które mają „świadomość”. Na kolejnym poziomie (6-7 lat) za żywe uważa się tylko te obiekty, które się poruszają. Na trzecim poziomie (8-10 lat) życie opisuje się wyłącznie poprzez te rzeczy, które mogą poruszać się „samodzielnie”. Na ostatnim poziomie (11 lat) za żywe uważane są zwierzęta i rośliny, a czasem tylko zwierzęta. Kiedy wziąć pod uwagę jeszcze fantazję, to można wywnioskować: *doświadczenie dziecka ma mocne animistyczne odcienie.** (autorka chciała zwrócić szczególną uwagę na zaznaczony fragment, O. P.)

Zważając na wybrany temat ciekawym jest jeszcze jeden fakt. Wartościowym materiałem do uświadomienia dziecięcego myślenia jest rysowanie. Jak zaznaczają badania, właśnie w dziecięcych rysunkach odzwierciedlają się wiekowe zmiany z powodu dojrzwania, rozwoju. Obiekty, które rysowane są przez dziecko, zależą od otaczającej go kultury. W poszczególnych grupach rysunków przeważa działanie, w innych obiekty i figury statyczne. Miara posługiwania się kolorem, w taki sam sposób jako i wybór osobliwych odcieni, zwykle odzwierciedla wpływ otaczającego świata i ustalonych tradycji socjalnych.

Pewnego razu, już dorosła, Maria znalazła w błocie „glej” (rozmokły od deszczu gliniasty grunt; w innym znaczeniu - plastyczna różnobarwna glina) i pomalowała nią chatę w taki sposób, że cała wioska długo jeszcze była zdziwiona. Znana w 30. latach XX wieku tkaczka Tataina Fłoru, która „odkryła” Marię Pryjmaczenko, wspomina: „Drzwi czarną gliną wymazała, a po wierzchu nich białe i zielone kwiaty; na stajni – świnia z prosiętami, i też wszystko obsypane kwiatkami; nad łóżkiem dywan, nie tkany, a namalowany po prostu na ścianie”.

Obrazy Pryjmaczenko bogate są w emblematy – ważna cecha estetyki sztuki naiwnej, prymitywistycznej. Emblemat występuje tutaj jako pewny znak, który składa się z odtwarzania i dotyczy ludzkiego życia. Ten znak jest zwykle gruntem dla symbolu i metafory. Pewnego rodzaju „znakowość” jest charakterystyczna nawet dla tytułów obrazów malarki: „Długooonkowa wydra pszczołę łapała, a pszczoła poleciała”, „Poleski dzik lasem chodzi i ludziom zła nie robi” itp.

Należy wspomnieć traktat E. Tezauro „ Dalekowidoczna rura Arystotelesa”. Włoski badacz wziął pod uwagę pojęcie „ szybkiego rozumu”, który działa w poezji, opierając się

nie na logice i myśleniu formalnym, a na wolnej fantazji, wyobraźni poetyckiej. Nie mało miejsca nadaje się teorii dowcipu – jednej z ważnych zasad twórczości artystycznej. Główny przejaw dowcipności Tezauro widział w przenikliwości i wielostronności. „Naturalna Dowcipność jest dziwną siłą Rozumu, zamyka ona w sobie dwa naturalne dary: Przeworność i Wielostronność. Przeworność dociera do najdalszych i zaledwie widocznych cech jakiego bądź przedmiotu: w substancję, materię, formę, przypadkowość, jakość, przyczynę, efekt, cel, sympatię, podobne, przeciwstawne, jednakowe, najwyższe, najniższe, a także do emblematów, imion własnych i pseudonimów. Te jakości w dowolnym przedmiocie znajdują się niby zawinięte w kłębek i zatajone... Wielostronność szybko obejmuje wszystkie te rzeczy, ich relacje między sobą i stosunek do samego przedmiotu; ona je wiąże i rozdziela, powiększa lub pomniejsza, wywodzi jeden z drugiego, jak iluzjonista w swej sztuce. Wszystko to nic innego jak Metafora, matka Poezji, Dowcipu, Pomysłów, Symboli, Heroicznych Haseł” [10].

Łatwo zrozumieć, że znaczącą rolę w twórczej praktyce Marii Pryjmaczenko odgrywały kolory. Jeszcze Arystoteles uważał, że w zależności od obecności światła rzeczywistość rozumie się przez nas jako kolorowa rzeczywistość środowiska przedmiotów, która istnieje tak w czasie jak i w przestrzeni. Dekart wykazał niegdyś ciekawą myśl o tym, że światło jest impulsem do poznania i jest jego podstawą. Opierając się o osiągnięcia nauk przyrodniczych, Goethe w swoje czasy podjął próbę uzasadnienia pojęcia „protofenomenów” – światła i koloru. Światło, według Goethego to aktywny początek. Znany niemiecki poeta, i myśliciel nie bez podstaw pragnął połączyć ludzkie oko, kolor, światło w pewną całość, w której każda część składowa wykonuje własną funkcję: ludzkie oko stworzone „przez światło, na świetle, dla światła”, a kolor – dla światła”. Według Goethego, człowiek rozumie kolor jako obiektywną realność i posługuje się nim jako inspiracją twórczości [11].

Specyfika i wpływ koloru na oko człowieka badana jest także obecnie przez estetyków. Powiedzmy: Piraliszwili, tłumacząc kolor jako jeden z przejawów estetycznej wartościowości, zauważa, że z upływem czasu „uwalnia się” on ze „świata bajek”, przechodząc do zakresu sztuki zawodowej. Tutaj kolor uwolnił się od ograniczeń, nie ma identycznych form wykorzystania. „W ciągu dziejów malarstwa badacze koloru poszukiwali jego własnej istoty w każdym konkretnym okresie historycznym w różnych modyfikacjach”. – słusznie zaznacza Łewczuk i Oniszczenko [12]. Zgodnie z myślą przewodnią tych badań, gust estetyczny „...powstał i rozwija się pod bezpośrednim wpływem praktyk społeczno-historycznych – ich obiektywnej podstawy i kryterium. Właśnie to uzasadnia odnośny charakter gustu estetycznego. Sprzeczności zmieniają się w trakcie estetycznej i artystycznej działalności człowieka, szczególnie w utworach artystycznych. Ludzka zdolność działania i tworzenia według reguł piękna zawsze realizowana jest w estetycznym doświadczeniu w zależności od poziomu kultury i realnej miary jej opanowania. Właśnie to powoduje

Teoria i praktyka – znaczenie badań naukowych

różnorodność gustów. Otóż gust jest emocyjną formą aktywności subiekta estetycznego. On nie tylko zawiera w sobie twórcze podstawy i intuicję współdziałania formy i treści, ale i wyraża je jako samopoczucie tego subiekta”. Jeden z najbardziej przemawiających przykładów na to – praktyka twórcza Marii Pryjmaczenko. W budowie ornamentalnych kompozycji (w większości fantastyczny, chimeryczny świat zwierząt i roślin) ukraińska malarka mistrzowsko korzystała ze światła i koloru, jej twórczość zaznaczona jest monumentalnością, ogólnością form i dekoracyjnością.

Kolor w utworach artystycznych Pryjmaczenko – to jeden z podstawowych zasobów wyrazistości. To nie zwykła powłoka, a swoisty „nosiciel” treści tego co jest odtwarzane w tych utworach. Barwy tutaj są niby przepełnione duchem, dlatego widz szybko przyzwyczaja się do ich odczuwalnej umowności. Malarka często udaje się do połączenia różnych kolorów. Tak na przykład w utworze mającym tytuł „Bławatki” kontrast zielonego i błękitnego stwarza poczucie nocnego migotania, chłodek, który podsilany jest wybuchami czerwonych „serduszek” kwiatów.

Dla filozoficznych koncepcji Nowego Czasu charakterystycznymi są różne poglądy na temat rozumu i zmysłowości. Racjoniści tłumaczą zmysłowość jako sproszczony rozum. Empiryści traktują rozum jako skomplikowane doświadczenie uczuć. Tylko od Kanta w myśli filozoficznej kształtuje się pewna konfiguracja, gdzie rozum i zmysłowość rozpatrywane są jako samodzielne zdolności („dwa filary poznania”, według Kanta). Poglądy Kanta podnoszą kurtynę nie tylko nad autonomicznością tych dwu sfer, ale i dają zezwolenie na bardziej konkretne rozpoznanie treści w pojęciu „zmysłowego”, uznając w tym estetykę za samodzielną naukę. Z terminu „estetyczne” Kant korzystał w znaczeniu „zmysłowe”, chociaż i nie utożsamiał te pojęcia. Widział on różnicę między empirycznym odczuciem (zmysłowa percepcja, odczucie) a estetycznym uczuciem. Pomimo tego, pojęciu „estetycznego” Kant nadaje cechy niezbędności i wszechogólności. Przy tym w różności znaczeń zmysłowego widoczny wspólny moment: empiryczna zmysłowość, jak i estetyczne uczucia stają się pewnego rodzaju modyfikacjami położenia obiektu [7].

Udowodnimy tę tezę na podstawie twórczości Marii Pryjmaczenko. Łatwo można zauważyć, że malarka rozwijała się od empirycznego spoglądania za obiektami natury, do doskonałego władania techniką malarstwa, wskutek czego jej utwory rozumiane są jako przejaw estetycznego uczucia. Nie przypadkowo badacze i miłośnicy sztuki Marii pozostają pod dużym wrażeniem od dziecięco naiwnej, animistycznej, ale całościowej, do zawodowo dojrzałej sztuki naszej malarki. Maria nie miała jeszcze trzydziestu lat, kiedy stała się już znaną, a jej haft był naśladowany. Mówią, że jej wzory haftu do dziś można spotkać w chatkach starych babć w Iwańkowskim rejonie na Kijowszczyźnie. Obecnie zdumiewają niepowtarzalnymi kwiecistymi kompozycjami, które wyróżniają się swym duchem,

nastrojem i zwłaszcza kolorami, pomiędzy wszystkimi innymi ornamentami.

Jednak, znów powstaje pytanie: w jaki sposób udało się na wpol analfabetycznej chłopce tak głęboko osiągnąć tajemnice malarstwa? Za jedną z przyczyn trzeba uważać niezapomniane dziecięce wrażenia, przyswojenie doświadczeń matki – która świetnie haftowała i chorobę (osobistą sytuację kryzysową – według Junga). Inspiracją dla wyobraźni Marii były (również uważał Jung) także socjalne katastrofy: pierwsza i druga wojna światowa, trzydziestu kilometrowa strefa Czarnobylu...

Niemal że najbardziej pełne wrażenie z dzieciństwa Marii Pryjmaczenko odtworzone zostały w jej zoomorficznej serii, w utworach wykonanych „stylem zwierzęcym”. W ich podstawie były mity o pochodzeniu ludzi od różnych zwierząt. W postaci przodka tego czy innego rodu występuje zwierzę lub ptak. Im jak wiadomo ludzie nadawali główne miejsce, szczególnie wierzyli w ich pochodzenie niebiańskie. Chymeryczne zwierzęta malarki – to szczególny świat. Realne i wymyślone, wesołe i straszne, wymalowane w kwiaty jaskrawe wizerunki, rozumiane są jako eksponaty niezwykłego muzeum Dobra („Małpa, wilk i lis”, „Krokodyl na drzewie”, „Ukraińska kobra”...). W ciekawy sposób „koduje” twórcza intuicja malarki Lwa. Po pierwsze jest to wielki król zwierząt, postać która dominuje drobnych zwierząt. Czasami jej Lew przypomina coś fantasmagoryczne, kiedy indziej – ucieleśnia siły zła. Właśnie utwory zoomorficznej serii dały badaczom podstawę zaliczyć twórczość Pryjmaczenko do reprezentantów „sztuki naiwnej”, co miało znaczący wpływ na ojczyście malarstwo, sprzyjając kształtowaniu się w nim tendencji karnawalizmu. Powiemy także, że (według psychologów) *dla dawnego myślenia i dla dzieci poczucie jest dominującym elementem duchowego życia, naturalnym sposobem poznania* . * (autorka chciała zwrócić szczególną uwagę na zaznaczony fragment O. P.)

Ciekawie, że zjawisko prymitywizmu („sztuki naiwnej”) powstało w malarstwie Europy Zachodniej jeszcze u schyłku XIX wieku, a za jego pierwszego przedstawiciela uważa się dziś francuskiego malarza Andri Russo. W jego twórczości, tak i w dziełach Marii Pryjmaczenko, organicznie łączą się tradycje sztuki z elementami akademickiego malarstwa. W stylu prymitywizmu tworzyli francuski malarz Dominik Pejronne, gruziński Niko Pirosmaniszwili, interesowali się nim tacy znani mistrzowie jak Roden, Gogen, Pikasso i inni. Więc twórczość narodowej malarki Ukrainy Marii Pryjmaczenko jest nieodłączną częścią sztuki europejskiej, „sztuki naiwnej”, która wzrusza widza szczerością uczuć i świeżością wrażeń.

Zrozumiałe jest, że w obrazach malarki odzwierciedlił się jej własny dramat (mianowicie choroba), i kataklizmy o charakterze socjalnym, które zdarzyły się w jej życiu. Osobliwie zauważyć można to w obrazach dynamicznych Pryjmaczenko. Często motyw radości istnienia krzyżuje się z motywem smutku, który staje się wyraźny w ujęciu

Teoria i praktyka – znaczenie badań naukowych

upiękzonej ręcznikami i kwiatami mogiły. Czasami nawet smutek, nawet różnokolorowe kwiaty – bez, bławatki, astry...

Nawet dziwne zwierzęta w niektórych utworach malarki rozumiane są jako „posłańcy” wojny atomowej: ich łapy i tułów jak „ornamentowane” bronią. W 1986 roku Pryjmaczenko stworzyła cały szereg utworów, w których barwnie odzwierciedla się ogólnonarodowa tragedia – awaria na Czarnobylskiej Elektrowni Atomowej. Ich nastroj można przekazać za pomocą urywku z utworu Iwan Dracza „Czarnobylska Madonna”

Za bezładu bezmiar, za awansów i premii,

Niby na wojnie, znów wyjście jedyne:

Za mądrość wszechświata głupich akademii

Płacimy nieśmiertelnością – życiem młodym ...

W ogóle, w większości obrazów malarki organicznie połączone są bajka i wyobrażenia z realiami życia, istnieniem, a tematem przewodnim ich jest ogólnoludzki, „wieczny” temat dobra i zła. Zwykle, dobro tutaj zwycięża, a filozofia dobra występuje jako kategoria treści.

W tym miejscu należy zwrócić się do problematyki gustu. T. Lubo pisał: „ ... pod wpływem sztuki barokowej zacznie akcentować dominującą rolę w sztuce elementu emocjonalnego i uważać wzbudzenie i natężenie uczuć za główną przyczynę, która pobudza do wyrażenia oceny estetycznej” [14]. Lajbnic rozpatrywał problematykę gustu w łożysku związków wzajemnych pomiędzy rozsądkiem i czułością. Według niego, czułość jest niewyraźnym osiągnięciem, które rozsądek musi tłumaczyć i systematyzować. Zmysłowe zadowolenie z relacji z pięknem jest dlatego konkretnym odczuciem porządku, który atestować w całości zdolny wyjątkowo rozsądek. Stąd genetycznie pochodzi tendencja do oceniania gustu jako zdolności na poziomie intuicyjnym odczuwać piękno, jako uczucie, które nie poddaje się, jakimkolwiek rzeczom pragmatycznym, i które dotyczy tylko powierzchniowej, zewnętrznej konfiguracji. Zasługą Kanta w tym, jak podkreśla A. Kanarski, jest to, że filozofię „...interesowało nie to lub inne konkretne zadowolenie lub niezadowolenie, a sama możliwość ich ucieleśnienia w pojęciu, w inny sposób mówiąc, ucieleśnienie ich uogólnionego i niezbędnego wyrażenia” [15].

Należy zaznaczyć, że nie wolno utożsamiać gustu estetycznego i oceny, bo gust to ważne przejawienie osobistego stosunku do wartości kulturalnych, które odpowiadają duchowemu ustrojowi osobistości. Gust i ocena potrzebują uświadomienia zmysłowego składnika gustu estetycznego. Doskonała, można powiedzieć, zdalna ocena byt z punktu widzenia potrzeb społecznych człowieka i w tymże czasie jest podstawą sądzenia gustu, które z czasem korygowane jest z za pomocą logicznych form uświadomienia. Przekonują w tym i opinie o utworach Marii Pryjmaczenko, które wyrażane są tak i przez fachowców, jak i przez

przeciętnych widzów. A więc możliwość do sądzenia nie jest samo dostateczną możliwością, którą, według Kanta, można byłoby identyfikować się ze światami natury i moralności. Od tego czasu ona nie tworzy trzeci świat, stając się tylko jednym ze specyficznych zasobów analizy świata natury. „Jeżeli powinno istnieć pojęcie albo reguła, która z początku powstała z możliwości sądzenia, to, według Kanta, musi ono być pojęciem o rzeczach natury w tej mierze, której przyroda odpowiada naszej możliwości do sądzenia. A więc, o takiej możliwości natury, o której można byłoby ułożyć pojęcie tylko pod warunkiem, że jej ustrój odpowiada naszej możliwości dostosowywać pewne częściowe reguły do bardziej ogólnych, jeszcze nie danych” [16]. *Więc, dla materializacji estetycznego doświadczenia, relacji estetycznych człowieka ze światem, przyjmowanie piękna i sztuki, ujawnienie wartości estetycznych subiekt musi władać pewną specyficzną zdolnością** (autorka chciała zwrócić szczególną uwagę na zaznaczony fragment, O. P.). Dobrze rozumieli to jeszcze dawni myśliciele, ale terminologiczny wygląd ta zdolność otrzymała w połowie XVII wieku, kiedy naywana została kategorią gustu. Znany teoretyk sztuki Batio w traktacie „Wyszukane sztuki, zwiedzone do jedynej zasady” (1746) widzi tę „jedyną” zasadę w specyficznym artystycznym „naśladowaniu natury”, czy „pięknej naturze”. Tą zasadą kieruje się geniusz, kiedy tworzy i apeluje do tejże zasady, mówiąc, że warunkiem oceniania utworu sztuki jest obecność gustu.

Poczucie estetycznego, wiadomo, nie jest zwykłym skrzyżowaniem zewnętrznych i wewnętrznych uczuć. Nauka obecnie ma w swym arsenale dość materiału, co do kształtowania sfery uczuciowej ludzi mających anomalie. Poza tym życie daje coraz nowsze fakty do dalszego uświadomienia tego problemu.

Jak było zaznaczono wyżej, jeszcze w dzieciństwie Maria ciężko zachorowała, a więc była dzieckiem z mocno wyrażoną anomalią. Zrozumiałe chyba jest to, że zaburzenia rozwoju fizycznego miały wpływ na rozwój ogólny i społeczne kontakty dziecka. Ale w przypadku Pryjmaczenko spotkaliśmy się ze zjawiskiem szczególnej kompensacji: anomalia stała się bodźcem do twórczości małej dziewczynki z Bołotni. Zwykła chłopka – Ukrainka rzuciła wyzwanie światu: życie jest piękne, a więc nie zważając na nic warto żyć!

Maria Pryjmaczenko moralnie zwyciężyła swoją chorobę. Jej twórczość oceniamy jako „rekompensatę” za odebrane przez naturę zdrowie. Rekompensata jest, można powiedzieć, równowagą, jednym z głównych pojęć psychologii Alfreda Adlera. Odpowiednio do jego teorii, dzięki wyobrażeniom lub działaniom, które powodują u człowieka świadomość własnej wartości i nawet przewagi, poczucie niepełnosprawności jest kompensowane, albo jest zbyt kompensowane.

Alfred Adler wprowadza pojęcie „kompensacja” – pokonanie tych lub innych przejawów niepełnosprawności poprzez rozwój przeciwnych cech charakteru i osobliwości

Teoria i praktyka - znaczenie badań naukowych

zachowania, - słusznie zaznacza Łewczuk.- Według Adlera, talent albo genialność wielu artystów jest kompensacją niektórych moralnych albo fizycznych traum. Rozpatrując psychikę jako sferę autonomiczną, psychoanalitycy nazywają kompensacją zasadą psychicznej samoregulacji, zrównoważenie świadomych i nadświadomych tendencji” [18].

Na początku lat 30. ubiegłego wieku, kiedy aktywnie były poszukiwane talenty „z narodu”, zwrócono uwagę i na młodą kobietę z Bołotni. Wspomniana już przez nas Tatiana Fłoru na Iwańkowskim targu zauważyła przedziwne, nie podobne do innych haftowane ręczniki i zainteresowała się nimi. Maria została zaproszona do Centralnych Eksperymentalnych Warsztatów Sztuki Narodowej, powołanych przy Ogólnoukraińskim Państwowym Muzeum. Z narodowymi mistrzami pracowali znani ukraińskie malarze: Wasyl Kasijan, Mychajło Dergus, Iwan Padałka, Anatolij Petryckij i inni.

Liderem wśród słuchaczy stała się Maria Pryjmaczenko. Wyróżniała się ona najpierw jakąś naturalną samoistością, oryginalnością widzenia świata. Liczne wystawy, publikacje i propozycje nie zwróciły głowy młodej malarce. Z Kijowa Maria wróciła do bliskiej sercu Bołotni. Widocznie bała się utracić żywą więź z ziemią, z której wyszła w szeroki świat, bała się utracić tą mistyczną siłę, której pełna była chata, w której się urodziła. Do domu Maria Pryjmaczenko wracała jako uformowana artystka, która uświadamia sobie swoje ważne powołanie. Dlatego chyba nie zwracała uwagi na opinie niektórych współmieszkańców swojej rodzimej wsi, że niby zajmuje się „głupotą”.

Zrozumiałe jest, że dzisiaj nikogo nie zdziwisz tym, że nie ma proroka w swej Ojczyźnie, ale w przypadku naszej malarki to zostawia gorzki ślad. Na Ukrainie jest lubiana, jednak o popularności w szerokich kręgach nie ma o czym mówić. Natalia Sucholit z Kijowa wspomina, jak w Anglii, w centrum Genri Mura, została poproszona o zorganizowanie wystawy Pryjmaczenko. „Dziwiło nawet nie to, że oni o niej wszystko wiedzą, bardziej, że dokładniej znają się na jej twórczości, – wspomina badaczka sztuki ze stolicy. Dosłownie po prostu jestem pod niesamowitym wrażeniem jak oni ją podziwiają, oceniają w światowej skali i proponują o wiele szersze widzenie, niczym mogłam nawet sobie przypuścić, porównując, powiedzmy z Genri Murom”.

Był w twórczości Pryjmaczenko i okres zmuszonego „milczenia”. Druga Wojna Światowa, pierwsze powojenne lata, kiedy, jak wspomina Maksym Rylski, ziemia ukraińska drżała „od macierzystego płaczu”, zwykle nie budziły do twórczości. Artystka prawie nie malowała, bo trzeba było żyć, nie zważając na nic przeżyć, dzieląc ze wszystkimi ciężar czasu. Męczyła duszę i własna bieda – wojna zabrała życie mężowi Marii, oficerowi armii Wasylowi Marynczukowi.

W większości utworów Pryjmaczenko przedstawiono ludzi, zwierzęta, ptaki, drzewa i kwiaty. Jednak często one mało przypominają to, co mamy możliwość obserwować dookoła.

Ten niepowtarzalny, chymeryczny świat sztuki – największą tajemnicą dla badaczy twórczości malarstwa. Fenomen jej w niej samej, w genialności, która zawsze graniczy z prostotą, w szczególnej czułości i intuicyjnym odczuciu świata. Twórczość Pryjmaczenko – świetny materiał do „obcowania w doskonałym” (Friedrich Schiller). Inne formy relacji „... należą albo do specjalnych zdolności poszczególnych członków, czyli do tego, w czym ludzie jeden od drugiego się różnią, i tylko relacje z doskonałym jednoczy ludzi, dlatego że należą oni do tego, co jest wspólne dla wszystkich.”

Znany ukraiński pisarz Ołes Gonczar słusznie zauważył: „Powstawały szkoły, pojawiały się całe gromady talentów, z pokolenia na pokolenie przekazywana była wiedza i umiejętności, ulubione środki artystyczne, zawodowe tajemnice i ustalony gust artystyczny”.

* (autorka chciała zwrócić szczególną uwagę na zaznaczony fragment, O. P.) Do tej pory podziwiamy niepowtarzalne utwory artystyczne starego Międzygórz, żyją i w naszych czasach, coraz wznawiając się huculskie rzeźbiarstwo, i sztuka reszetyłowskich mistrzyń haftu, cieszą oko królowieckie tkaniny, dekoracyjna ceramika Opiszni i pisanki Podkarpacia.

Z całego żywiołu, z głębi twórczości narodowej pojawiła się sztuka Kateryny Biłokur, tak samo jak sztuka Tetiany Paty, Hanny Sobaczko, Marii Pryjmaczenko, Hanny Wasyłaszczuk, Hanny Weres i innych cudownych mistrzyń, z których znana jest Ukraina” [19].

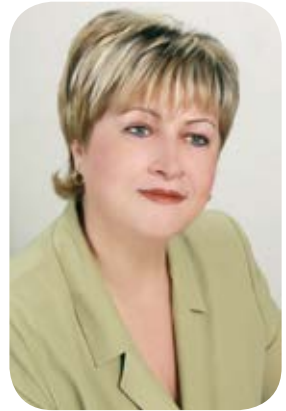
Z estetyki manieryzmu i baroku, z europejskiej estetycznej świadomości wywodzi się elitarne odgałęzienie estetyzmu, chociaż początki sięgają antyku. Zrozumiałe jest, że idee estetyzmu, estetyczne usposobienie życia nigdy nie były i nie mogły być dominujące w kulturze. Jednak (przynajmniej do początku XX wieku) ciągle istniały w niej jako swoisty estetyczny kamerton swego czasu. Twórczość Marii Pryjmaczenko to kamerton ukraińskiej mentalności.

Bibliografia:

1. Антология мировой философии. В 4 т. – М.: Мысль, 1969. – Т.1, Ч.1, 337-346 с.
2. Платон. Сочинения: В 3 т. – М.: Мысль, 1968. – Т.1, 427 с.
3. Косяк В.А. Эпистемология человеческой телесности/В.А. Косяк. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2002. – 3 с.
4. Кон И.С. Открытие «Я»/ Кон И.С. //М., Политиздат, 1978, гл. 3., 27с.
5. А. Адлер. Индивидуальная психология/ А.Адлер// История зарубежной психологии (30-60-е гг. XX в.): тексты под ред. П.Я. Гальперина, А.Н.Ждан, - 3-е изд. Екатеринбург: Деловая книга, 1999. – 186-198 с.
6. Див. наприклад: Даниленко В. Марія Примаченко. – К., 1971 ; Островский Г. Добрый лев Марии Примаченко. – М., 1990.
7. Цит. за: Банфи А. Критика способности эстетического суждения у Канта //

- Философия искусства. – М., 1989. – С. 181.
8. Фуко М. Инструмент насолода // Історія сексуальності: У 2 т. – Х., 1999. – Т. 2. – С. 36.
  9. Кант И. Критика способности суждения // Сочинения: В 6-ти т. – М., 1964. – Т.5. – С. 107.
  10. Цит. за: История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли. – Т. 2. – М., 1964. – С. 625.
  11. Див., наприклад: Аристотель. Поэтика. – К., 1967; И.В. Гете. Об искусстве. – М., 1975; Роу К. Концепции цвета и цветовой символизм в древнем мире // Психология цвета. – М., 1996 та ін.
  12. Левчук Л. Т., Оніщенко О. І. Основы эстетики: Навч. посіб. – К., 2000. – С. 86.
  13. Там само. – С. 90.
  14. Банфи А. Цит. праця. – С. 176.
  15. Канарский А. С. Диалектика эстетического процесса. Диалектика эстетического как теория чувственного познания. – К., 1979. – С. 101.
  16. Банфи А. Цит. праця. – С. 108.
  17. Левчук Л. Західноєвропейська естетика ХХ століття. – К., 1997. – С. 62.
  18. Шиллер Ф. Письма об эстетическом воспитании человека // Собрание сочинений: В 6-ти т. – К., 1979. – Т. 6. – С. 356.
  19. Гончар Олесь. Чарівниця // Твори: В 6-ти т. – К., 1979. – Т. 6. – С. 495.

Попович О.В.

кандидат педагогічних наук, доцент,
державний вищий навчальний заклад
«Приазовський державний технічний університет»

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ КРЕАТИВНОСТІ: ДІАЛОГ ДВОХ ФІЛОСОФСЬКИХ ТРАДИЦІЙ

Розвідка презентує аналітичний огляд явища креативності з точки зору двох традицій (західної та слов'янської) на процес творчості. Виокремлено цінність універсального моделювання етапів становлення у філософському знанні феномена креативності, починаючи з робіт Дж. Гілфорда до робіт Н. Хамітова.

Ключові слова: *креативність, креологія, традиція, слов'янська традиція, західна традиція, культура, особистість.*

Phenomenology of creativity: the dialogue of two philosophic traditions

The article presents an analytical review of the phenomenon of creativity with regard to two traditional views of Western and Slavonic philosophy on the process of creativity. The value of universal modeling of the stages of formation of philosophic knowledge, regarding the creativity problems, from D.Gilford to N.Khamitov was pointed out.

Key words: *creativity, creology, tradition, Slavonic tradition, Western tradition, culture, person.*

Пропонована розвідка не вузько-філософське дослідження. Автора цікавило не тільки і не стільки новаторське й безсумнівно оригінальне розуміння Н. Хамітова та Дж. Гілфордом такої загальновідомої категорії в гуманістиці як креативність, скільки відштовхування й тяжіння в єдиному, але багатолічному, суперечливому, поліфонічному філософському континуумі двох діаметрально протилежних традицій філософствування – раціоналістичної та ірраціоналістичної, котрі спираються відповідно на умовляд й одкровення, діалог цих традицій. Щодо першої традиції, то вона настільки прозора й очевидна, що наявність її не викликає навіть найменших сумнівів і заперечень. Символізує й маніфестує цю традицію раціонального мислення Дж. Гілфорд. Її історична вертикаль: Г. Айзенк, Д. Векслер, Р. Стенберг, Е. Торренс, В.

Франкл, А.-Х. Маслоу (опускаємо всі проміжні ланки).

Чи не вінгають другу традицію постаті Г. Сковороди, Г. Челпанова, Н. Хамітова, Л. Тарасюк? Отже, предмет нашого розгляду – діалог Дж. Гілфорда, Е. Торренса (опускаємо всі проміжні ланки), Н. Хамітова, Л. Тарасюк, діалог двох традицій. У науковій думці існує два погляди на природу креативності: в ХХ столітті й особливо впродовж його другої половини відомі зарубіжні автори А.-Х. Маслоу, В. Франкл та ін. перейшли від аналізу механізмів творчої діяльності індивіда до вивчення його творчих здібностей (обдарованості), які вбачалися у здатності до продукування принципово нових ідей, або креативності (від лат. creatio – «створення»).

Історичний розвиток явища креативності здійснився у рамках західної традиції у понятті – «креативність» (у значенні «творча здібність»), що було вперше застосоване в 1922 р. в американській психології Д. Томпсоном для позначення здатності людини виходити за межі стереотипних способів мислення. Так було започатковане глумачення творчої обдарованості людини. Її психологічний вимір означав максимальний рівень розвитку природних талантів або креативність. Проте широке вивчення креативності було розпочате через чверть сторіччя, після звернення 1949 р. президента Американської психологічної асоціації Дж. Гілфорда, у якому вчений окреслив коло питань щодо спроможності людини до творчості та увів до наукового обігу поняття «креативність» (загальна здібність до творчості). У своїх працях Дж. Гілфорд визначив креативність як самостійний фактор, що знаходить прояв у здібності людини до породження незвичайних ідей, знаходження оригінальних рішень, відхилення від традиційних схем мислення, [15, с.441] і започаткував підхід до розуміння обдарованості (творчих здібностей) як сукупності творчих рис, що виступають як природна даність.

Аналіз джерельної бази з означеної тематики показав, що креативність – це такий феномен, який є не просто складним, а «поліфігурним» утворенням, що допускає (і передбачає) безліч різних кутів його виміру: і відносно числа та характеру складових елементів, відносно зв'язків між ними, і відносно зовнішніх умов, котрі визначають не лише форму, але й саму природу явища; а також відносно історичних модусів та його практичного здійснення. Перш ніж звернутись до розгляду філософського потрактування явища креативності представниками слов'янської традиції, слід навести деякі міркування з цього приводу, що стосуються теорії Н. Хамітова про онтологію, яку вчений розглядає в традиції метаантропології: «... це вчення про межі і позамежність людини» [5]. Але, перш за все, одне «камертонне» зауваження про те, що метаантропологічність часто поверхово розуміють (точніше не розуміють), зображуючи як такого собі звалювача канонів, істини, науки та навіть філософії.

На думку Хамітова, філософія перестає бути тільки метафізикою, перетворюючись на метаантропологію. При цьому філософ вважає, що для позначення процесу і результату збагнення меж людини, її світу і буття, поняття «метаантропологія» більш ніж доречне. Київський учений у передмові до роботи «Філософія. Буття. Людина. Світ» (2006) пише, що онтологія як вчення про буття і основа філософії – це швидше не метафізика, а метаантропологія: «...це вчення про межі і позамежність людини» [5]. Розвиваючи традицію метаантропології (автор Н. Хамітов), Л. Тарасюк визначає креативність через святість тріумфом

жіночої душевної основи в найвищому прояві, що об'єднує дух і матерію [5, с. 22]. У метаантропології творчість розглядається як творіння, як народження нового буття, а не тільки артефактів в культурі, що дозволяє по-новому оцінити онтологічні можливості креативності [7, с. 137].

Сьогодні, коли світ усе більше стає глобальним, дуже важливо осмислити, що ж характеризує слов'янську традицію в розгляді проблем креології (наукове знання про феномен креативності) на матеріалі представників української філософії від Г. Сковороди і Г. Челпанова до Н. Хамітова та Л. Тарасюк.

Звернемося до представників слов'янської традиції, а саме до наукової думки сучасного ученого В. Зінченка, який розкриває розуміння креативності як невід'ємної складової життєдіяльності людини, передбачає широкий підхід до проблеми її розвитку, наділення статусом творчого всього процесу розвитку особистості: «Розвиток – це творчість себе» [14, с.124]. Становлення творчої особистості розуміється В. Зінченком невіддільно від «збільшення значимості свободи в оперуванні предметностями світу» [14, с. 142] і процесів автономізації вищих психічних функцій. Народження «нового світу» – «пневмосфери, семіосфери, образно-концептуальної моделі» [там же] – результат творчого процесу, в який включається вся особистість в її системній цілісності.

Перш ніж звернутись до характерних ознак, що існують у феномені креативності щодо слов'янської традиції, означимо в найзагальніших рисах зміст, природу, механізми та умови формування явища креативності і спробуємо поглянути на них крізь призму наукових поглядів, які представляють раціоналістичну точку зору.

Для порівняння наведемо два визначення креативності, а точніше дві позиції. Одна з полярних позицій виражена С. Спірменом, який вважає, що рівень креативності – величина константна; інша – М. Хоувом, переконаним, що за певних умов кожен здатний досягти її високого рівня. Слід зазначити, що проблема розвитку креативності вирішується в *західній традиції* неоднозначно, а саме: Гілфорд розрізняв два види мислення - конвергентне, що спрямоване на аналіз наявних засобів розв'язання завдання з метою обрання оптимального правильного, та дивергентне, спрямоване на генерування множини логічних засобів розв'язання завдань, і визнавав перший базисом інтелекту. Натомість, дивергентне мислення, що детермінує творчі досягнення, і є засадою креативності. Концепція Гілфорда, отримала розвиток у працях іншого американського психолога Е. Торренса й набула надзвичайної популярності у всьому світі (насамперед завдяки простоті вихідної ідеї) [15, с. 456]. Дослідники виокремлювали вербальну, образну креативність та окремі креативні здібності, які розглядалися як критерії феномену креативності, а саме: оригінальність (здібність до продукування віддалених асоціацій), семантична гнучкість (здібність вбачати головну властивість об'єкту та пропонувати нові способи його використання); образна адаптивна гнучкість (здібність побачити нові ознаки й можливості використання об'єкту), семантична гнучкість (здібність породжувати ідеї в нерегламентованій ситуації).

Звернемося до філософської складової творчого спадку Сковороди. У фокусі всіх філософських спрямувань Сковороди була людина, яка наділена духом – душею – тілом (відповідно до християнської трактовки трихотомії).

Чому цікавить нас інтроспекція Сковороди? Автор розвідки вважає, що саме екскурс у інтроспекцію нагадує природу креативності. Філософ вважав, що «... правдивий духовний первень може розгорнутися в окремій особі лише зсередини» [1, с. 154]. Ось чому духовний інтроспекціонізм філософа спрямований насамперед не на виявлення, чи то розгортання, чи експлікацію, чи аналіз глибинних верств екзистенційної суб'єктивності, до якої в наш час зверталися такі персоналістично зорієнтовані релігійні мислителі та філософи, як М. Бердяєв, Л. Шестов та ін., щодо виявлення і розгортання внутрішнього первня в людині, притаманного їй образу Божого. У Сковороди інтроспекція, самопізнання є насамперед шлях до пізнання Бога.

Вище зазначений аспект взаємодії складових вчення Сковороди, що були розглянуті, не дають відповідь на питання: як здійснюється єднання людини та світу? Сучасні філософи часто звертаються до поняття «самість».

Слід констатувати той факт, що філософські ідеї, творчий спадок Г. Сковороди дуже вплинув на подальший розвиток української філософії, а також на формування слов'янської традиції, що вивчає становлення креології – науки про креативність.

Однією з ланок слов'янської традиції розвитку науки про креативність можна вважати Г. Челпанова, філософа і логіка, засновника Московського психологічного інституту.

Цікавим є той факт, що М. Бердяєв згадує Г. Челпанова або посилається на його роботи [10]. Основні філософські ідеї творчості Челпанова розкривають І. Городник і С. Руденко в роботі «Історія української філософії» (2008). За словами авторів роботи «Історія філософії», що вийшла з друку в 2001 році в Києві, де ми читаємо: «...Г.І. Челпанов обґрунтовує поняття креативності як створення розумів для здійснення цілей людини її творчої самореалізації» [10, с. 127].

Якщо російські дослідники визначають креативність як інтелектуальну складову здібностей (В. Дружинін, І. Киштимова), то українські дослідники (Н. Хамітов, Л. Тарасюк) стверджують, що креативність – це творчі здібності індивіда, які характеризуються готовністю до народження нових ідей, що відрізняються від традиційних, консервативних та прийнятих схем мислення; здатністю розв'язувати проблеми [8, с. 178].

Як же відбувається актуалізація креативності? Актуалізація креативності відбувається в процесі звільнення людини від залежності до обставин, подолання «страждальності» (С. Рубінштейн). Фатальна залежність від навколишнього об'єктивного світу «була б принципово непереборна, якби навіть при нетворчому відношенні, в ситуації нетворчої діяльності, нехай в найменшому ступені... не містилася б потенція переходу до творчості [12, с.102]. Сміслова система є основою креативності, і складається, таким чином, і виявляється в процесі діяльності. Причому творчість, як об'єктивування, пов'язана з суб'єктивацією – творчістю («робленням») самого себе: «Самоперетворення» ми і вважаємо за творчий початок діяльності, іманентний творчий акт [12, с. 64].

Цікавим є той факт, як історично розвивалась креологія у сучасній філософській думці на Україні.

Ми можемо констатувати, що у сучасних умовах українські філософи Н. Хамітов та С. Крилова визначають креативність таким чином, що вона знову стає

логікою виживання, однак набуває новий статус – солідарності, любові як глибинної комунікативної єдності, розкриваючи метагранічні потенціали і можливості української людини і формуючи самобутність української філософії. Автор статті не поділяє думку вищевказаних філософів, що це стосується тільки української людини. Аналіз біографій видатних особистостей, таких як А. Тулуз-Лотрек, Н. Паганіні та ін. довів, що таке трактування креативності як метагранічного потенціалу і можливостей характеризує творчість багатьох видатних персон.

Досліджуючи феномен креативності, Н. Хамітов у розвідці «Ініціація» (2011) пише, що в контексті традиції персоналізму та метаантропології як теорії буденного, граничного та метагранічного вимірів людського буття, можна зробити висновок, що у буденному бутті креативність проявляє себе як творення простору безпеки і стабільності, у граничному бутті креативність проявляється у творенні владного середовища і стратегій, які ведуть до нього, а з іншого боку, як творення культури в наукових, художніх, релігійних формах, у метагранічному вимірі людського буття в культурі креативність виступає творенням єдності світогляду і світовідношення [10, с. 136-137].

Ми поділяємо точку зору сучасної української вченої Л. Тарасюк, яка в своєму дослідженні «Креативність як феномен людського буття в культурі» (2011) так інтерпретує учення М. Бердяєва – «...щоб повністю з'ясувати поняття сакрального як взаємодії духу, душі і матерії-тілесності, слід звернутися до підходів метаантропології, що досягаючи дух як здібність до творчого пориву і саме цей порив слід розуміти душі як здібність до любові і співчуття, а також їх буття [10, 178], а святість визначає як владу духу людини над душею і тілом.

М. Бердяєв у своєму філософському ученні святість визначає як владу любові і «несупротиву злу насильством», насильством, яке так часто проявляється у світі [10, 125].

Як нам вбачається, особливість філософії креативності Н. Хамітова ще складається з того, що креативність у своєму становленні трактується як процес культури, що має ряд етапів: реалізація, об'єктивація, актуалізація, ініціація [8, 300]. Реалізація креативності – це процес первинного втілення ідеї комунікації з Іншим. Об'єктивація є процес утілення ідеї в тому чи іншому професійному матеріалі. Актуалізація є процес «екзистенційного оживлення» твору, вона відбувається в діалозі Майстра й Учня. Вона може бути початком творчого процесу і може бути його завершенням. Ініціація креативності полягає в тому, що у людини відкриваються здібності і даються особливі знання, які ведуть до прийняття більшої міри відповідальності за своє буття. Така людина відчуває всю таємничу, сакральну силу творчості [9, с. 136].

Ініціацію креативності доречно розглядати, зокрема, як можливість диференційованого переходу чоловічого і жіночого начал з одного рівня досвіду на інший через співтворчість. У співтворчості чоловік і жінка розкривають можливості один одного. Якраз взаємопроникнення чоловічої і жіночої творчості може подолати всі труднощі на шляху об'єктивації як процесу культури. Злиття креативних можливостей чоловіка і жінки породжує нову можливість – андрогенну, яка є творчістю в поєднанні любові і свободи.

Відтак, ми прийшли до висновку, що у слов'янській культурі і філософії

креативність розуміється в контексті онтології сакральної взаємодії духу і душі й матерії-тілесності. У сучасному суспільстві «суспільстві споживання» (Ж. Бадріяр), у період масштабних економічних потрясінь і зрушень інтерес до вивчення проблем креативності помітно зростає, що у свою чергу пояснюється підвищеним соціальним замовленням на підготовку креативних особистостей, які зможуть вирішувати проблеми, які постали перед світовою спільнотою.

Література:

1. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів : У 2-х т. / Г.С. Сковорода. Т.1. – К. : Наукова думка, 1973. – 532 с.
2. Соловьев В.С. Смысл любви / В.С. Соловьев // Философия искусства и литературная критика. – М., 1991. – С.35.
3. Бердяев Н.А. Дух и реальность. Философия свободного духа. Я и мир объектов / Н.А. Бердяев. – М. : Республика, 1994. – 480 с.
4. Тарасюк Л.С. Креативность как феномен философского мировоззрения / Л.С. Тарасюк // Культура народов Причерноморья: научный журнал. – Симферополь. – 2010. – С.185-188.
5. Тарасюк Л.С. Виміри креативності в культурі / Л.С. Тарасюк // Грані. - 2012. – № 11 (91). - С. 20-22.
6. Хамитов Н.В. Креативность / Н.В. Хамитов, Л.С. Тарасюк // Философская антропология: словарь под. ред. Н.В. Хамитова. – К.: КНТ, 2011. – С. 178-183.
7. Хамитов Н.В. Инициация / Н.В. Хамитов, Л.С. Тарасюк // Философская антропология: словарь под. ред. Н.В. Хамитова. – К. : КНТ, 2011. – С. 136-137.
8. Хамитов Н.В., Крылова С.А. Философский словарь. Человек и мир. – К. : КНТ, Центр учебной литературы, 2006. – 308 с.
9. Челпанов Г.И. Введение в философию / Г.И. Челпанов. – 7-е изд. – М. : Тов. «В.В. Думнов – насл. Бр. Салаевых»; тип. т-ва И.Н. Кушнеров и Ко, 1918. – 568 с.
10. Бердяев Н.А. Субъективизм и индивидуализм в общественной философии. Критический этюд о Н.К. Михайловском / Н.А. Бердяев. – М.: Астрель, 2008. – 1008 с.
11. Огородник І.В. Університетська філософія. Основні напрями філософської думки в Україні ХІХ – початку ХХ століття / І.В. Огородник, С.В. Руденко // Історія української філософії : підручник. – К. : Академвидав, 2008. – С. 412-416.
12. Фримен Дж. Обзор современных представлений о развитии способностей [Текст] // Основные современные концепции творчества и одаренности: сб. ст. / под ред. Д.Б. Богоявленской. – М., 1997. – С. 371-379.
13. Политыко С.Д. Антропология творчества [Текст]. – М.: Ин-т человека РАН, 2003. – 120 с.
14. Зинченко В.П. Посох Осипа Мандельштама и Трубка Мамардашвили: К началу органической психологии [Текст]. – М.: Новая школа, 1997. – 336 с.
15. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта / Дж. Гилфорд // Психология мышления : сб. пер. с нем. и англ. / под ред. А. М. Матюшкина. – М. : Прогресс, 1965. – С. 433-456.

Вершина В.А.

Кандидат философских наук, доцент кафедры философии
Днепропетровского национального университета
имени Олеся Гончара

ФЕНОМЕН СТРАДАНИЯ КАК СТРУКТУРНЫЙ ЭЛЕМЕНТ ОБРАЗА ЧЕЛОВЕКА

Проблемное поле философско-антропологических исследований весьма обширно. В философском дискурсе представлены различные методологические принципы и стратегии осмысления человека и «человеческой ситуации». Так, выделяются натуралистическая, экзистенциально-персоналистская, религиозная, рационалистическая, социологизаторская концепции человека. Данным концепциям присуща определенная односторонность, редукция человека к некоторому основополагающему признаку. Также можно констатировать несколько основных моделей человека: варианты дуалистической, описывающие человека либо как биосоциальное существо, детерминированное законами развития природы и общества, либо как телесно-духовное с признанием первичности телесной (духовной) константы; и триадичная, рассматривающая человека в единстве таких составляющих, как тело, душа, дух. Такие модели характеризует схематичность, упрощённое понимание реального человека.

Общепринято называть Ф.Ницше первым философом, который преодолел рамки научно-рациональной схематизации в исследовании человека, показав все богатство, глубину и неоднозначность его внутреннего мира. Современная философия стремится к созданию многомерного образа человека, где организующим принципом выступает целостность. Как правило, человек конкретизируется как точка пересечения различных проекций бытия, которая несет в себе характеристики природной, социальной и культурной среды.

Вместе с тем статус и система категорий философско-антропологического знания сегодня остаются весьма расплывчатыми и проблематичными. В этой связи необходимым представляется экспликация и анализ «образа человека» как философского концепта. В данном контексте необходимо обратить внимание на два аспекта: определение содержания и семантических границ самого понятия «концепт» и непосредственно выявление значения и структурных элементов «образа человека».

Наиболее полным и верным в методологическом отношении нам представляется определение концепта, данное Ю.Степановым: «Концепт - это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт - это то, посредством чего человек ... сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее. Это ... «пучок» представлений, понятий, знаний, ассоциаций, переживаний» [4, с.42]. Иными словами, «концепт» шире «понятия», поскольку выходит за пределы рационально сформулированного определения, вмещающая в себе «пучок переживаний», таким образом, концепты не только мыслятся, но и переживаются. Исходя из этого, мы

предлагаем рассматривать «образ человека» именно в качестве концепта.

Формирование образа человека обусловлено социокультурными особенностями эпохи и формами общественной практики, что, соответственно, определяет доминирование того или иного образа, а также его вариативность в контексте культурно-исторической динамики. «Образ человека», по нашему мнению, в концентрированном виде отражает антропологические представления эпохи и формирует идеалы и ценностные предпочтения людей в рамках той или иной культурной среды. В контексте исторического развития в отечественной культуре смысловой акцент несет в себе именно понятие образа. Как отмечает Т.Чумакова, понятие «образ» занимает центральное место в мировоззренческой системе восточно-христианской культуры. «Образ» - костяк этой культуры, он играет роль структурного принципа, гарантирующего целостность всей системы [6]. Мы полагаем, что образ человека концептуализируется в контексте таких обязательных структурных элементов, как телесность-духовность-душевность; социальность; экзистенциалы - любовь, страдание, достоинство, смысл жизни. Одним из ключевых элементов образа человека, по нашему мнению, выступает страдание.

Феномен страдания как переживание и как философская категория имеет давнюю традицию осмысления в философском дискурсе. Как известно, в западной традиции Аристотель первым обратился к анализу страдания, рассматривая его в качестве одной из десяти категорий. Довольно большое количество современных историко-философских исследований посвящено именно страданию. Даже высказывается мысль о том, что эта тема избыточно представлена в философско-культурологическом пространстве. Тем не менее, сегодня обращение к феномену страдания приобретает фундаментальную значимость, поскольку в современной антропологической парадигме средоточием всех интересов становится тело. «Человек перестает рассматриваться в «расширенной антропологической перспективе», и все предпринимаемые попытки тотально «ликвидировать» страдания медикаментозными способами неизбежно приведут к глубинным трансформациям личности, может быть, даже к ее полному распаду» [1]

Однако до сих пор не удалось прийти к одной теоретической модели, которая бы давала достаточно полное объяснение этому феномену, что можно объяснить его сложностью и противоречивостью. Существуют общепринятые энциклопедические определения феномена страдания. Как правило, страдание описывается как состояние человека. Это физическая или нравственная боль, мучение (состояния горя, страха, тревоги, печали, тоски). А.Ивин выделяет два аспекта страдания, наиболее распространенных в философии: как необходимый удел человека, поскольку он подвержен болезням, старению, смерти; как единственно возможный путь к преображению, к совершенствованию личности [5, с. 637]. Особая роль принадлежит страданию в иудейско-христианской религиозной традиции, где страдание интерпретируется в качестве божественной кары за грехи человека и выполняет важнейшую искупительную функцию.

Среди исследователей представлены подчас противоположные позиции в осмыслении природы и функций страдания. Так, например, Я.Парусимова выделяет несколько аспектов интерпретации страдания: психологический – как особое переживание, связанное с ощущением неудовольствия; социальный - как

результат отчуждения, непризнанности другим; а также как претерпевание - противоположность деятельности[3]. Отметим, что такое понимание соответствует аристотелевскому. Н.Егоров, напротив, подчеркивает, что «страдание не существует в отрыве от деятельности (человек по своей природе является деятельным и страдающим одновременно), как и в отрыве от различных определений человеческой сущности... Страдание и дух - важнейшие характеристики родового человеческого достоинства»[2].

Мы полагаем, что страдание представляет собой одновременно одно из ключевых переживаний и состояний человека, которое тесно взаимосвязано с ценностным отношением к миру и жизненной позицией (независимо от активной или пассивной фазы). Эта тема не может быть концептуализирована как проблема, поскольку проблема предполагает решение, в то время как страдание есть экзистенциальная данность человеческой ситуации. Страдания имеют духовную природу, и их функция заключается в формировании человека как личности.

Таким образом, феномен страдания представляет собой один из важнейших структурных элементов образа человека. Акцентируется функциональная значимость страдания в качестве фактора, формирующего «человечность». Вместе с тем в социокультурной парадигме современности страдание в качестве атрибутивного свойства человечности вытесняется из массового сознания.

Литература

1. Бардыкова, И.В. Концептуализация феномена страдания в истории культуры: автореф. дисс.... канд. филос. н.: [Электронный ресурс] / Бардыкова И.В. - Белгород, 2007. - Режим доступа: http://www.dissland.com/catalog/kontseptualizatsiya_fenomena_stradaniya_v_istorii_kulturi.html
2. Егоров, Н.П. Анализ социально-философских категорий: вина и страдание [Электронный ресурс] / Н.П. Егоров // Успехи современного естествознания. - 2008. - № 4 - С. 111-113 - URL: www.rae.ru/use/?section=content&op=show_article&article_id=7782878
3. Парусимова, Я.В. Страдание как философская категория: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.01 [Электронный ресурс] / Я.В. Парусимова. - Оренбург, 2003. - Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/91192.html>
4. Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры: 3-е изд. / Ю.С. Степанов. - М.: Академический проект, 2004. - с. 42-67.
5. Философия: Энциклопедический словарь. Под ред. А.А.Ивина. - М.: Гардарики, 2004. - 1072 с.
6. Чумакова, Т.В. Образ человека в культуре Древней Руси: опыт философско-антропологического анализа: автореф. дисс. ... д. филос. н.: 09.00.13 [Электронный ресурс] / Т.В. Чумакова. - Режим доступа: <http://anthropology.ru/ru/texts/chumakova/abstract.html>

Madrakhimova Feruza Ruzimbaevna

Graduate student Pulpits social philosophy of faculty philosophy
of National University of Uzbekistan,
City Tashkent

MASS CULTURE AND HER SOCIAL FUNCTION

Resume: *In this article are shown problems of the mass culture and her social function. As well as, arising the mass culture and some standpoint about her shaping.*

The Keywords: mass culture, globalization, social function, Social-philosophical comprehension, national culture, person

The Mass culture, being one of the most bright manifestations socio culture life modern developed community, remains relatively little intelligent phenomenon's with standpoint of the general theory of the culture. The Interesting theoretical foundations of the study social function mass culture were designed at the last years E. Orlov. In accordance with her concept in morphological construction of the culture possible to select two areas: ordinary culture, mastered person in process his general socialization in ambience of the residence (in process of the education first of all and the general formation), and specialized cultures, which mastering requires special (professional) of the formation. The Intermediate position between these two areas with function of the translator cultural sense from specific cultures to ordinary consciousness of the person and occupies the mass culture. Such a approach very eristic introduces to phenomenon of the mass culture. This article pursues the purpose of the deepened cogitation about social-functional feature of the mass culture in riverbed of this concepts and correlating her with concept social subculture.

Since time of the decomposition primitive society, begin divisions of labor, social stratification in human group and adding first town civilization appeared and corresponding to differentia cultures, defined difference social function different groups of the people, in accordance with their lifestyle, material facility and social good, as well as forming ideologies and symbol social prestige. These are a differentiated segments of the general culture that or other history community since time started to name the social subculture. In principle number such subculture can be correlated with number available in community specialized field of activity (the professions, profession), but problems given article do not require so small structuring of the culture. We it is enough to select only several main social-class (class) subculture, uniting greater groups of the people in accordance with their role and function in production of the facilities physical and social existence of the person, in maintenance or breach to social organization and regular to life's society (the order).

First of all, the question is subculture rural producers, named public (in social-demographic plan), or ethnographic (in plan of the most concentration corresponding to specific devil). Function this culture produces mainly facility of the maintenance physical (the vital) of existence of the people - in the first place products of the feeding. With standpoint interesting us features this subculture characteristic low level to specialization on separate profession ("classical" peasant, as a rule, workman-universal: and tiller, and cattle breeder, and fisherman, and carpenter simultaneously if only particular conditions of

the landscape do not specialize his(its) more narrow); the low level of the individual social claims of the people; the small breakup between ordinary culture peasant life and specific knowledge's and skills of the agricultural labor. Accordingly and way social reproduction this subcultures basically does not leave for frames simple translations to local tradition nature using and in accordance with her pictures of the world, rational knowledge's, rates of the social relations, rite etc., which issue is realized in the forms of the ordinary education children in family and does not require some special formation.

Several other functions have social subculture town producers, which on civilizations was formed as craft-trade, but later became to be identified bourgeois, industrial, proletarian, post bourgeois (socialist) etc. though function remained same most. This culture produces the facility not as much vital as social existence of the people - an instruments of the labor, weapon, subjects of the everyday life, energy, transport, relationship, town ambience, knowledge about the world and about person, facility of the exchange and mechanisms of their operation, trade, aesthetic value and pr. Moreover all this, as a rule, is produced in goods volume.

For given subculture typical relatively high and steadily increasing level to professional specialization her subject; the moderate level of the personal social claims. The Breakup between ordinary and specialized forming this cultures in antiquities was small, but on measure of the research development he increased much. The Corresponding to image divided and processes social reproduction this subculture: ordinary culture of the average townsman is reproduced within the framework of household education and through institution of the national educational standard, but specialized - through network average special and high educational institutions.

The third social subculture - is elite. Under this word usually imply the especial refinement, difficulty and high quality cultural product. But the most important not line elite subculture. Her main function - is production of the social order (in the manner of right, the authorities, structures to social organization society and legitimate of the violence in interest of the maintenance to this organizations), as well as motivating this to ideologies.

Probably, only functions required specific preparation. Such situation was kept in Europe before XVIII-XIX ages, when elite subculture beginning to meet with bourgeois, in high layer to last. Simultaneously greatly increased the requirements to professional preparedness of the performers elite function that has brought about origin corresponding to educational institutions (military, diplomatic, politician-administrative).

The Special place here occupy the processes to mass migration of the population in city, mass to political life community (origin consisting of many millions army, electorate, professional alliance, political party). In the last decennial events XX age to enumerated factor was added else and track record technician-technological revolution - a transition from industrial (the intensification mechanical manipulate workers organ) to post industrial stage developments.

In these condition by so actual steels and problems to standardizations socio cultural installation, interest and need of the main mass of the population, intense of the processes manipulate human personality, her social claims, political behavior, ideological orientation, consumer questioning on goods, facilities, own image etc. In former epochs monopoly on such sort consciousness management in more or less mass scale belonged to and political authorities. At New time in people have entered also quotient to producers to information,

Teoria i praktyka - znaczenie badań naukowych

goods and services of the mass consumption. All this has required change a mechanism to general socialization and uncultured of the person, preparing personality to free realization not" only its production labor, but also their own socio culture interest.

If in traditional community of the problem to general socialization of the person dared mainly facility to personal translation of the knowledge's, rates and sample of the consciousness and behaviors (activity) from parents to children, from teacher (the master) to pupil, from priest to parishioner etc. (moreover in contents social experience special place occupied the larval life experience and his) personal socio culture to orientation and preferences) then in step of adding the national cultures similar mechanisms social and cultural reproduction to personalities begin to lose its efficiency. Appears need in greater universal of the contents experience, to orientation, sample of the consciousness and behaviors'; in shaping general nation rates and standard social and cultural adequacy of the person; in his interest and demand for standardized forms social good; in increasing of efficiency of the work mechanism social regularity to account unifying influences on motivation of the human behavior, social claims, images etc. This, in turn, has caused need of the making the channel to translations of the knowledge's, notion, socio culture of the rates and other social significant information broad mass populations, covering whole nation, rather then only her separate formed classes. The First at a walk introduction general became in this direction and obligatory initial, but later and secondary education of the population, but then - a development of the mass media.

Follows to note that in national culture (unlike class) children, shall say, British queen and children worker-day worker from county Suffolk get the general average a formation on more or less sister program (the national educational standard), read one and same books, study one and same English laws, look same television transmissions, root for same soccer command etc., but quality of their cognitions in poetries Shakespeare or British history in greater measure depends on their personal abilities, than from difference in program of the general formation. Of course, when deal gets to receptions of the special formation and professions, possibility compared children is greatly separated. But national standard at a rate of the general secondary education, uniformity in contents of the general socialization and in culture of the members community, development of the mass media and gradual liberal information politicians in modern country more or less provide the general nation cultural unity of the people and unity of the rates their social adequacy. This and there is national culture unlike class, where for different social groups were differed even rates of the social behavior.

Anyway, but obviously that mass culture presents itself variant of the ordinary culture of the town population (and first of all that his part, which pertains or gravitates to bourgeois in function sense subculture) of the epoch "high specialized personalities" competent only in its narrow sphere of the knowledge's and activity, but for the rest preferring use printed, electronic or animate reference book, directory, "guide" and other source is spared configured and "for round fool of" information.

Further to that influence, which renders cultural globalization on economic, public and knowledge-based life, where have in recent years occurred essential change, mass culture and sample of the consumption. These change have generated two bound between itself trends - to re-comprehension of traditional valuables in spirit postmodern and globalization of the local particularities, which were reflected on our identity, preferences, returned that

or other lifestyle, and sample of the consumption. On terminology of the French sociologist Pierre Bourdieu, these two trends functioned in 1990-h year else and as “cultural/symbolic capital”. Their role in creation and mobilizations identity was so essential, either as role of the industrial capital.

The process turns out to be in the field of mass culture globalization, which allows sooner coexistence, than collision global and local. Here cost (stand) to note three moments.

First, we have found that this coexistence most clearly reveals itself in model of the consumption, which keep the miscellaneous a layer populations, differing friend from friend by their own political preferences, economic status and (or) level well-being. This means that, in spite of observable, but other once, possible, and more significant differences between these layer, in that as to their choice of the newspapers, journal and television channel, differences these disappear, when speech calls at about them, but consumption. In other words if choice of the newspaper or channel, still depends on political or cultural orientation of the representatives of one or another social group, that essential increase the models of the consumption have caused for itself “McDonald society”.

Secondly, cultural globalization can in ditto time be considered and as process of the creation suiting platforms for activity of the traditions, not only as political or economic motion, but also as motion cultural, with their own driving power and theoretical buildings.

Third, cultural globalization in given context is considered as positive element for activity local artistic tradition, cultural object and symbol, creating, thereby, cultural life, which differs the pluralism, greater democratic and variety. Globalization means the end to hegemonies of the mundane culture, which strives to creation and conservation to uniform cultural life, forming platform, on which secondary and fallen silent cultural forms and objects can once again spring back to life and become market goods. In ditto time globalization essential image assists the manifestation a difference due to reinforcement of attention to traditions, local condition, exactly in the same way globalization local leads to appearance pluralism multicultural to life's - a necessary condition to democratizations in society. Coming from stated and made by us descriptions different influence cultural globalization on life in society, we come to output that form of the interaction global and local - sooner coexistence, than collision.

For mass culture typical anti modern and anti vanguard. If modernism and vanguard strive to complicated technology letter, that mass culture handles at most idle time, perfected preceding culture by technology. If in modernism and vanguard dominates installation on new as the main condition of their existence, that mass culture traditional and conservative. She is oriented on average language semiotic rate (the notion of the realism), on simple pragmatics since she address to enormous reader's, spectator and listener to auditoriums (sr. pragmatic, shock malfunction, appearing under inadequate perception of the text of the mass culture thinned actor thinking - an extreme experience).

Possible say so that mass culture appeared in XX age not only due to development of the technology, led to such enormous amount of the sources to information, but also due to development and fortification political democracy. The Known that the most developed is a mass culture in the most developed democratic society - in America with its Hollywood, this symbol powerful mass culture. But it is important and opposite - that in totalitarian society mass culture practically is absent, is absent the fission of the culture on mass and elite. The Whole culture is declared mass and indeed whole culture is elite. This sounds paradoxical,

but this so.

Then, with XIX - XX ages, as a result of developments of the technology, appearances multiple acting on brain of the readers detective novel and best seller mass culture from period of the formation has altered by sawing at period of the development. Coming from standpoint of present time as a result of developments to information and technology the existed more active development of these processes. Now except custom and tradition has begun exist to other processes. And in effect, these cultural processes changed in culture in quote. Having Used this process some mercenary political power, have put (delivered) itself purpose to introduce these cultures in consciousness of the people and turn the world in standard position.

In literatures of culture have these opinions too: mass culture, not turn to advertisement, this powerful facility of the shaping the public consciousness in modern capital country, impossible. Mass culture and advertisement are bound between itself close-fitting tie. Under all difference both of them possess the general ideology function and actively use support each other. Will not be exaggeration to say that mass culture in that type, as she exists today, was impossible unassisted and supports of the advertisement, in the same way either as advertisement has not got such developments without participation in her mass culture, Certainly, phenomenon of the modern advertisement exceedingly built and has much aspects, including in accordance with economy, trade, shaping the supply and demand, purchasing interest and t. d. Not concerning all these questions, address to that sides of the advertisement only, which is united her with mass culture.

First of all, their kinship reveals itself in generalities ideology function. The Advertisement, either as mass culture, forms uncritical, consumer consciousness, so-called consumerism. Both of them are suitable, technically equipped and mentally reconciled facility to manipulate by public consciousness.

Moreover, advertisement itself is part of mass culture, and her principles are broadly used in all her genre. This and understandable: mass culture product society of the consumption, and any her object must possess commercial, market value, because his consumption is defined law of the supply and demand, law market. In this connection each object mass culture must possess as it were built-in advertisement, promoting his realization, his sale... Being part of priest-cultures and possessing all corresponding to this phenomenon feature, bourgeois advertisement emerges in dug the its figurative priest-propagandas.

LIST OF THE LITERATURE:

1. Орлова Э.А. Динамика культуры и целеполагающая активность человека // Морфология культуры: структура и динамика. М., 1994.
2. Н.Довнар. «За порнографию придется ответить» // Законодательство и практика масс-медиа. Белоруссия. 2005 г
3. Флиер А.Я. Культура как фактор национальной безопасности // Общественные науки и современность. 1998. № 3.
4. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарного знания. СПб. 1994.
5. Руднев В. Культура и детектив//Даугава. - Рига, 1988. - N 12.
6. Минц З.Г., Лошман Ю.М., Мелешинский Е.М. Литература и мифы // Мифы народов мира. - М., 1982. - Т. 1.
7. Пропп В.Я. Морфология сказки. М., 1965.
8. Ямпольский М.Б. Кино без кино // Искусство кино. - М., 1988. - М 8.